

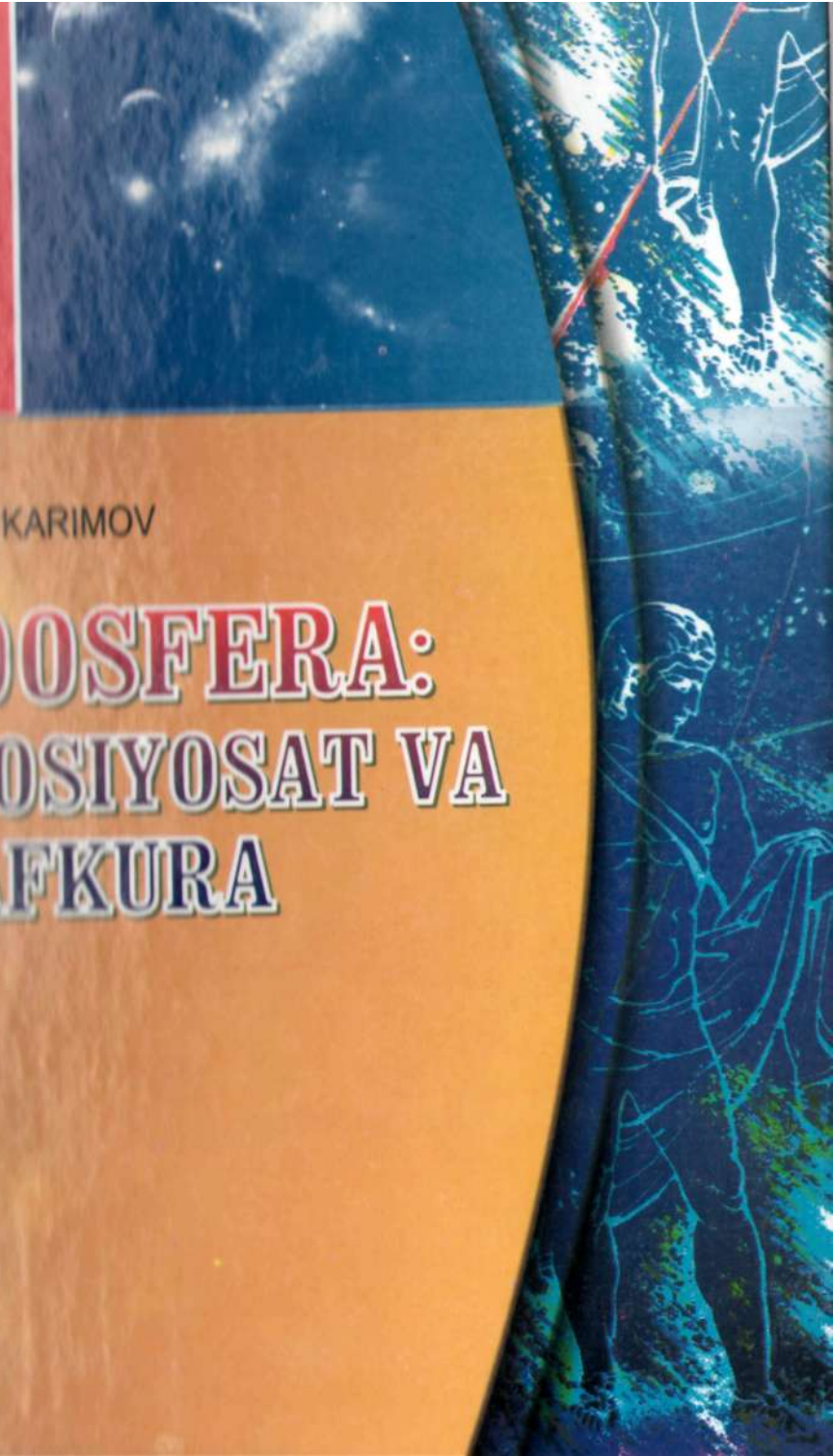

NOOSFERA: GEOSIYOSAT VA MAFKURA

Ibrohim KARIMOV

Ibrohim KARIMOV

NOOSFERA: GEOSIYOSAT VA MAFKURA

435.2

1

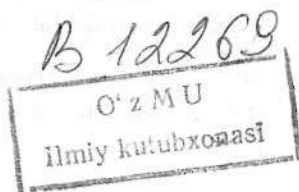
K-26

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

IBROHIM KARIMOV

NOOSFERA: GEOSIYOSAT VA MAFKURA

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan
ushbu o'quv qo'llanma Milliy istiqloq g'oyasining falsafiy masalalari
mutaxassisligi: 5A141502 bo'yicha magistr'larga dars beruvchi professor-
o'qituvchilar hamda 1-bosqich magistr'lari uchun tavsiya etilgan*

Toshkent
"Yangi asr avlodi"
2008

"Noosfera: geosiyosat va mafkura" tahsili "Milliy o'yaning falsafiy masalalari" yanalishi b'yicha ta'lim olayotgan magistrlar uchun m'ljallangan b'lib, Davlat standartiga kiritilgan. Milliy o'ya va mafkura ixtisosligi b'yicha magistrlar ikki quv yili davomida ta'lim olishayotganlariga qaramay, bu borada bironta ham quv q'llanmasi mavjud emas edi. Ushbu quv q'llanmasi tajriba sifatida ta'lim tizimidagi b'shliqni t'ldirishga qaratilgan birinchi urinishdir.

Tabiat z'taraqqiyotining Noosfera - Aql sohasi bosqichiga t'ishi munosabati bilan insoniyat tarixida yangi davr boshlanganligi, endilikda Ona tabiat in'om etgan aql quvvati (energiyasi)dan odamzot faqat bunyodkorlik va ezgulik maqsadlarida foydalanish y'llari, vositalarini izlab topmasa, katta halokatlar r'y berishi mumkinligini olimlar isbotlamoqdalar. Shu boisdan ham davlatlarning geosiyosati va milliy mafkuralari yangi davr ruhiga moslashishi ijtimoiy va tarixiy zarurat ekanligini yosh kadrlar bu tahsil asosida anglab oladilar.

Ushbu quv q'Uanma Milliy istiqlol o'yasining falsafiy masalalari mutaxassisligi: 5A141502 b'yicha magistr'larga dars beruvchi professor- q'ituvchilar hamda 1-bosqich magistr'lari uchun m'ljallangan. U Davlat ta'lim standartiga ixtisoslik fani sifatida kiritilgan.

Q'llanma materiallaridan Milliy o'ya y'nalishidagi siyosatshunoslik, falsafa, etika fanlaridan dars berayotgan barcha professor- q'ituvchilar hamda bu y'nalishlarda ta'lim olayotgan talabalar ham foydalanishlari mumkin. Ayni cho'da bu fan milliy o'ya tar'iboti, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini yanada oshirish uchun ham xizmat qiladi.

Taqrizchilar:

S.MAMASHOKIROV,
falsafa fanlari doktori, professor

A. OCHILDIYEV,
falsafa fanlari doktori, professor

K.J. TULENOVA,
falsafa fanlari doktori, professor

ISBN 978-9943-08-337-0

© Ibrohim Karimov «Noosfera: geosiyosat va mafkura». quv q'llanma. «Yangi asr avlodi», 2008-yil.

MUQADDEVIYA

2001-2002 quv yilidan boshlab ilmiy pedagogik salohiyati yetarli bo'lgan Oliy quv yurtlarida "Milliy istiqlol o'yasi, huquq va ma'naviyat asoslari" ixtisosligi bo'yicha kadrlar tayyorlash yiliga qo'yildi. (2007-2008 quv yilidan boshlab esa "Milliy o'yo, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi» deb atala boshlandi). Ba'zi bir Oliy quv yurtlarida yuqoridagi ixtisoslik bo'yicha bakalavrlar tayyorlanib, 2005-2006 quv yilida ular 1-bosqichni bitirib chiqdilar.

Respublikadagi 17 ta Oliy quv yurtida shu ixtisoslik bo'yicha bakalavrlar tayyorlandi. Albatta, ularning ba'zilari "magistrlik" bosqichida o'qishni davom ettirmoqdalar. Ular saboq olishi lozim bo'lgan va Davlat standartiga kiritilgan "Noosfera: geosiyosat va mafkura" tahsilidan na metodik, na quv qo'lanmasi bor edi. Bu hol quv jarayonini hozirgi yuksak talablar darajasida tashkil etishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Maiumki, "Tahsil tashkilotlaridagi qonun" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da hozirgi davrda har tomonlama bilimli, o'z ixtisosligini puxta o'zlashtirgan malakali mutaxassislarni tayyorlash vazifasi qo'yilgan. Yetarli darajada quv adabiyotlari bilan ta'minlamay turib, bu muhim vazifani muvaffaqiyatli hal etish amri mahol.

Muhtaram Prezidentimiz Islom Karimov Milliy istiqlol o'yasi va mafkurasini shakllantirish muammosiga doir mulohazalarida bu ancha muddatni o'z ichiga oladigan jarayon ekanligiga e'tibor qaratib, bu sohadagi ishlarni takomillashtirib borishda Oliy quv yurtlari jamoalari oldida katta mas'uliyatli vazifalar turganini nazarda tutgan edilar. Prezident Islom Karimovning 25 avgust 2006 yilda chiqargan "Milliy o'yo tarqatib o'tilishi va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish tashkilotlaridagi"gi Qarori bu mas'uliyatni yanada oshirdi desak mubola a

qilmagan b lamiz. Chunonchi, bu qaror munosabati bilan endilikda ixtisoslik "Milliy istiqlol oyasi" emas, balki "Milliy oya" deb atalishining nihoyatda katta nazariy va amaliy ahamiyati bor. S ngra milliy oyani tar ib qilish, xususan yoshlarni turli oyaviy xurujlardan himoya etish maqsadida "Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashi faoliyatining tarkibiy tuzilishini qayta k rib chiqish" lozim topildi. Shunga binoan, " zbekiston Respublikasi Bosh vaziriga Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashiga raislik qilish, shuningdek, Qoraqalpo iston Respublikasi J qor i Kengashi Raisi, viloyatlar, shahar va tumanlar hokimlariga esa hududiy kengashlarga rahbarlik qilish vazifasi" yuklatildi. Ayni cho da Milliy oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi tashkii etish lozim topildi. Ma'lumki, 2001 yilda Nizomiy nomidagi TDPU Milliy istiqlol oyasi va uning falsafiy masalalari b yicha klassifikator etib belgilanganligini ta'kidlash rinlidir. Bu hol oliygohimiz ilmiy-pedagogik jamoasi zimmasiga alohida mas'uliyat yuklaydi. Respublika Oliy va rta maxsus ta'lim vazirligi Prezident Farmoniga muvofiq Mirzo Ulu bek nomidagi zbekiston Milliy Universiteti va Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universitetini shu y nalisthdagi fanlar b yicha "Eksperimental maydoncha" etib belgilagan. Bu Oliy quv yurtlari Milliy istiqlol oyasi y nalisthida dasturlar tayyorlashda faol ishtirok etdilar. Ular zlari t plagan tajribalarga tayanib, tarqatma materiallar va metodik q llanmalar tayyorlashga kirishdilar. Bu hol istiqbolda Davlat ta'lim standartiga kiritilgan qator yangi fanlardan darsliklar yaratish uchun ham asos b lib qolisbi mumkin.

"Noosfera: geosiyosat va mafkura" tahsilidan magistrlar Ona tabiat - Yer z taraqqiyotining Noosfera - Aql sohasi bosqichiga tganligini anglab oladilar. Aql va uning natijasi b lgan fan-texnika va axborot texnologiyalari muvaffaqiyatlaridan faqat umummilliy va umumbashariy maqsadlar uchun foydalanish orqaligina hozirgi zamon muammolarini hal etish, ayniqsa Ona tabiatni muqarrar halokatdan, jamiyatlarni ma'naviy-ahloqiy b hrondan saqlab qolish mumkinligi haqidagi bilimlarga ega b ladilar.

Buning uchun avvalo davlatlarning geosiyosatida va milliy mafkura y nalisthlarida yangicha falsafiy yondashuvlar, yangicha tafakkur va turmush tarzini shakllantirish zaruratini anglab yetadilar, demak, magistrlar ana shu oyalarni tar ib etish bilan birga ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish malakasiga ham ega b ladilar.

Bu tahsil garchi magistrilar uchun m ljallangan b lsa-da, immo Noosfera davri falsafasi sifatida barcha fanlarda, ayniqsa milliy mafCUM shuningdek, ijtimoiy-gumanitar fanlarni qitishda ham rni bilan foydalanish barcha talabalarning hozirgi davr muammolarini tushunib olishlari uchun imkon tu diradi deb hisoblash mumkin.

Albatta, tahsil yangi, u tobora takomiilashib borishga muhtoj. ylaymizki, ushbu quv q lianmasi kasbdoshlarimiz va talabalarimizni Ona tabiat va insoniyat istiqboli haqida jiddiy fikrlashga da'vat etadi va ular z fikr-mulohazalarini hech ikkilanmay bizga ma'lum etadilar.

(Bizning manzilimiz: Toshkent shaliri, Yakkasaroy tumani, YusufXos Hojib k chasi, 103-uy, NizomiynomidagiTDPU, "Falsafa" kafedراس).

"NOOSFERA: GEOSIYOSAT VA MAFKURA" TAHSILINING TADQIQOT SOHASI, PREDMETI, MAQSADIVA VAZIFALARI

Bu tahsilni tishga ehtiyoj. Odamzot z tarixiy-tadrijiy taraqqiyotida juda k p bosqichlarni bosib tdi. U million yillar davomida t da t da, gala-gala boiib yashashdan keyingi 50-40 ming yillar ichida jamoa va j*amiyatda tom ma'nodagi ijtimoiy yashash davrini boshidan kechirmoqda.

Albatta, odam Yer deb ataimish tabiat harakati va taraqqiyotining mahsuli b lib, fanda u tirik tabiatdagi bitta tur hisoblanadi. Binobarin, simliklar va hayvonot olamiga doir biologik mohiyat unga ham xosdir. Farqi shuki, simliklar va hayvonlar asosan tabiatga moslashsalar, odamzot z ijodi va faoliyatining mahsuli b lgan ijtimoiy muhitga ham moslashadi. Ijtimoiy muhit qanday b lsa, individlar fe'l-atvori, xatti-harakati asosan shanga muvofiq tarzda namoyon boiadi. Muayyan jamiyat tomonidan tarixan shakllangan odob-axloq me'yorlari, davlat belgilaydigan qonunlar va tartib-intizomlar doirasida xatti-harakat, faoliyat y nalistini belgilash malakasini zida hosil etganlar. Boshqacha aytganda, z shaxsiy, guruhiy manfaatlarini umumiy (jamiyat va bashariyat) manfaatlariga b ysundira oladigan insonlar k p boigan jamiyatlarda ijtimoiy muhit nisbatan so lom b ladi. Shu sababii ayriinsoniy, ayrioddiy fei-atvorli individlar (tekinx rlar, dangasaiar, rilar, firibgarlar, ta'magirlar, fohishalar, porax rlar, qotillar va h.k.) uchun vujudga keladigan noqulay shart-sharoitlar ularni ylashga, z fei-atvorlarini so lom ijtimoiy muhitga moslashga majbur etadi. Demak, barkamol insonlar jamiyatda so lom ma'naviy-axloqiy muhitni yaratsalar, bunday ijtimoiy muhit z navbatida barkamol insonlarni voyaga yetkazish uchun sharoit yaratadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, odam z holiga tashlab q yilsa, yoki unga me'yoridan ortiq erk berilsa, uning faoliyati ustidan jamiyat va davlat nazorati susaysa, individlarda yovvoyilik (simlik va hayvonga

xos) qusurlar* zidan- zi vujudga kelaveradi. Masalan, begona simliklar uru ini tanlash, ular unib- sishi uchun ekinzorlarni sozlash va ishlov berish, parvarishlash shart emas. Ammo madaniy simliklarni stirish, ulardan hosil olish uchun dehqon yil davomida tinimsiz mehnat qilishi, z bilim va tajribasini mohirona qoily olishi shart. Aks holda madaniy simliklarni yovvoyi simliklar, turli zararli hashoratlar y q qilib tashlaydi.

Shuning uchun ham Xitoy mutafakkiri Konfusiy (Kun Szi) odamlar orasida, umuman jamiyatda ideal munosabatlar b iishi, jumladan, " zingga ravo k rmaganni birovgga ravo k rma" tamoyiliga amal qilinishi kerak, degan insoniylik konsepsiyasini ilgari surgan edi. XX asr boshida vatandoshimiz Abdulla Avloniy: "Tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir», deganida, tarbiya tufayli inson (jamiyatlashgan individ)ga aylanishi mumkinligiga qattiq ishongan edi.

Odam (bibsotsial mavjudot)ni insonga aylantirish nihoyatda nozik va jiddiy masala ekanligi barcha davrlarda ham dolzarb boiib kelgan. Biroq XX asr va ayniqsa uning rtalaridan boshlab ilmiy-texnika inqilobi va globallashuv jarayonining intensiv tus olishi tufayli odamzot aql-zakovati, salohiyati shu darajada yuksalib ketdiki, hatto tabiatning obyektiv qonunlariga ham z ta'sirini k rsata boshladi. Jahonga taniqli tabiatshunos olimlar (avvalo fiziklar va kimyogarlar) Yer z taraqqiyotining Noosfera (Aql sohasi) bosqichiga k tarilganini isbotladilar. Ularning fikricha, bu insoniyat jamiyati bosib tgan barcha tarixiy bosqichlardan shu bilan tubdan farq qiladiki, ilmiy kashfiyotlar, fan-texnika va axborot texnologiyalari yutuqlaridan faqat umumbashariy manfaatlariga tamomila muvofiq ravishda foydalanish uchun butun moddiy va ma'naviy imkoniyatlardan foydalanishi lozim. Aks holda odamzot tobora boshi berk k chaga kirib borish jarayonida Ona tabiat - Yemi halokatga uchratishi, zi ham ma'naviy tanazzulga yuz tutib, Yerda yashash sharoitidan mahrum boiib qolishi mumkin.

'Qumursqa, asalari kabi jonivorlarda ijtimoiylikka xshash tartiblar borligi ayon. Boshqa hayvonlar, ayniqsa rivojlangan hayvonlarda ong elementlari, shuningdek, bir-birlariga ma'lumot (informatsiya) bera olish uchun tovush, hayqiriq, harakat tillari ham borligi sababli, noaniq vaziyatlarda aniqroq harakat belgilash k nikmasiga egadirlar. Ularda "poda ongi" doirasida fe'l-atvor belgilash xususiyati bor.

hsil ta'lim tizimiga birinchi marta kiritilishiga sabab shuki, avvalo Bu^{ia}, o<Zl yashayotgan davr ilgari barcha davrlardan tubdan farq yosh £^v. teI·an anglab olishi, endilikda har qanday shakl-shamoilda qilishi*¹¹ ob_razi yaratib, z turi - odamzotga nisbatan z ravonlik dushrH¹! Z

tiyilish y Uari, usullari, vositalarini izlashi va topishi ijtimoiy ishlatis[^]. zaru rat ekanligini anglab yetishi favqulodda ahamiyatga molik va tari*^{1V} j_{snon}ch hosil qilishi muhimdir.

ekanlig^{1*} oyaviy ta'sir k rsatishning tizimga tushgan va nihoyatda ta'sir¹¹. j_uUyaviy yashash hayotdagi bilim tarqalishiga e'tib bu tahsilning kiritili: j_{iv}da milliy> diniy, irqiy, sinfiy, guruhiy va boshqa negizda

i r urushlar chiqarishga qaratilgan harakatlar va ularni oyaviy mojarO' n'oqi^ash"ning har qanday k rinishi butun insoniyatga qarshi jihad^{^**} ta_{io}vuzkorlik deb baholanib, munosabat belgilashni yetakchi qaratil[^] v_{jan}tirish kechiktirib b lmaydigan muammo b lib turibdi.

maylg[^], j barcha davlatlar z geosiyosatlarini belgilayotganlarida

Jah^o j^{^y}j-j xususiyatlarini, albatta, inobatga olishlari, an'anaviy Noosf^{6ri*} tamo yillariga jiddiy zgartirishlar kiritishlarini davr taqozo geosiy^{os} j_{ar}jjj. namlakatdagi milliy mafkuralar y nalihi, mazmun-

etmoq[^]; aq_iidrok salohiyatidan faqat bunyodkorlik, ezgulik uchun mohiy[^] oladigan yangi insonlar shaxsini kamolga yetkazish, har bir foydal[^] ma_{na}viiy-axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muhitni so lomlashtirish

jamiy[^] topishga e'tiborni qaratish yetakchi tendensiya b lib y lla^{fj}. - u[_{ar} z vazifalarini bajargan hisoblanishi mumkin.

qolgaU⁶ ' ,

'Inins tadqiqot sohasi. Har qanday yangi davr avvalo

[^] ashda, ^u bilan bo liq ravishda odam tafakkuri va turmush dunyo<l lzgarjshlar b lishini taqozo etadi. Zero, voqelikdagi zgarishlar tarzid[^] [^] ya ijtimoiy ongda z in'ikosini topishi qonuniy jarayondir.

individ¹¹. j_yong ijtimoiy voqelikdan yo zib ketishi yoki orqada Amm⁰ ' umicin. Milliy oya va mafkuraning falsafiy masalalarini qolisfr¹

magistrlar uchun m ljanggan ushbu tahsilda talabalar rgaff^{ly}. >& n_{an1}; umumbashariy asosda ham ijtimoiy ong va u bilan

milliy o^o av_is_nda individual ong ijtimoiy voqelikdan nega bunchalar bo lil^o, -D i[^]elayotgani, buning oqibatida dahshatli qir inbarot

orqad^{a q} mojarolar kelib chiqayotganini anglab olishlari nazarda urush[^] - esa; birinchidan, shu y nalihi jiddiy ilmiy tadqiqotlar

tutiladi-^v

%

olib borish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ikkinchidan, tabiatshunos olimlarning XX asr davomida Noosfera t risidagi qarashlarini umumlashtirib, uning falsafiy jihatlarini mustahkamlash ham tadqiqot sohasiga aylanadi.

Uchinchidan, olamning ilmiy manzarasi, uning kelib chiqishi, evolutsion taraqqiyoti haqidagi yangi bilimlar asosida mukammal ilmiy-falsafiy dunyoqarash shakllanishi, odam-olam munosabatlarida ilmiy haqiqatlarga ishonadigan va shu ishonchga sodiq qolib, uni himoya qila oladigan imon-e'tiqodli shaxslarni kamolga yetkazish y llarini izlab topishi, izchil ravishda tadqiqot tkazib borishini taqozo etmoqda.

T rtinchidan, har qanday jamiyat tarixan shakllanadigan ma'naviyat tufayli individlarni birlashtirib, muayyan maqsadlarni r yobga chiqarish uchun ularni safarbar etadi. Ma'naviyat esa muayyan dunyoqarash bilan uzviy bo iiq holda qaror topadi. U dunyoqarashning bosh va asosiy oyalari mafkuraviy ijtimoiy institutlar, oyaviy ta'sir k rsatish vositalari, shakllari, uslublari orqali individlar ongiga singdiriladi. Shu asosda umumiy fe'l-atvor, xatti-harakat, faoliyat y nalishi vujudga keladi, ya'ni tarixiy voqelikka muvofiq keladigan oyalar, ularni zida gavdalanitradigan milliy mafkuralarni shakllantirish muammosi ham tadqiqot sohasidir.

Beshinchidan, ma'lumki, insoniyat jamiyat b lib yashashga tgach, dastlabki ibtidoiy jamiyatlar ma'naviyati mifologik dunyoqarash asosida qaror topdi. S ngra diniy dunyoqarashlar vujudga kelgan. Uning bosh va asosiy oyalarini individlar imoni va e'tiqodiga aylantirish uchun kuchli va ta'sirli mafkuralar vujudga keldi. Diniy tashkilotlar, ilohiyotchilar, ruhoniylar olamning diniy manzarasini qaror toptirishda, unda odamning va jamoaning rni qanday b lishi t risida juda qimmatli tarixiy tajribalar t plaganlarki, ularni ilmiy-falsafiy tahlil etib, diniy mafkuralardan ijodiy foydalanish y llarini qidirish ham tadqiqot sohalaridan biridir. Zero, ilm-fan, texnika va texnologiya tufayli yuzaga kelgan muammolarni faqat ilm y li bilangina hal etish mumkin. Ammo Noosfera davrida insoniyatning ma'naviy-axloqiy b hrondan chiqib ketishida dinlardan foydalanish tarixiy zaruratdir. Binobarin, dunyoviylik (ilmiy qarashlar)ni diniylikka qarama-qarshi q yish amaliyoti zararli ekanini isbotlash muhim b lib turibdi.

Oltinchidan, ba'zi olirnlarning qandaydir yangi din yaratish t risidagi qarashlari ilmiy asosga ega emasligini k rsatish, ammo

odamzot nimagadir ishonmasa, nimagadir e'tiqod qilmasa, u zini-zi boshqara olmasligi, muqim axloq egasi bo'lmashini e'tiborga olib, ilmiy-falsafiy dunyoqarash negizida ham imonli va e'tiqodli individlarni kamolga yetkazish mumkinligini isbotlash zarurati paydo bo'lmoqda. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, dinlar tarixiy hodisa, imon esa inson ongining nodir hodisasi sifatida odamlar jamiyat bo'lib yashashining zarur sharti ekanini ommaga anglatishning samarali yo'llarini izlab topish ham tadqiqot sohasiga kiradi.

Ana shu yo'llarida Noosfera davri va kelajak muammolarini hal etishda davlatlar belgilaydigan geosiyosatlar yo'llanishi batamom insoniyat olishi kerak bo'ladi. Milliy mafkuralarda endilikda odamlar, davlatlar, xalqlar o'rtasida muqarrar chiqadigan ziddiyatlarni urushlar, janjallar, mojarolar, terrorlar yo'lli bilan hal etish amaliyoti hech qanday natija bermasligini izchil ravishda tushuntirib borish, barcha ziddiyatlar o'zining qarama-qarshi tomoniga o'tib ketmasdan, ularni o'z vaqtida tomonlarning murosa, yoh berishlari yo'lli bilan hal etish mumkinligini isbotlashlari yetakchi maylga aylanishi muhim bo'lib turganligi ushbu tahsilda ayon bo'ladi. Bu tahsilni o'rganishga magistrarning nihoyatda qiziqib qarashi shundan dalolatdir. Istiqbolda Noosfera davri muammolarini hal etishga qaratilgan tadqiqotning yangi yo'llanishining o'zbekistonda vujudga kelishi, u milliy o'yoq va mafkura mazmunini boyitishi, ta'sirchanligini behad oshirishi mumkin.

O'zbekiston tarixan tamaddun maskanlaridan biri bo'lganligi ayon. Binobarin, shu tahsilning tobora takomillashib borishi natijasida yangi sivilizatsiya negizlari vujudga kelishi, ilmiy-falsafiy tadqiqotlarning yangi yo'llanishlari ma'lum bo'lishidadir. Nihoyat, tirik mavjudodlar ichida ong sohibi bo'lgan bitta yakkayu yagona tur - Odam Quyosh tizimidagi Yer deb atalgan va yashash uchun shart-sharoiti mavjud bo'lgan Ona tabiatni e'zozlab, bir-birlari bilan tinch-totuv, zaro hamkor-hamnafas bo'lib yashashga intiladigan davrlar kelishiga umid va ishonch keltiradigan tarixi bir ruhni qaror toptiradi, deyish uchun asos bor.

Tahsil predmeti va undan kelib chiqqan asosiy maqsad. Odam-olam munosabatlarini anglab olishda ilmiy fikrlarning paydo bo'lishi, ilmiy axborotlarni yo'llash, bir tizimga solish va avlodan-avlodga uzatish vositasi bo'lgan fanning yuzaga kelishi, rivojlanib borishi natijasida odamzot olam, unda odamning o'rnini ta'kidlovchi tasavvurlarida sifat

jihtadan zgarishlar sodir bo'ldi. Materiya harakatining turli shakllari va ular qonunlarining kashf etib borilishi natijasida aql tobora qudratli kuch (energiya) sifatida namoyon bo'lmoqda. Aynan shu holatni anglab olish, odam va uning barcha uyushmalari voqelikda sodir bo'lgan bu xususiyatlarni hisobga olib, faoliyat yonalishini belgilay olsa, endilikda tabiat taraqqiyoti va uning tarkibiy qismi bo'lgan jamiyat rivoji zozanida borib, insoniyatning porloq istiqboliga asos solinishi mumkin. Mabodo aql quvvatini ko'pchollarda hozirgidek ayriilmay, ayriinsoniy maqsadlarga sarflash davom ettirilsa, Yer halokati muqarrar tusga kinshi aniq bo'lib qoladi.

Shu vaqtgacha fanning materiya evolutsion rivojini anglatadigan adaptasiya (notirik va tirik tabiat hamda jamiyatda tashqi muhitga moslashish) murvati borligi aniqlangan bo'lib, shu nuqtai nazardan turib voqelikka munosabat belgilanilib kelindi. "Moslashish" murvatining ziga xos xususiyati shuki, voqealar rivoji va uning oqibatlarini oldindan ilmiy tahlil etish mumkin. Chunki tizimning moslashishi aniq-ravshan tashqi muhitda uning muayyan barqaror rivojlanishini ta'min etadi. Demak, muhit xususiyatini hisobga olib tizim zgarishidagi maylni oldindan ko'ra oiamiz. Endiiikda evolutsiya murvatlarining boshqa tipi - bifurkatsiya (ikki tarmoqqa ajralish) hodisasi borligi ayon bo'ldiki, buni, albatta, hisobga olish tabiat va jamiyat rivojini, ayniqsa tizim zini-zitashkil qilishi va boshqarishini anglab, faoliyat yonalishini belgilash zarurati paydo bo'ldi. Ya'ni, hamma vaqt ham tabiiy va ijtimoiy voqelikni qonuniyatli aloqalar belgilab qolmasdan, ayni cho'da tasodifiy holatlar ham tizimda sifatli zgarishlar hosil etishi fanga ma'lum. Ya'ni tashqi ta'sirning zgarishi bilan tizim ilgarigi chegarasidan chiqib, yangi holatga tadi. Bu holatda uning doiraviy chegarasi bir xilda boimaganligi tufayli, yangi tashkil qilinish tasnifi ham aynan bir tusda bo'lmaydi. Bifurkatsiyadan keyin juda ko'p ehtimol tutilgan strukturalar vujudga kelishi, tizimning keyingi rivojida qaysi mayl ustivor bo'lishini oldindan aniqlash qiyin. Chunki tashqi fluktasiya muqarrar tasodifiy ta'sirlarga bo'liq bo'lib, tizim bir chegaradan boshqasiga tayotganda, qaysi yonalishni tanlashiga bo'liqdir. Holbuki, bu bifurkatsiya murvati bizning ongimiz rivojida mutlaqo alohida rol yinashini e'tiborga olishimiz lozim.

Agar bu qonuniyatni hisobga olsak, yerimizning taqdiri Aql quvvatining qaysi tomoniga o'lib ketishini belgilaydigan bifurkatsiya

hodisasiga ham bo'liq bo'ladi. Aql va uning hosilasi bo'lgan fan kashfiyotlari, texnika, axborot va nonatexnologiyalardan foydalanishda qaysi tasodifiy yonalishlar yetakchi maylon qolishiga bo'liq. Odamzot, uning turli uyushmalari (daviati, siyosiy partiyalari, ijtimoiy harakatlari, kasbiy va ijodiy tashkilotlari va h.k.) Aqlni oqilona ishlar, ya'ni umuminsoniy va umumbashariy manfaatlar tomoniga o'ldirish uchun harakat qilsalar ayni muddabo'lar edi. Avvalo milliy, diniy, irqiy, sinfiy va boshqa negizlarda muqarrar chiqadigan ziddiyatlarni yozon berish, murosa qilish, muzokaralar yozli bilan hal etish yozlini tanlasalar, Ona tabiatimiz va jamiyat yozini- yozini tashkil qilish va boshqarishning ravon yozanidan rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Aql quvvatidan ayriinsoniy, ayritabiiy maqsadlarda foydalanish davom etsa va bu hol daviatlarning geosiyosatida Noosfera davri xususiyatlarini e'tiborga olmaslik ustivor yonalish bo'lishda davom etsa, u holatda tabiat va jamiyat halokati muqarrar bo'lib qoladi. Tahsildan kuzatilgan asosiy maqsad: oyaviy kurashning oldingi safidan borishi nazarda tutilgan magistrlar ana shu haqiqatlarni chuqur bilib olishlari, kelajakda ushbu yonalishda ilmiy tadqiqot ishlarida faol qatnashib, insoniyat osmonida paydo bo'lgan "qora bulutlar"ni haydab yuborishga munosib hissa qo'shishlari darkorligini ta'kidlab ko'rsatishdan iborat.

Tahsil vazifalari. Noosfera tashkilidagi qarashlar, ta'limotlar XX asr boshlarida ilmiy muloqotga kiritilgan bo'lishiga qaramay, haligacha Uzbekiston xalqlarida bu haqda yetarli bilim bor, deya olmaymiz. Gazeta, jurnallarda maqolalar, risolalar yoziladi. Bular Ona tabiatimiz yoz t taraqqiyotining aql sohasi - Noosfera bosqichiga yoztgani, Yer deb atalgan va tirik tabiiy yashashi uchun zarur shart-sharoitlarga ega, bizga ma'jum bo'lgan yakkayu yagona planetani muqarrar halokatdan saqlab qolish uchun odamzot zimmasidagi mas'uliyat ortib ketayotganini teran tushunib, davr talablaridan kelib chiqqan holda faoliyat yonalishini belgilashi uchun kifoya qilmaydi. "Noosfera: geosiyosat va mafkura" tahsilining birinchi marta ta'lim tizimiga kiritilishi ijtimoiy, siyosiy, oyaviy, mafkuraviy qarashlarimizdagi bu kemtik joyni tashildiradi. Shu bilan keng xalq ommasi yangi davr talablarini anglab olishiga yozil ochish vazifasini bajaradi.

Noosfera davri insoniyat evolutsion rivojlanishidagi ilgari barcha davrlardan farq qiladi. Avvalo ITT, XX asr boshlaridan boshlab shitob

bilan ketayotgan ITI tufayli, odamzot Ona tabiat qiyofasinigina emas, ayni cho da z dunyoqarashi, tafakkur va turmush tarzini ham zgartirib yubordi. Jahon miqyosida va har bir mamlakatda, mintaqada oddiy hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, parrandachilik, ovchilikka asoslangan iqtisodiyot, tor doiradagi savdo-sotiq, madaniy-ma'rifiy aloqalar rniga globallashuv jarayoni kechmoqda. Il or texnika va texnologiyalar yirik ishlab chiqarish korxonalarini vujudga keltirmoqda. Kuchli raqobat maydonida faqat bilimdon, ishbilarmon, tadbirkor kishilargina javlon urish imkoniyatiga ega b lmoqdalar. Bu hol ma'naviy hayotdagi an'anaviy turmush tarzini izdan chiqardi. Olam va odam t risidagi yangicha qarashlar asosida tafakkur va turmush tarzi t laqonli ravishda shakllanmayapti. Bu esa jamiyatda ma'naviy dunyosi qashshoq, imon-e'tiqodining tayini y q individlar paydo b lishi uchun muayyan qulay ijtimoiy muhitni shakllantirmoqda.

Noosfera davri Ona tabiat oldida har bir odam mas'ul ekanligini taqozo qilayotganini, milliy mafkuralar orqali keng tar ib qilinishi natijasida odam-olam munosabatlarida yangicha dunyoqarash, tafakkur va turmush tarzini shakllantirish funksiyasim" ham bajaradi. Inson qalbini munavvar etish, uning ruhini poklash, jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhitni so lomlaştıririshga qaratilgan yalpi umumiy harakat vujudga kelsa, Noosfera davri falsafasiga monand siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy va boshqa qarashlar negizida yangicha dunyoqarash va ma'naviyat, madaniyat vujudga kelishi mumkin.

Albatta, odamzot yashash uchun kurashda z gomeostazisini saqlash va e'zozlash imkoniyatiga ega. Hayvonlarda z gomeostazisini saqlash instinkti z turini e'zozlashni taqozo etadi. Shuning uchun ham har bir hayvon, hatto sher, y lbars, b ri kabi yirtqichlar ham z turi bilan olishadi, talashadi, bir-birini jarohatlashi ham mumkin. Ammo ular aslo z turining g shtini yemaydi, yoppasiga qirib tashlamaydi. Ulardagi zoologik instinkt bunga y l q ymaydi.

Odamzot jamoa, jamiyat b lib yashay boshlagach, k pgina zoologik instinktlar rnini axloq maromlari egalladi. Axloqiy qadriyatlar muayyan dunyoqarash bilan bo liq b lgani uchun ham odamzotda z gomeostazisini saqlash tor manfaatlarni himoya qilish va e'zozlash shakliga kirdi. Uru va qabila manfaatlari, s ngra elat, millat manfaatlarini himoya qilish asosida individlar z gomeostazisini saqlab qolishga intildilar. Natijada hayvonlardan farqli ravishda odamzot z

turi gomeostazisiga qarshi urush, janjal, mojaro muhitini vujudga keltirdi. Zaminda qir inbarot urushlar kelib chiqdi, shuningdek, hozirgi davrda ham milliy, diniy, irqiy, sinfiy manfaatlarni himoya qilish uchun kurash jarayonida doimiy xavf-xatarda, urush yoqasida turib yashashga majbur bo'lmog'unda.

Noosfera falsafasida odamzot nihoyat, z turi gomeostazisini saqlash va e'zozlash orqali kurashga tishi shart. Faqat shunday ijtimoiy muhitdagina u shaxsiy, guruhiy, etnik-milliy, diniy, irqiy manfaatlarini t laqonli himoya qila olishi mumkin. Bunday holatda barcha ziddiyatlarni zaro yon berish, murosaga kelish asosida hal etish amaliyoti yetakchi maylga aylanishi darkor. Urushlarning insoniyat amaliyotidan butunlay chiqib ketishiga katta ishonch va umid paydo bo'ladi. Demak, Noosfera falsafasi nafaqat davlatlar geosiyosati va milliy mafkuralarda, balki odamzot hayvonlar kabi z gomeostazisi - z turini saqlash, e'zozlash bosqichiga tib olishga da'vat etish funksiyasini ham bajaradi. Ana shanda odam odam uchun en oliy qadriyatga aylanib, ular rtasida mehr-oqibat, mehr-muhabbat his-tuy ulari chinakam insoniy tus olishi mumkin bo'ladi. Noosfera falsafasi shu tariqa siyosatshunoslikda, sotsiologiyada, dinshunoslikda yangicha yondashuvlarga asos soladi. Demak, u juda katta tarbiyaviy, ma'rifiy-madaniy funksiyalarni ham bajarib, tabiat va jamiyatni asrash y llarini k rsatadi, unga erishishning yangi metodlari va metodologiyasini shakllantirish imkoniyatini tu diradi.

«Noosfera: geosiyosat va mafkura» tahsilining boshqa fanlar bilan aloqadorligi. Noosfera t risidagi ta'limot tabiatshunos olimlar, xususan fiziklar, ximiklar, biologlarning k p asrlik ilmiy-tadqiqot ishlarining natijasi sifatida paydo bo'lgan va ilmiy muloqotga kiritilgan. Binobarin, u tabiatshunoslik fanlari bilan chambarchas aloqadorlikda rivojlanib, falsafa fanining yangi bir y nalihi sifatida ta'lim tizimiga ilk bora kiritilmoqda. Noosfera falsafasi garchi tabiatshunoslik fanlari negizida vujudga kelgan bo'lsa-da, u tabiat va jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichi, dunyoqarashi sifatida sha fanlarning barchasiga z ta'sirini tkazadi. Shu falsafiy y nalihi tayangan tabiatshunoslarga z tadqiqotlarida umumbashariyatga xizmat qilishni oliy maqsad qilib olish malakasiga ega bo'ladilar. Binobarin, tabiatshunoslik fanlari dasturlari va darsliklarida bu holat z ifodasini topa olsa, u fanlarning qadri

benihoya oshadi, quvchilar va talabalarda ularga qiziqish, ixlos yanada rivojlanadi.

Bu tahsil texnikashunoslik fanlari yutuqlarini sintez qilib, yangi texnika va texnologiyalarni q llash - tabiat, jamiyat va insoniyat tarixiy takomiliga xizmat qilishini ta'minlaydi.

Natijada texnokrotik ongdagi cheklanishlarga barham berib, texnikashunoslikni jamiyatshunoslik, insonshunoslik fanlari xulosalaridan oziq olib rivojlanishi uchun y l ochadi. Ya'ni, texnika va axborot texnologiyalari yutuqlari t laligicha insoniyatga xizmat qilishini ta'minlaydi. Texnikashunoslik fanlari tadqiqotchilari, uning barcha namoyondalari - injenerlari, konstruktorlari, professor- qituvchilari Noosfera davri talablarini anglagan holda faoliyat y nalishlari belgilab olish imkoniyatiga ega b ladilar. Binobarin, zamonaviy texnika va texnologiya inson shaxsini barbod etishga emas, balki yuksak axloqli, ma'naviy g zal inson shaxsini kamol toptirishga xizmat qilishi kerak. Bundan chiqadigan xulosa shuki, texnikashunoslik fanlari namoyondalari Noosfera davri falsafiy qarashlaridan bahramand b lgan taqdirlaridagina bashariyatga k proq xizmat qiladilar.

Noosfera davri falsafasi, albatta, ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan mustahkam aloqadagina rivojlana olishi va qadr topishi mumkin. Shuning uchun ham bu tahsil ana shu fanlar dalillari, xulosalariga tayangan holda istiqbolda z tushunchalari, kategoriyalari, qonuniyatlariga ega b lib qoladi, deyish uchun asos bor. Ayni cho da bundan buyon ijtimoiy-gumanitar fanlar Noosfera davri falsafasi bilan qurollangan holatlardagina z ta'sirchanligini oshira oladilar, ular butun insoniyat manfaatlarini himoya qilish negizida milliy manfaatlarni ham himoya qila oladigan kadrlar yetishtirish ishiga munosib hissa q sha oladilar. Ijtimoiy-gumanitar fanlardan tadqiqot olib boradigan kishilar yangi davr talablarini inobatga olgan holda ilmiy ish qilsalar, ularning faoliyati chinakam insoniy tus olishi mumkin. Demak, ijtimoiy-gumanitar fanlar dasturlari va darsliklarida bu holatni hisobga olish dolzarb masalalardan biri b lib turibdi.

Ushbu tahsil k p qamrovli, yalpi umumiy tasnifga egadir. Ularning barchasini qamrab olishning iloji y qligi uchun Noosfera davri falsafasini faqat geosiyosat va mafkura bilan aloqadorligi masalasiga qaratdik. Chunki tabiat va jamiyatni muqarrar halokatdan saqlab qolish umumiy va umumbashariy vazifa b lsa-da, ammo avvalo davlatlar geosiyosatida

va milliy mafkuralarda yangicha yondashuvlar vujudga kelgandagina boshqa hamma sohalarda bu davr talablarini anglash va faoliyat belgilash imkoniyati paydo boiadi.

Xulosa: a) Noosfera davrida odamzotdan bundan buyon ziddiyatlami murosa y li bilan hal etish pallasiga kirganligini avvalo yoshlar anglab olishlari zarur; b) ijtimoiy ongning ijtimoiy voqelikdan orqada qolayotgani sabablarini aniqlash jiddiy tadqiqot sohasiga aylanmoqda; v) Aql energiyasini umuminsoniy, umumbashariy maqsadlarga sarflash yoiarini anglash tahsil predmeti va maqsadidir; g) Ona tabiat oldida odamzot mas'uliyati tobora oshib borayotganini anglatish tahsilning asosiy vazifasidir; d) bu tahsil tabiatshunoslik, texnikashunoslik, jamiyatshunoslik, insonshunoslik fanlari bilan chambarchars aloqadordir.

Kalit s zlar: Sogiom ijtimoiy muhit, yovvoyilik, insoniylik konsepsiyasi, tarbiya hayot-mamot masalasi, odamni insonga aylantirish, boshi berk "k cha", milliy oyaning hayotchanligi, ilmiy-falsafiy dunyoqarash, ma'naviy-axloqiy tariazzul, Tabiat halokati, Noosfera davri falsafasi, texnokrotik ong.

Takrorlash uchun savollar

1. So lom ijtimoiy muhit nimaga bo iiq?
2. Nega tarbiya hayot-mamot masalasi hisoblanadi?
3. Odamzot nega tobora boshi berk "k cha"ga kirib bormoqda?
4. Barcha ziddiyatlarni hal qilishning madaniyatli, insonlarga xos y li bormi?
5. Nega ijtimoiy ong ijtimoiy voqelikdan orqada qolmoqda?
6. zbekiston tarixan qanday mamlakat b lib kelgan?
7. "Noosfera: geosiyosat va mafkura" tahsilining asosi nima?
8. Nima uchun Noosfera davrida har bir odamning Ona tabiat oldidagi mas'uliyati oshib ketdi?

NOOSFERA-TABIAT TARAQQIYQTINING YANGI BOSQICHI

"Tabiat - jamiyat - inson" koevolutsiyasi 1924 yil Parijdagi ilmiy anjumanda rus olimi V.Vemadskiyning biosfera taraqqiyoti t rarisidagi konsepsiyasi muhokamasida fransuz olimi EXerua "Noosfera" atamasini birinchi b lib q lladi. Bu atama turli talqinga ega b lsa-da, Aql sohasi sifatida sodda ta'rifiash keng tarqalgan. Aslida Noosfera biosferaning shunday bir holatiki, biosferani Aql yordamida insoniyat umumiy manfaatlariga muvofiq rivojlantirish, uning istiqbolini jiddiy ylab, yangi dunyoqarashni shakllantirish jarayoni boshlanishini anglab yetishdir. Bunga k ra, ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT) va ayniqsa ilmiy texnika inqilobi (ITI) sharoitida Ona tabiatni asrab-avaylash uchun insoniyat mas'uliyati nihoyatda oshib borayotganligini hisobga olib, yalpi umumiy harakat y nalishi belgilash zaruratini bilib olishdir.

Ushbu tahsilda "Tabiat - jamiyat - inson" koevolutsiyasini saqlab qolish, uni yangi bosqichga k tarishda har bir odam, odamlar uyushmalari faoliyatida, davlatlar geosiyosatida jiddiy zgarishlar b lishi, mafkuralarning asosiy y nalishi insonparvarlik ruhini qaror toptirishga qaratilishi t risida bilim beradi. Uni anglab olish hozirgi zamondagi har bir mutaxassis uchun ham farz, ham qarzdır.

Tabiat tushunchasi tor ma'noda Yer deb atalgan va Quyosh tizimiga kiradigan bir planetani anglatadi, keng ma'noda esa, bizni qurshab turgan gallaktika, undagi bizning quyoshimizdek, undan kichik va juda katta milliardlab yulduzlar, shuningdek, boshqa metagallaktikalarni anglatadi. Demak, olam ma'nosida tabiat cheksiz-chegarasiz b lib, u har jihatdan tartibli yaxlit tizimdir. Fan nuqtai nazaridan moddiy narsalarning barchasi z- zidan mavjud va z- zidan doimiy harakatda. Bir holatdan boshqa holatga tib turish jarayonida mavjuddir. Ilm-fan olamdagi k zga k ringan va k rinmaydigan

barcha moddiy narsa (jism)larni bitta atama - materiya kategoriyasi bilan ifodalaydi.

Sinergetika nuqtai nazaridan barcha narsa, hodisa, jarayonlar tartibsiz (Xaos, y qlik) holatidan harakat natijasida tartibli bir tizimlarga kelib, muayyan qonuniyatli harakatga ega b lib qoladi. Xaos - y qlik, tartibsizlikdan (bu ham materiya harakatining bir k rinishi) Koinot $1,5^{\circ} - 2^{10}$, ya'ni 15-20 milliard yil muqaddam vujudga kelib, yetarli strukturaga ega boimagan narsalardan yangi-yangi strukturali jismlar paydo boigan. Ammo bu tartibga tushgan narsalarda barqarorlik va beqarorlik holatlari sodir b lib turadi.

Kosmik jism b lgan Yer taxminan bundan 6-6,5 mlrd. yil muqaddam vujudga kelgan. 3,8 mlrd. yil muqaddam Yerda hayot alomatlari paydo b lgan. Tiriklik sohasi taraqqiyotning maium bir bosqichida dastlabki ibtidoiy odamlar 3-5 million yil muqaddam bir tur sifatida paydo b lgan. Hozirgi fiziologik va intellektual salohiyatga ega b lgan odam zoti - Homo sapiens - Aqlli inson bundan 50-40 ming yillar oldin vujudga kelgan. Bu tipdagi odam miya yarim sharlarida rivojlangan nutq tili markazining vujudga kelishi natijasida uning xotirasi va tafakkuri ilgarigi odam tiplaridan sifat jihatidan farq qiladigan holga kelgan. Natijada odamlar gala-gala boiib yashashdan jamoa-jamoa b lib hayot kechirishga ta boshlashgan. Odamzotning shu tariqa jamiyat boiib yashashga tishi oqibatida yer yuzasida Aql sohasi - Noosfera vujudga kelgan. Biosferaga u faol ta'sir k rsata boshlagan. ITT va ITI natyasida "Tabiat - jamiyat - inson" kooevolutsiyasi buzila boshlab, endilikda Yer deb atalgan tabiatni yana kaos holatiga qaytarish xavfini yuzaga keltirmoqda. Aql tufayli sodir b lgan bu xavfning oldi faqat inson tafakkur tarzini zgartirish va Aqlni oqilona ishlar tomon burish orqaligina hal qilishi mumkin.

Ijtimoiy tamqqiyot t nsidagi yangi konsepsiyaga ehtiyoj. Odamzot taraqqiyotining biologik shakli, ya'ni fiziologik va intellektual takomillashishi davri million yillarni z ichiga olgan b lsa, uning ijtimoiy shakli keyingi 10 ming yilliklarga t ri keladi. Ijtimoiy taraqqiyot haqida turli konsepsiyalar mavjud. Sharq mutafakkirlari jamiyat holati va taraqqiyotini inson aqliy salohiyatining rivoji bilan bogiab kelganlar.

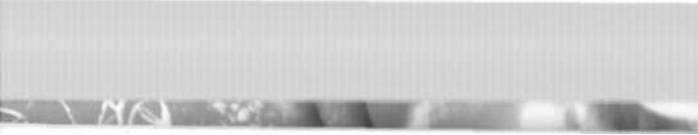
Forobiy: Jamiyat odamlar zlariga kerakli iste'mol mahsulotlarini birlashib, ishlab chiqarish ehtiyojlari tufayli yuzaga kelgan, deydi. U

jamiyatni fozillar va johillar jamoalariga birladi: fozil odamlargina moddiy va ma'naviy boyliklarni kuzaytiradi, natijada jamiyat barqaror rivojlanadi. Johillar hukmron birlagan jamoada buning teskarisini kuzrish mumkin. Beruniyning fikricha, jamiyat insonlar tomonidan shartnoma asosida tuzilib, ongli mehnat tufayli takomillashib boradi. Ibn Sino: "Odamlar zaro yordamga muhtoj, ular kelishuvga asoslangan adolatli qonunga tayanib, faoliyat belgilashlari kerak", deydi.

Arabda turli konsepsiyalar yuzaga kelgan. Gegalning fikricha, jamiyat qiyofasi va rivoji "mutloq oya" ga bog'liq, shu ma'noda u ijtimoiy taraqqiyotni oylalar bilan bog'laydi. Jamiyat rivojini oylalarga bog'lab izohlash L.Feyerbaxda ham uchraydi. Uningcha, dinlarni takomillastirish, yagona "Muhabbat dini" yaratish osoyishtalik va taraqqiyot uchun muhim birlishi mumkin.

K.Marks xristian dinidagi bashoratlarga tayanib turib, jamiyat taraqqiyotini formasiyalarga bog'lib, uni qandaydir bir chiziqli hodisa sifatida talqin etadi. Ma'lumki, Injilda xristianlik imon-e'tiqodiga ega birlishi uchun odam uch bosqichni bosib o'tishi bashorat qilingan. Ya'ni, xristianlikka o'tishda individ dastlabki bosqichda dard-zax azobidan qurtulib, ibodatlarni majburan bajaradi. K. Marks buni jamiyat taraqqiyotiga tadbiiq etib, bu bosqichni quldorlik formasiyasi, deb ataydi. Xristianlikka o'tishning ikkinchi bosqichida individ Ota xudodan iltifot kutib (yalinib) ibodatlarni, urf-odatlarni z vaqtida bajarib, ruhan taskin topadi. Yollanma mehnatga asoslangan bu bosqichni K. Marks kapitalizm, deb tariflaydi. Xristianlik ixlos (e'tiqod), ya'ni Ota xudoga bog'lgan cheksiz sadoqat ruhi 3-bosqichda ruy berishi, unda individ z xristian birodarlari bilan birga Bibliya bashoratlari asosidagi ibodatlar, da'vatlar, y il-y riqlarni z inon-ixtiyori bilan erkin bajaradi. K. Marks xristianlikdagi ma'naviy-ruhiy kamolotning bu uchinchi, yuqori bosqichini kommunistik formasiya, deb ataydi.

Demak, xristian cherkovi otalarining ikki ming yildan beri diniy e'tiqodni mustahkamlash uchun ishlatib kelayotgan "qullarcha", "yalinib" va " ilchasi" iboralaridan foydalanib, Marks formasiyalar tuzilishidagi ta'limotni yaratdiki, bu xristianlikka siyosinagan Ovrupo xalqlari ruhiga yaqin birligani uchun ham kommunizm oylalarining keng tarqalib ketishiga sabab birlidi. Marks fikricha, insoniyat tarixi murosasiz sinfiy kurashlar tarixidan iborat birlib, buning natijasida istiqbolda butun dunyoda sinfsiz jamiyat - kommunizm qaror topib,

davlatga ehtiyoj qolmaydi. Marksning bu qarashlari b yicha sobiq sovet davrida tkazilgan tajriba insoniyat boshiga katta kulfatlar keltirgani maium. Amaliyot Marksning bu xayolotini keskin rad etdi.

Marksning bu taiimotiga qarshi Shpenglarning sivilizasiyalar almashinuvi t risidagi konsepsiyasi paydo b ldi. Ya'ni, bir-biridan ajralgan sivilizasiyalar 1200-1500 yil ichida yashab, boshqasi bilan almashadi. Shpenglarning fikricha, arb sivilizasiyasi zning oxirgi nafasini olyapti, natijada ma'naviy tanazzulga yuz tutayapti. Frommning mavjudlik t risidagi qarashlaridan maium b lishicha, odamzot mavjudlik uchun kurashadi va bu kurash insoniy tus olishi uchun hozirgi dinlar rniga aqidalarsiz, qattiq diniy tartiblersiz insonparvarlik dini shakllansa, inson ruhi radikal ravishda namoyon b lishi mumkin. Biroq tarixiy haqiqat shundan dalolat beradiki, yagona din yaratish y lidagi harakatlar uni boshlaganlarning quv in qilinishi va qatl etilishi bilan tugagan.

arb individualizmi bilan Sharq jamoachiligi tamoyillari q shiluvi natijasida hozir insoniyat osmonida paydo b lgan "qora bulutlar" chekinib, porloq kelajak ifodasi b lgan ijtimoiy taraqqiyotning yangi bosqichiga kirish imkoniyati mavjud.

Odam moddiy jism va ruhiy olam birikmasidan iborat mavjudoddir. Shuning uchun ular nimagadir ishonishi, e'tiqod (ixlos) q yishi lozim. Shu jarayonda nafs qurboni b lishdan zini saqlab qolishi kerak. Buning uchun, aftidan, Zard shtning ezgulik ruhi yovuzlik ruhi ustidan tantana qiladi, degan oyasi asosida hozirgi zamon ilm-fani, il or falsafiy fikrlariga tayanib, imonli insonlar - yangicha tafakkur tarziga ega b lgan insonlar shaxsini shakllantirish, ularning kuch- ayrati bilan har bir jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhitni so lomlashtirishni boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki bu oya barcha dinlardagi imon asosini zida gavdalandiradi. Chunonchi, islomda AUoh ezgulikka boshlhbvchi, shayton t ri yoidan ozdiruvchidir.

Allohga imon keltirgan shaytondan hazar qiladi. Unga qarshi kurash jarayonida poklik martabasiga ega b ladi. Xristianlikda ham uch yuzli **yakka xudo ezgulikka boshlovchi, yeres esa satana izmiga kiruvchi odam hisoblanadi. Tavrotda odamning ruhi qashshoqlashadi, oliy ruhga intilish esa insonni barkamol qiladi, deyiladi.**

Dinlar muayyan bir Oliy oya va asosiy oyalarni mafkura y li bilan insonning imon-e'tiqodiga aylantirishda juda katta tajriba t plagan. Tarixiy tajribalarga tayanib, yangicha dunyoqarash asosida

insonlar ruhini poklash uchun Zard shtning yuqoridagi oyasi, shuningdek, barcha bunyodkor oyalar asosida ham imon shakllanishi mumkin. Zero, imon inson ongining nodir hodisasi b lib, u mauiyan dunyoqarash ifodasi b lgan bosh va asosiy oyalarni mafkuraviy ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, quv va mehnat jamoalari, davlat va nodavlat tashkilotlari, rasmiy va norasmiy uyushmalar) hamda mafkuraviy vositalar, uslublar orqali odamlar ongiga kiritiladi, qalbidan joy oldiriladi. Shu tarzda inson z ruhini zi poklash imkoniyatiga ega b ladi. Imon diniy yoki ilmiy-falsafiy va madaniy-ma'rifiy y nalishda ham insonlar uchun oliy qadriyatga aylanishi mumkun. Imonning falsafiy ma'nosini tan olish, tar ibot-tashviqot ishlarini y lga q yish lozim. Odamlarga nafaqat vijdon erkinligi berish, shu bilan birga imon y nalishini tanlash erki ham berilishi joizdir. Imon y nalishlari xilma-xil b lgan holda, maqsad bitta - imon vositasi bilan inson z ruhini zi poklash amaliyoti yetakchi maylga aylanmo i darkordir.

Jamiyat va davlat tomonidan barcha odamlarnirig fe'li-atvori, faoliyati nazorat ostiga olinadi. Qdnun-qoidalar, odob-axloq me'yorlariga rioya qilayotgan individlar ra batlantirilib, uning aksini qilayotganlar jazolanadilar va jamoatchilik naftratiga duch keladilar. Odamning inson (jamiyatlashgan shaxs)ga aylanishi uchun bunday tashqi ta'sir va nazorat, albatta, kerak. Biroq tarixiy tajribalar shuni k rsatmoqdaki, odamning insonga aylanishi uchun bu kifoya qilmaydi. Uning z fe'li-atvori, faoliyatiga zi baho beradigan mezon ham kerak. Imon ma'lum bir dunyoqarashning aniq shaxslar amaliyotida namoyon b lishi tufayli, u ana shunday mezon rolini ynaydi. Binobarin, faqat imonli odamlardagina insof-diyonat, adolat, mehr-muruvvat, halol-poklik, vafo-sadoqat kabi axloqiy fazilatlar oliy qadriyatga aylanishi mumkin. Shunda jamiyatda diyonatli, mehr-oqibatli, mehr-muruvvatli, halol-pok, vafo va sadoqatda sobitqadam, ijtimoiy adolat timsoliga aylangan barkamol va so lom avlod voyaga yetadi. Shunday insonlar orqali ma'naviyat boshi berk k chadan chiqib, odamlar, xalqlar, millatlar tinch-totuv yashashga, muqarrar chiqadigan barcha ziddiyatlarni urushlar, janjallar, fitnalar, terrorlar y li bilan emas, balki muzokaralar, zaro yon berish, murosaga kelish orqali hal etish pallasiga kirishi mumkin. Shunda tabiat ekologik halokatdan, jamiyat ma'naviy tubanlikdan xalos b ladi. Aql va uning mahsuli b lgan fan-texnika, texnologiya muvaffaqiyatlaridan

insoniyatning chin ma'noda farovon, baxt-saodatli yashashi, porloq kelajak tamin etilishi mumkin.

Noosfera t risidagi taTunot va uning mohiyati. V.I.Vernadskiyning tadqiqotlari shuni k rsatdiki, bizning planetamiz bilan kosmos yaxlit bir tizim b lib, Yerdagi hodisalar kosmosdagi zgarishlar bilan bogiiq holda sodir b Iadi. Kosmos avvalo Quyosh energiyasi hisobiga geoximiyaviy sikl deb atalgan hodisalar, boshqacha aytganda, dastlabki materiya yangi-yangi manbalaridan iborat tabiatda narsalar aylanasi hosil b lgan. Ch kma jinslar qatlami yuzaga kelib, s ngra geologik va geoximik jarayonlar yer sathini zgartirib yuborgan.

Yer bilan Oy bir vaqtda vujudga kelgan. Ular yuzasida sodir b lgan zgarishlar taqqoslanganda, shu narsa maium b lmoqdaki, 3 milliard yillar davomida Oy sathida jiddiy zgarish sodir b lmagani. Yerdan tiriklik sohasining paydo b lishi va uning kosmos va ayniqsa Quyosh energiyasini ziga yutish va undan foydalanish qobiliyati natijasida yerdagi narsalarni bir holatdan boshqa holatga tkazish imkoniyati vujudga kelishi bilan evolutsion jarayonlarni bir necha marta tezlashtirilib yuborildi. Odam va insoniyat jamiyatining paydo b lishi tufayli planeta yuzasida yangi qatlam - Aql sohasi z hukmini tkaza boshladi. Buning oqibati sifatida "Ikkinchi tabiat" vujudga keldi. Aql sohibi b lgan odam zotini yaratgach, Tabiat jahon taraqqiyoti jarayonining yana bitta qudratli katalizatoriga ega b ldi. Shundan keyin pdamning atrof-muhitga ta'siri shunday kuchli holga kelmoqdaki, u asosiy geologiyani tashkil qiluvchi kuch sifatida zini namoyon qilmoqda. Demak, odamzot endilikda tabiatning bundan keyingi taraqqiyoti mas'uliyatini z zimmasiga olishi va shu nuqtai-nazardan turib, faoliyat y nalisini belgilashi lozim b lmoqda. Biosfera rivoji endilikda Aql sohasi rivoji bilan bogiiq holga kelgan. Aql va uning mevasi boigan fan-texnika va axborot texnologiyasi muvaffaqiyatlaridan faqat insoniyatning tinch, farovon yashashi manfaatlari y lida foydalanish zarurati paydo b lib qolmoqda. Bunga yangicha dunyoqarash, yangicha tafakkur va turmush tarzi orqaligina erishish mumkin.

XX asr - ogohlantirish asri sifatida. Odamzot million yillar davomida z kuchi yordamida yashash uchun kurashib keldi. rmonlarni yoqib, chorchachilik va dehqonchilik uchun tekis yaylovlar va maydonlarni yuzaga keltirdi. Yer sathi landshaftlarini zgartira bordi. Keskir qurollar,

palaxmon toshlar, nayzalar yordamida hayvonot olamiga qarshi hujum boshladi. Ularning bir qismini z hukmiga b ysundirib, uy hayvonlariga aylantirdi. Oziq-ovqat sifatida foydalanishdan tashqari z o ir mehnatini shu jonivorlar zimmasiga yukladi. Ov qurollarini takomillashtirib, hayvonot olami ustidan hukmron b lib oldi. Hayvonlar yordamida zaro qir inbarot urushlar tashkil etdi.

orlarda yashaydigan va tirikchilik qiladigan odam galalari yashash uchun kurash shakllaridan biri z turi - odam zotiga qarshi boradi. Uni b ysundirish, ularning ovchilik va dehqonchilik maydonlarini egallab va b ysundirilgan odam galalari mehnatidan foydalanish y liga tdi. Odam guruhlarining odam guruhlariga qarshi urush ochishi jarayonida or odamlariga xos tafakkur va turmush tarzi qaror topa bordi. Bir uru va qabilaning yaxshi yashashi uchun boshqa uru -qabilalar ularga b ysunishi, olib odamlar jamoalarining quli sifatida ular uchun mehnat qilishlari shart edi. Bizga ma'lum b lgan tarixning keyingi t rt ming yilida shunday urushlarda 6 milliard odam qoni daryo b lib oqdi. Bu qir inbarot urushlardan biztting ajdodlarimiz ham chetda qolmadilar. Sharqdan arbga qarab qilingan dahshatli urushlar, ularning natijasida yuzaga kelgan juda katta imperiyalar bunga shohid. Biroq Ovrupa mamlakatlarida yuz bergan ilmiy-texnika taraqqiyoti, par mashinalar, s ngra dvigatellarning paydo b lishi odam mehnatini texnika zimmasiga yuklashdan tashqari dahshatli urush qurollarining takomilashib borishiga keng y l ochdi. arbiy Ovruponing yirik va rta davlatlari, buyuk-davlatchilik, buyukmillatchilik shovinizmi oyalari bilan ongi zaharlangan xalqlari, millatlari faqat bitta uru , elat va xalq bilan emas, balki butun-butun xalqlar va hatto qit'alarda yashaydigan deyarli barcha elat va millatlar ustidan hukmronlik qiladi. Ularning yer osti va yer usti boyliklarini talash, odamlarni quldek ishlatish orqali boylik t plash, shu mazlum xalqlar xoru zorligi, bemisl o ir mehnati evaziga shohona yashash y liga kirib oldilar. XVIII-XIX asrlar arbiy Ovrupo mamlakatlari davlatlari mustamlakachilik tizimining tantanasi davri b lgan b lsa, XX asr fan-texnika parvozi va ayni cho da mustamlakachilikka qarshi milliy-ozodlik kurashlarining avj olishi bilan tavsiflanadi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT) davrida ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ITI r y bergach, axborot texnologiyalarining takomillashuvi va rivoji tufayli misli k rilmagan yashash sharoiti vujudga keldi. 2-holatda milliy ong rivoji milliy zlikni

anglash tufayli keng quloch yozgan milliy ozodlik urushlari va kurashlari, mustamlakachilik rejimiga asosan barham berdi. Asr oxirida dunyodagi eng yirik mustamlakachilik imperiyasi - sobiq sovet davlati barham topdi. Ilgarigi "Ikki qutbli" dunyoning "K p qutbli" dunyoga aylanishi oyaviy-mafkuraviy jarayonlarga e'tiborni yanada oshirdi.

Voqelikdagi tub sifat zgarishlari individlar ongi, mamlakatlar xalqlari ijtimoiy ongida jiddiy o'zgarishlar sodir etdi. Ammo ana'naviy tafakkur tarzida jiddiy zgarishlar sezilmayapti. Ya'ni, bir odam, bir ijtimoiy qatlam, bir xalq, bir millat yaxshi yashashi uchun boshqa odamlar, ijtimoiy guruhlar, xalqlar, elatlar, millatlar ham yaxshi yashashi kerak. Aks holda chin ma'nodagi farovonlik b lmaydi, degan tafakkur tarzi shakllanishi nihoyatda qiyin kechyapti. Bu hol yana or odamlariga xos tafakkur va turmush tarzi, ya'ni kimdir bekamu k st yashashi uchun kimlardir xoru zor b lishi kerak, degan qarashlar hukm surishi uchun oyaviy asos b lib qolmoqda. Endilikda boshqa xalqlar, millatlarni urush y li bilan asoratga solib, ularning boyligi va kuchidan oshkora foydalanish cheklanmdqda. Ammo katta davlatlar rtacha va kichik mamlakatlarni z ta'siriga olish uchun oyaviy kurash kuchayib, uning oqibati sifatida lokal urushlar uchun y l ochilmoqda. Ma'naviy inqirozning kuchayib borishi natijasida inson ruhi va jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muhit qashshoqlashib bormoqda. Bu esa har bir mamlakatda nafs qurbonlari - uyushgan jinoyatchilar, toshba irlik, insonlar taqdiriga befarqlik qusurlari rivoji uchun qulay ijtimoiy-siyosiy muhitni shakllantirib q ymoqda.

XX asr ziga xos ogohlantirish asri b lib, odamzot ikki y l - yo najot, yo halokat yoqasiga kelib qolganini rad etish qiyindir. Bu ikki yoidan qay birini tanlash uning ixtiyorida. Noosfera - Aql sohasi tantana qilguday b lsa, odamzot, uning davlati, barcha ijtimoiy-siyosiy uyushmalari Aql mevasi boigan fan-texnika yutuqlaridan chinakam bunyodkorlik, insoniylik manfaatlari y lida foydalanish davriga tadi. O izda emas, amalda tinch-totuv yashash, boshqalarni asoratga solishdan voz kechish, shu tariqa urushlar, janjallar, terrorchilik harakatlariga barham berib, umuman urushlarni, janjallarni odamzot amaliyotidan chiqarib tashlaydi. Buning uchun inson tafakkur tarzida jiddiy zgarishlar sodir b lishi lozim. Binobarin, falsafa yangicha dunyoqarash, yangicha ma'naviyat - Noosfera davrining yetilgan ijtimoiy ehtiyoji b lib, barcha davlatlar geosiyosati va mafkurasida zgarishlar

b iishga e'tiborni qaratmoqda. Ilgarigi tarqoq dunyo yagona bir butun dunyoga aylangani ham siyosatchilar va mafkurachilar, barcha ongi raso kishilarda or odamlariga xos tafakkur tarzi barham topishi hamda Noosfera davri tafakkur tarzi shakllanishini zarurat qilib q ymoqda. Aks holda ekologiyaning ifloslanishi, inson ruhining qashshoqlanishuvi, or odamlariga xos tafakkur va turmush tarzi rivoji uchun qulay ijtimoiy-siyosiy muhitning b lishi tufayli insoniyat zi yashayotgan Ona tabiatini, u bilan birga zini muqarrar halokatga olib keladi. Zero, Noosfera davrida odamzot shunday katta, qudratli texnika va axborot texnologiyasiga ega b ldi. U bilan chinakam farovonlikni taminlash yoki butun planetani y q qilish quvvati yuzaga keldi.

Xulosa: a) "Tabiat - jamiyat - inson" koevolutsiyasi butunlay izdan chiqib ketishiga y l q ymaslik zarur; b) ijtimoiy hayot va taraqqiyot haqida yangi konsepsiya yaratish muhimdir; v) Noosfera - tabiat taraqqiyotining yangi bosqichi b lib, unda Aql sohasi yetakchi maylga aylanib bormoqda; g)" Aql va uning mevasi b lgan barcha ilmiy" kashfiyotlardan insoniyatning porloq kelajagi uchun foydalanish ijtimoiy va tarixiy zarurat b lib turibdi,

Kalit so 'zlar: Noosfera, "Tabiat - jamiyat - inson" koevolutsiyasi, kaos, kosmik jism, materiya, Homa Sapiens, ijtimoiy shakl, imon, e'tiqod, ezgulik va yovuzlik, geoximiyaviy sikl, "ikkinchi tabiat", katalizator, or odami, dvigatel, buyukdavlatchilik, buyukmillatchilik, shovinizm, ma'naviy inqiroz, tafakkur tarzi, geosiyosat, inson ruhi.

Takrorlash uchun savollar

1. Noosfera t risidagi ta'limot nimani anglatadi?
2. Koinotimiz hamda Yer qachon va qanday vujudga kelgan?
3. Homa Sapiens - Aqlli odam ilgarigi tarixiy tiplardan nimasi bilan farqlanadi?
4. Sharq va arbdada jamiyat va uning taraqqiyoti haqida qanday konsepsiyalar ilgari surilgan?
5. Odam inson (jamiyatlashgan individ)ga qanday aylanishi mumkin?
6. Odamning Ona tabiat oldidagi mas'uliyati nega oshib ketmoqda?

XOTIRA VA UNING GENEZISI

Genetik xotiraning yuzaga kelishi va takroriy aloqalar, Ma'lum b ladiki, Yerdagi barcha hodisalar Koinotimizda harakat qilayotgan qonun (qoida)lar yagona tizimiga b ysunadigan materiya zini- zi tashkillash umumiy jarayonlarining xususiy k rinishlaridan iborat ekan. Biz kuzatayotgan va ishtirok etayotgan yumushlarning barchasi bugungacha egallagan bilimlarimiz va baholash mezonlarimizga muvofiq keladigan yagona sinergetik olamiy jarayonlarning ayrim qismlaridir, xolos.

Yerdagi Olamimiz butun taraqqiyoti turli qarama-qarshi jihatlar va ziddiyatli mayllarining tasodifiy sabablarining uzluksiz harakati vaziyatida muayyan barqaror strukturalarning barbod b lishi va yangilarining vujudga kelishi uchun sharoit yaratishdan iborat murakkab kurash sifatida namoyon b ladi. Yerdagi notirik jismlar bilan Kosmos rtasida bo liqlik haqida aniq bilimlarimiz yetarli b lmasa-da, ammo bundan 3,5-4 milliard yillar muqaddam tashqi quvvat (energiya)ni[avvalo fotosintez ta'siri yordamida Quyosh energiyasini zlashtirishga nihoyatda qobiliyatli b lgan materiya tashkillanishining sifat jihatidan farq qiladigan shakli paydo b lgani isbotlanganini bilamiz. Bu shakllar z gomeostazisini* saqlashda haddan tashqari qobiliyatga ega b lgan. Bular fanda prokariotlar deb ataladi. Ular deyarli qaynab yotgan okean, nihoyatda seysmik faollik va qisqa t lqinli radiatsiyaning juda yuqori darajasi sharoitida, Yerda azon qatlami b lmagani cho da milliard yildan ortiqroq vaqtda mavjud b lganlar. Aftidan, yerda mavjud organizmlar ichida prokariotlar eng "hayotchan" b lgan k rinadi, zero, ular amalda lmas b lganlar va prokariotlar planetamizda gaz bulutlarini hosil etib, eukariot tipidagi va kislorod bilan nafas oladigan mavjudodlar yashashi uchun sharoit yaratib ketdilar. Bu hol eukariotlar uchun tashqi energiyadan samaraliroq foydalanish imkonini vujudga keltirdi. Eukariotlardan bu shaklning genetik xususiyati sifatida individual oimning vujudga kelishi natijasida boshqa energiyadan foydalanish samarasi juda k pga oshdi. Bu hol tirik organizmlarning z rivoji uchun mutlaqo yangi imkoniyatlarni paydo qildi.

Abadiylikni y qotish va limga dohil b lish evolutsiya yangi mexanizmlari shakllanishi va tabiiy tanlanish intensiv tus olishiga sabab

•gomeostazis - z turini saqlash, ardoqlash mayli.

b) Ildi. Eukariotlardan boshlab turlarning takomillashuvi tezlashib, ularning xilma-xilligi shiddatli ravishda o'sdi. Individual hayot ichki birlangan mavjudotlarga o'z irsiyatlarini saqlab qolishlari uchun xotiraning maxsus shakli kerak edi. Shu boisdan zarur irsiy informatsiyalarni uzatadigan genetik kod yuzaga keldi. Bu kod tashqirtda harf - nukleotdan iboratdir. Genetik xotiraning yuzaga kelishi butun evolutsion jarayonlar intensiv (shiddatli) tus olishiga sabab bo'ldi. Nihoyatda shafqatsiz raqobat va tabiiy tanlanish sharoitiga bardosh berishga imkon topmadi, ularni qoldirmaydigan irsiy informatsiyaga ega bo'lgan turlar, aytidan, ildan- ildan yiqilib ketdilar. Agar boshqa planetalarda hayot mavjud boisa, ulardagi irsiy xotira Yerdagidan boshqacha bo'lishi ham mumkin.

Hayot evolutsiyasida asab tizimi rivojlanishi tarixi alohida rol o'ynaydi. Chunki bunda o'z barqarorligini, o'z gomeostazisini saqlashga intilishdan maqsad qo'yish va maqsadli faoliyat yuzaga keladi. Tirik organizmlar yoki organizmlar tizimi o'z gomeostazisini saqlashga harakat qilganda, ular mavjudlik chegaralarini kengaytirishga intilishlari bilan tavsiflanadi. Bunga ikki yo'l bilan erishish mumkin:

a) organizm o'zining juda murakkab sharoitlarda yashash, ya'ni o'z ichki imkoniyatlaridan foydalanib, gomeostazisi doira zonasini kengaytirish hisobiga;

b) xavfli chegaralarni siljitish va tashqi muhit parametrlarini o'zgartirish hisobiga.

Tirik organizmlar o'z gomeostazislarini saqlashlari uchun organizm va tashqi muhit holatlaridan darak berib turuvchi retseptdor - datchikka ega bo'ladi. Sengra datchik orqali olingan informatsiya qayta ishlanib baholangach, qilingan tahlillar asosida muayyan qarorga kelinadi. Bu funksiyani asab tizimi bajaradiki, uni bimalol organizmni boshqarish tizimi deyishimiz mumkin. Bundan tashqari organizmni boshqarishda endokrin tizim ham ishtirok etadi.

Organizmni boshqarish tizimi funksiyasini tushunish va tadqiq qilishdagi eng qiyin tomon - qaror qabul qilish lahzasi hisoblanadi. Xuddi shu jarayonda takror aloqa ishga tushadi. Asab tizimining shu funksiyasi tufayli organizm "norma"dan keraksiz chetga chiqishni to'ldirish uchun muayyan harakat majmuasini yaratadi.

Organizmlar gomeostazisini saqlash uchun salbiy takror aloqa, albatta, bo'ladi. Shu bilan birga "progressiv" evolutsiya uchun, ya'ni yangi sifatlar paydo bo'lishi, organizmlar murakkablashuvining shishi,

xilma-xillik darajasining k o'zgarishi uchun yana ijobiy takror aloqalar ham kerak. Ular izlanishni kengaytirish, o'zgaruvchanlikning yashirin imkoniyatlaridan yanada k o'z foydalanishga yordam beradi. Shunday qilib, har qanday organizm ham salbiy, ham ijobiy takror aloqalardan foydalanish imkoniyatiga egadir.

Refleks boshqaruvi va asab tizinti. Evolutsiya jarayonida tirik tizimlarda o'z barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan takror aloqalar mexanizmi vujudga keldi. Tirik mavjudodlardagi barcha boshqaruv tizimi, avvalo asab va tarmoq tizimi takror aloqa reaksiyasini tashuvchi hisoblanadi. Tarixiy taraqqiyot jarayonida organizmlarda zini- z o'z boshqarish tizimi takomillashib borib, tabiiy tanlanishning yangi tamoyillari - fe'l-atvor variantlari paydo bo'ldi.

Har qanday zini- z tashkillash jarayoni faqat tabiatda mavjud bo'lgan ichki (yashirin) imkoniyatlarnigina amalga oshira oladi. Bu jarayonlarning kengayib borishi darajasiga qarab, uning qismlarida uzluksiz takomillashish ro'yi beradi. Binobarin, strukturalar va ular o'rtasidagi aloqalar takomillashib borishi tabiat o'z ixtiyoridagi tanlashning yangi va yangi tamoyillarini harakatga keltiradi. Ya'ni, olamimizdagi tashkillanishning murakkablashuvi aslida kosmosning vujudga kelishida tabiatimiz ato etadigan ehtimol tutilgan imkoniyatlardan yanada chuqurroq foydalanish natijasidir. Buning oqibatida tirik tabiatda notirik tabiatda mavjud bo'lmagan tanlash tamoyili vujudga keldi. Tirik organizmlarning jarayonlarni hisobga olishi, uni takror ishlashi bilan bog'liq barcha hodisalar va shundan keyingi fe'l-atvor (yoki qaror qabul qilish)ni belgilash asab tizimi bilan bog'likdir. Asab tizimining takomillashib borishi tirik tabiatda zini- z tashkillash imkoniyalarini namoyish etadi.

Evolutsion jarayon uchun ikkita zaro bog'liq qarama-qarshi gomeostazisni saqlash hamda tashqi energiya va moddani eng ko'p o'zlashtirish tamoyili xosligini aytib o'tilgan edik. Asab tizimining vujudga kelishi, aftidan, avvalo ana shu ikki tamoyil bilan bog'liq bo'lgandir. Tirik organizm va taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida tashqi energiya va moddani o'zlashtirish darajasi, albatta, past bo'lgan va unda asab tizim tarzida namoyon bo'lmagan. Organizmlarning takomillashib borishi hamda asab tizimining rivoji va murakkablashishi natijasida ahvol o'zgarib boradi, aql nishonalarining paydo bo'lishi esa tashqi modda va

energiyadan foydalanish mexanizmini takomillashtirishning asosiy mas'uliyati asab tizimiga tushadi.

Tiriklikning dastlabki nishonalari - prokariotning 1,5-2 milliard yil mavjudligi uchun Quyoshning arzimagan energiyasi - fotosintezi kifoya qilgan bo'lsa, zini-zi tashkillash jarayonida kisloroddan nafas olish mexanizmi va uning sohibi eukariotlarni Tabiat vujudga keltirgach, tashqi energiyadan foydalanish koeffitsenti bir necha marta ko'paydi. Bundan keyingi bosqichdagi tirik organizmlar uchun fotosintezlashgan simliklar bo'lgan vazifasini o'tadi. Shunga boshqa jonivorlar g'isht bilan ovqatlanadigan mavjudotlar vujudga keldiki, bu hol tashqi energiyadan foydalanish samaradorligini yanada oshirib yubordi. Nihoyat, bu jarayonlarning oxir-oqibati sifatida Yer yuzida odam zoti paydo bo'ldi.

Tiriklikning bu turi uchun uni qurshagan tirik tabiatdagi energiya kifoya qilmay, balki yer qaridagi energiya va moddalar ham kerak bo'lmoqda. Bugina emas, odamzot kosmos shakllanayotgan paytda hosil bo'lgan atom yadrosi energiyasidan foydalanishga ham kirishdi. Ana shu jarayonlarda asab tizimi takomillashib borib, Aql yuzaga keldiki, endilikda u tabiat taraqqiyotida hal qiluvchi omilga aylanib bormoqda.

Bu holatga kelgunga qadar million yillar davomida oddiy reflekslar asosiy boshqaruvchilik rolini bajarib kelgan. Ulardagi informatsiya genetik kodlarda saqlanib, irsiyat orqali avloddan-avlodga uzatilib kelingan. Tashkillanishning tobora murakkablashib borishi jarayonida hayvonlar fe'l-atvori ham takomillashib bordi va boshqaruvning refleks shakli kifoya qilmay qoldi. Chunki tashqi ta'sir bilan organizmlar reaksiyasi ortasidagi aloqalarda informatsiyalarni qayta ishlaydigan yana ko'p oraliq zvenolar paydo bo'ldi. Bular ichida rivojlangan hayvonlarda taxminlash ("faxmlash") qobiliyatining yuzaga kelishi alohida ahamiyat kasb etdi.

Hayvonlar fe'l-atvorini ranganuvchi mutaxassislar - etologlarning tajribasi shuni isbotladiki, yashash sharoitining o'zgarishi bilan turli hayvonlar fe'l-atvorida o'zgarish ro'y berar ekan. Masalan, shaharlarda yashaydigan qaralarlarda fahmlash va ijodkorlikka moyillik kuchli ekanligi kuzatiladi. Ular ovqat topilish vazifalarini "hal etishlari" dalada yashagan qaralarnikidan farq qiladi. Boshqacha aytganda, ularning asab tizimini zini-zi boshqarishning refleks tizimiga qo'shib bo'lmaydi, chunki ular fe'l-atvorida aql elementlari aralashadi.

Demak, odam turi paydo bo'lgunga qadar rivojlangan hayvonlarda zini-zi tashkillashning oldindan belgilangan maqsadga qaratilgan yangi nodir hodisa - taxminlash vujudga kelgan. "Taxminlash algoritmi" qanday vujudga kelganligini anglab olmay turib, sun'iy aql yaratish tashkilotida gap yuritish behudadir. Ammo biz hozirgi taxminlash algoritmi evolutsiyasi haqida juda oz bilimga egamiz. Ushbu bilimlarimizni chuqurlashtirish jarayonida materiyani zini-zi tashkillash qonuniyatlarini yaxshiroq anglab olamiz va bu hol nafaqat kompyuterlar yangi avlodini yaratish va ulardan foydalanishni takomillashtirish bilan birga, olamni bilish chegaralarimizni kengaytirish amaliyoti xilma-xilligiga ham ega bo'lamiz.

Kooperatsiya mexanizmi. Moddiy birlashmalarda uyushmalar (kooperatsiya) sharoitida mavjud bo'lishga intilish mayllari borki, bu ham o'ziga xos tabiiy tanlanish usuli hisoblanadi. Fiziklar va ximiklar uyushmachilik holati hatto notirik tabiatda hamrezonans (jaranglash) tarzida uchraydi, deyishadi. Turlar ichida gomeostazisni saqlash uchun kurash, gomeostazisning tashqi resurslardan foydalanish mayli bilan uyushmachilik mexanizmi o'rtasida mustahkam aloqa bor, deyish mumkin. Dastlabki k o'p hujayrali mavjudodlar uyushmachilik natijasida paydo bo'lganligi haqida taxmin (gipoteza)lar bor. Chunki bunday uyushmalarning, aftidan, barqarorroq va yaxshiroq mavjud bo'lish va tashqi energiyani hazm etishlari osonroq bo'lgan.

Keyinchalik kooperatsiyaning takomillashganroq shakllari paydo bo'lganki, ular asta-sekin yagona organizm tusiga kira boshlagan. Hatto bunday kooperatsiyalar jonivorlarning yaxlit hamjamiyati tusini olgan. Masalan, termitlarda, asalarilarda bu holatni yaqqolroq kuzatish mumkin. Odamzot evolutsiyasiga ham kooperatsiya mexanizmining tobora takomillashib borishi natijasi sifatida qarash mumkin. Shunisi diqqatga sazovorki, tashqi shart-sharoitning salgina o'zgarishi ham halokatni kuchaytirsa-da, yuksak darajadagi ziddiyatlar mavjud sharoitdagina rivojlanish tezlashishi kuzatiladi.

Kooperatsiya natijasida o'z maxsus maqsadi, shu uyushma gomeostazisini butun choralar bilan saqlashga qaratilgan va rivojlanish jarayonida shakllangan umumiy fe'l-atvor bo'ladiki, bu hol ayrim jonivorlar yashash va ko'payishining zarur shartiga aylanadi. Shuni aytish kerakki, kooperatsiya manfaati uni tashkil etgan elementlar manfaatlari

rtasida muqarrar ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Ammo poda ichida bu ziddiyatlar kelishuv y li bilan hal etiladi: poda ichidagi jonivorlar z "shaxsiy" manfaati va z mustaqilligining bir qismini qurbon qilishga majburlar.

Poda shaklidagi hayvonlar kooperatsiyasi tanlanishi ayrim mavjudodlar rtasida emas, balki uyushma darajasida hukm suradi: k proq tashkillanishga ega b lgan podalargina zgaruvchan atrof-muhitga, aniq yashash makoniga tezda moslasha oladilar, zlarinilzari turli hujumlardan saqlab qolish uchun k proq imkoniyatga ega b ladilar. Shuni ta'kidlash rinliki, tanlanishning qaltisligi, ya'ni ziddiyatlarni hal etishning tkirligi har qanday "evolutsiya taraqqiyoti" ning zarur sharti b lib, buning oqibatida yanada taraqqiy etish qobiliyati kuchli b lgan ta in ham murakkabroq tashkiliy tuzilma (struktura)lar vujudga keladi. Har qanday tanlanish xotiraning muayyan shakliga ega b lgan irsiyatni zlashtirish belgilari bilan uy unlashishi lozim.

Xotiraning nogenetik shakli, zini- zi tashkillash mexanizmida genetik xotiradan tashqari nogenetik xotiralar ham muhim rol ynaydi. Tirik organizmlar yashash uchun kurash, atrof-muhitga moslashish, zini- zi himoya qilishda nogenetik xotiralar shakllangan. Xotira shakllari rivoji va zini- zi tashkillash mexanizmi yagona bir jarayonning turlicha baholanishidir.

Xotira haqida fikr yuritganda, avloddan-avlodga tib boradigan axborot (informatsiyalarni yozish-kodlash), uni saqlash va uzatishni ta'minlaydigan tizim tushuniladi. Xotira Yerda hayotning paydo b lishi bilan shakllana boshlagan va u tufayli tirik jonzotlar zini- zi tashkillash imkoniyatiga ega b lganlar. Albatta, genetik xotiraning k p shakllari b lganidir, ammo tabiiy tanlanish jarayonida faqat bitta shakl - t rt nukleindan iborat "xavfli"si yashab qolgan, xolos. Shuni ta'kidlash joizki, Kosmik b shliqdagi boshqa olamiarda nuklein kislotasini kodlash shakli boshqacha boiishi mumkin.

Tirik organizmlar shakllarining takomillashib borishi va hayotiy faoliyatlari xarakterining murakkablashish jarayoni, ular yashash makonlari sharoitlaridagi xilma-xilliklari, zgarishlar xotiraning boshqa shakllarini ham vujudga keltirdi. Yashashning kooperativ shakli sharoiti uchun genetik kodlanishdan farq qiladigan ziga xos fe'l-atvor

umumiyligi shaklidagi xotira kerak edi. Bu mexanizm rnatishga asoslanadi. U rivojlangan hayvonlarda keng tarqalgan mexanizm hisoblanadi. Xususan bunday xotira poda va galaga xshagan uyushmalarda keng tarqalgan b ladi. Bu mexanizm kattalarning "Men qilganday qil" degan tamoyilga asoslanadi. Ana shu mexanizm ziga xos va nihoyatda samarali tilni vujudga keltiradiki, bunda nafaqat shaxsiy namuna, balki ra bat va jazo ham muhim rol ynaydi. Chunki bu holat fe'l-atvorning muayyan standartlarini belgilash mexanizmini vujudga keltiradiki, tirik jonzotlar busiz yashashlari qiyin b ladi.

Jonivorlar qachon va qayerdan yemish topishni, nima xavfli-yu, nimaga e'tibor bermaslikni bilishlari shart. Albatta, tajribaga ham k p narsa bogiiq. Ammo nisbatan qisqa umr davomida bunday k nikma va malakaga ega b lish qiyin. Ana shuning uchun ham xotiraning haddan tashqari hayratomiz shakli - tarbiya tizimi vujudga keladi. Ya'ni, bu genetik xotiradan holi axborotni uzatish vositasi b lgan yangi til b lib, bu stereotip (qotib qolgan bir til)dagi xulq-atvorni anglatadi. Butunlay xotirasiz jonzot y q, har bir tirik organizm muayyan hajmdagi axborotni zida saqlaydi. Demak, hayvonlarda ham shartsiz reflekslardan tashqari shartli reflekslar elementlari mavjud b ladi. Hayvonlardagi asab tizimining bu xususiyati tufayli xususiy tajriba paydo b ladiki, uni faqat rnatish yordamida keyingi avlodga uzatiladi. Bu yashash joyi va sharoitning zgarishi bilan xulq-atvorlarda b ladigan zgarishni anglatadi.

K pincha irsiyat bilan "xotira" tushunchalari aynanlashtiriladi. Ammo irsiyat "xotira"ga nisbatan kengroq tushuncha ekanini nazarda tutish ma*qul. Xotira axborotni kodlashtirish, saqlash va uzatishning har doim qandaydir aniq mexanizmi b lsa, irsiyat tmishning hozir va kelajakka ta'siri tasnifini anglatadigan tushunchadir.

Materiyaning zini- zi tashkillash jarayonida turli-tuman " zini- zi tashkillovchi", avvalo xotira kabi konstruksiya (qurilma)lar paydo b ladi. Bularni bilmay turib, tafakkur xususiyatlarini anglash qiyin. Miya nodir hodisasi - fikrlash qobiliyati ham " zini- zi tashkillash ijodi"dan boshqa narsa emas. Xotiraning vujudga kelishi va rivojlanishi (genezisi) nafaqat fiziologiya muammosi, balki sun'iy Aql yaratish nazariyasiga ham taalluqli hodisadir. Uni yaratish esa ayniqsa planetamizda sivilizatsiyani asrab qolish muammosi k ndalang turgan bir davrda odamzot uchun yangi, keng imkoniyatlarni vujudga keltiradi.

Xulosa: a) genetik xotira va takroriy aloqalarning shakllanishi evolyutsion jarayonlarda katta rol o'ynaydi; b) tirik organizmlarning jarayonlarini hisobga olish va uni takror ishlatish bilan bog'liq hodisalar asab tizimi bilan bog'liqdir; v) tirik organizmlarda uyushma (kooperatsiya) sharoitida mavjud bo'lishga intilishning tabiiy tanlanish koeffitsientini hisoblanadi; g) xotiraning nogenetik shakli - tarbiya tizimi xotirani uzatish vositasi sifatida tirik organizmlar birgalikda mavjud bo'lish fe'l-atvorini belgilash imkoniyatini vujudga keltiradi.

Kalit so'zlar: prokariot, eukariot, fotosintez, xotiraning mahsus shakli, genetik kod, nukloid, retseptordatchik, endokrin tizim, takror aloqa, tabiiy tanlanish, asab tizimi, refleksi, taxminlash (fahmlash) qobiliyati, etolog, sun'iy aql, rezonans (jaranglash), genetik va nogenetik xotira, nuklein kislotasi, stereotip, shartli va shartsiz reflekslar.

Takrorlash uchun savollar

1. Prokariotlar va eukariotlarning yashash shakllarini izohlang.
2. Hayot evolyutsiyasida asab tizimi rivojining roli qanday?
3. Organizmlarning ham salbiy, ham ijobiy takror aloqalardan foydalanish imkoniyati qanday?
4. Tabiiy tanlanishning yangi tamoyillari nimani anglatadi?
5. "Taxminlash algoritmi" deganda nimani tushunasiz?
6. Kooperatsiya sharoitida mavjud bo'lishga intilish mayli uchun qanday zarurat bor?
7. zini-zi tashkilash murvatida nogenetik xotira qanday rol o'ynaydi?
8. Irsiyat va "xotira" o'rtasidagi xshashlik va farq nimada?

EVOLUTSIYA VA AQLNING YUZAGA KELISHI

Intettekt (aql) nima? Olam (Yer va boshqa barcha sayyoralar)dagi moddiy jismlar ilm-fanda materiya kategoriyasi bilan ifodalanadi. Materiya modda (zarra) va maydon koeffitsientiga ega bo'lib, ular doimiy harakatdagi jarayonda bir-biriga ta'asir turadi. Harakat materiyaning zichligidagi ziddiyatlar tufayli sodir bo'ladi. Binobarin, tirik va notirik tabiat o'rtasidagi harakatda prinsiplial farq mavjud, faqat ularning namoyon

b lishidagi farqlar bizga sirli b lib k rinadi. Evolutsion jarayonlarda Yerda Aqlning yuzaga kelishiga ham tabiiy holat deb qarash t ri b ladi.

Tirik organizmlarning hammasiga irsiyat xos b lib, hayvonlarda miya bilan bo liq muhit hodisalarda va xotirada u namoyon b ladi. Tirik tabiatning zini- zi tashkillashini xotira rivojida anglab olish mumkin. Yerda hayot paydo b lishida tashqi muhitdan olgan axborot (informatsiya)ni saqlash uslubi genetik xotira b lgan. Irsiy informatsiyalar 4 harfdan iborat tilda kodlashadi. Shuning uchun ham planetamizdagi barcha tirik organizmlar bir xil shakldagi irsiy xotiraga egadirlar. Agar boshqa planetalarda tirik tabiat mavjudligi aniqlansa, ularning DNK yozuvlari harflari boshqacha b lishi mumkin.

Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida xotiraning yangi shakli - qitish va tarbiyalash vujudga keldi. "Menday qil" tamoyiliga asoslangan "ta'lim" rivojlangan hayvonlarda kooperativ uyushmalarning shakllanishiga sabab b ldi, ya'ni ayrim mavjudodlar z fe'l-atvorlarini poda (tur) umumiy fei-atvoriga muvofiq moslashtirishi tufayli yashab qolish imkoniga ega b ldilar. Boshqacha aytganda, "poda ongi" va unga individual munosabatni muvofiqlashtirish zarurati yuzaga keldi. "Poda ongi"ning xotirasida yaxshi saqlay olgan hayvonlarning yashash (oziq-ovqat topish, tashqi hujumlardan saqlanish) imkoniyatlari keng, buning aksi b lsa, ularning yashashi qiyinlashadi, ya'ni och qolish, boshqa hayvonlarga yem b lish havfi aniq b lib qoladi.

Materiya harakatining muayyan bosqichida ong (aql) paydo b ldi. Albatta, Aql odamzot miyasi, ongi bilan bo liq boisa-da, ammo uning Yer yuzida tu ilishi yaxlit olam jarayonlaridagi moddiy borliq zini- zi tashkillashining yangi bosqichi boshlanganini, materiya zini- zi anglash darajasiga k tarilganini anglatadi. Ya'ni, endilikda materiya va uning harakatini prinsipial ravishda boshqarish imkoniyati vujudga keldi. Yer sharoitida odamzotning fiziologik tuzilishi takomillashib boidi, uning aqliy salohiyati fan va texnika taraqqiyoti yordamida yuksalib bormoqdaki, endilikda moddiy borliq - tabiatni boshqarish imkoniyati reallikka aylanmoqda. Albatta, bu imkoniyat qanday voqelik tusiga kirishi odamzot ruhiy olami va jamiyat ma'naviyatining holatiga ham bo liq b lib qoladi.

Yer yuzida Aqlning paydo b lishi va uning yordamida moddiy olam zini- zi taniy boshlashi xuddi hayot paydo b lganidek tabiiy

jarayondir. Bunda biron-bir m 'jiza, qandaydir sirli kuch borhgim lzlash samarasiz mash ulot b Sib, odamzot bilish jarayonida ojizligi yoki yalqovligini shu bilan yashirishga, boshqacha aytganda, murakkab jarayonlarni anglab olishdan zini- zi chetlashtirib, xayolot olamiga arq b lishni afzal k rishdan boshqa narsa emas. Biz endilikda yashashfmiz zarur b lgan olam AqS imkoniyatlaridan odamzotning insonlardek, inson b lib yashash bosqichiga tish jarayonini boshlab yuborishni taqozo etmoqda. Odamzot zini- zi aSdashda davom etishni istamasa, u shu Yer deb atalgan va Quyosh tizimiga kiradigan bir planeta materiya harakati yuqori darajasininng mahsuli ekanini e'tirof etishi kerak b ladi. Bunday e'tirof etish Yer planetasini - Ona tabiat deb o izda shunchaki tan olib emas, balki uni xuddi onasiga mehribon b lgan boladek munosabatiarai shakllanishiga olib kelishi kerak. Bu fikrlarni aytishdan maqsad odamzotning paydo boiishi bilan Yerda xotiraning yangi, yuqori shakli vujudga keSganiga e'tiborni qaratishdir. Xotiraning bu shakli osmondan uziib ham, Yer tubidan otilib ham chiqqan emasSigini ilm-fan isbotlagan ekan, uni haqiqat sifatida qabul qilish, ushbu haqiqat - oyaga imon keltirish (ishonish va ishonchga sodiq qolish) kerak b iadl Bu ishonch va e'tiqod yangi davr - Aql sohasi va uning xususiyatlarini anglab oSish, odamzot istiqboSida paydo b lgan va tobora quyuqlashib borayotgan "qora buiutlar" ofatidan saqlanib qolish y Uari, vositalari, usSublarini izlash va uni topish mas'uliyatini har bir Aql sohibi - odam zimmasiga yuklaydi.

Antropogenez tarixiga doir. Odamzotning paydo b lishi haqidagi afsonaviy (mifoiojik) va diniy tasavvuriar ming yiJlar davomida ijtimoiy va individual ong mazmun-mohiyatini belgiSab keldi. Hozirgi davrda ham dunyo aholisining k pchiligi z "men"ini diniy ong nuqtai nazaridan anglashga intilib keladi, albatta, bu intilish jarayonida inson (jamiyatlashgan individ) sifatlarini zida gavdalanitirishiga harakat qiladi. Diniy ong tufayli individ muayyan y nalistish (konfessiya)dagi dinni e'tirof etish, unga e'tiqod qilish doirasi uchun umumiy b lgan fe'S-atvorni ziashtiradi, ushbu y nalistishda hayot ma'nosi va maqsad-muddaosini anglab olishga intiladi. Jahon dinlarining muqaddas kitoblarida iSgari surilgan va Oliy ibtido - Xudo nomi biian aytilgan oyalarning asosiy mazmuni odamning insonga aylanishi uchun imkon tu diradigan fe'l-atvorni shakllantirishga qaratilgandir. Jahon dinlarining

yuzaga kehsli msoniyat tanxiy takomilida oyat muhim bosqich b lgam shubhasizdir.

Ayni cho da shuni ham e'tirof etish zarurki, tarixiy xotiradan mahrum b lmagani har bir kishi turli diniy e'tiqod'lar tufayli odamlar bilan odamlar, xalqlar bilan xalqlar rtasida nizolar chiqib, ular katta-katta mojarolarni yuzaga keltirgani, hatto tarixda juda katta qir inbarot urushlar kelib chiqqanini esda saqlaydi. Dinlardagi aqidalarni turlicha talqin etish, shu jarayonda dinni siyosiylashtirish natijasida hozirgi davrda xalqaro terrorism xurujlari dahshatli tus olayotgani bejiz emas. Noosfera davri ilgariyildan shu jihati bilan tubdan farq qiladiki, barcha sohada, jumladan, odamni, odamlar uyushmasi b lgan jamiyatni boshqarish batamom ilmiy asoslarga q yilmasa, bugungi dunyo muammolari k paygandan k payaveradi.

Odamning paydo b lishi, uning jamiyat b lib yashashga tishi har bir tarixiy davr va muayyan mamlakatda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, diniy, axloqiy, falsafiy qarashlar, bular asosida shakllanadigan munosabatlarni individlarga, z navbatida individlarning sha munosabatga k rsatadigan ta'siri uning dunyoqarashi bilan uzviy bo lanib ketadi. Binobarin, Noosfera davrida odam va u bilan bo liq ravishda ongning paydo b lishi haqidagi hozirgi zamon fani dalillariga tayanish favqulodda ahamiyatga molikdir.

Ma'lum b ladiki, hayvonlarda ham til va "poda ongi" shaklidagi ijtimoiy ong unsurlari mavjuddir. Materiya harakatining muayyan bir bosqichida odam miyasi shakllana boshladi va u bilan bo liq ravishda ong vujudga keldi. K p vaqt odam maymunning bir turidan kelib chiqqan, buni g yoki Charliz Darvin isbotlagan, degan fikr fan olamida hukm surib keldi. Ammo bu uydirmalarga Darvinning bevosita aloqasi y qligi, u z asarlarining biron joyida odam t ridan-t ri maymunning bir turidan kelib chiqqan, demagani endi ma'lum. Hozirgi zamon antropoid (odamsimon)larining ttizga yaqin turi b lib, shulardan bittasining miya hujayralarida r y bergan zgarishlar natijasida odam ongi zidan- zi vujudga kelgani isbotlangan. Ma'lum b lishicha, quyi maymunlar miyasi hujayralarida 75-54, yuqorilari - odamsimonlarida 48 ta, odamda esa 46 ta xromosoma bor. Bosh miya peshona qismi filogenetik maydon rivoji odamlarda k proq sakrashga moyil; miyadagi 10-maydon maymunlarda butun qobiqning 1,35-2,15 foiz hajmini egallasa, odamda esa u 2,5-3 barovar k p. Hozirgi zamon

odaming bosh suyak tepasi ost qismi maydoni quyi maymunlarnikidan 20 barovar, yuqori turdagi maymunlarnikidan 2 barobar keng. Miya yarim sharlaridagi nutq tili bilan bo'liq 44- va 45-maydonda ham odam bilan maymun miyasi o'rtasida juda katta farq bor. Bu uzoq tarixiy davrdagi jarayonlar natijasidir, ammo bunda biz Yer magnit maydonidagi va kosmosdagi radiasiya o'zgarishlari ba'zi turlarning o'z-o'zidan yiqilib ketishi, yangi turlarning vujudga kelishiga sabab bo'lishiga e'tibor qaratishimiz zarur. Dastlab oddiy tosh, tayoq, yirik hayvonlar suyagini ovqat topish, o'z galasi bilan birgalikda o'zini himoya qilishga o'rganagan odamsimonlar - Avstralopitek (janubiy maymunsimonlar) deyiladi. Ularning miya hajmi 3-4 million yil davomida 350 kub santimetrdan 750 kub santimetr gacha kengaygan. Pitekanthrop (maymunsimon odam) miya hajmi 750-900 kub sm, Sinantrop (Xitoy odami) 915-1225 kub sm, neandertallarda 1610 kub sm gacha miya hajmi bo'lgan. Da'vral tosh qurollar yasash malakasiga ega bo'lganligi uchun odamzotning tarixiy tiplari - pitekanthrop, sinantrop va neandertallar Uquvli odamlar deyiladi. Hozirgi odamning dastlabki jasadi Fransiyadagi Kromonon oridan topilganligi sababli, ularni kromononlar yoki Aqlli odam, ya'ni rivojlangan nutq tili markaziga ega bo'lgan - Homa Sapiens deb ataladi. Ularning miya hajmi 1000 kub sm dan 2000 kub sm gacha boradi, o'rtacha 1446 kub sm dir. Aql uchun miya hajmining ham ahamiyati bor, albatta. Ammo miya o'z ilang-planglarining zichligi ham Aqlni yuqori darajaga ko'tardi. Bu toifali odamlar bundan 40-50 ming yillar muqaddam tarix maydoniga kelib, ulargina chin ma'noda jamiyat bo'lib yashashga o'ta boshlashgan. Jamiyatda hayvoniy xirslar o'rnini insoniy his-tuyular, instinktlarning ko'pi o'rnini odob-axloq maromlari egalladi ya bularga individ tomonidan rioya etib borilishi avval jamoa tomonidan, s'ngira davlat muassasalari tomonidan qattiq nazorat ostiga olinib boshlandi.

Antwopogenezisning yakuniy fazasi. Ruksat va taqiqlarning vujudga kelishi, uning bajarilishini jamoa, jamiyat va avvalo uru -qabila boshliqlari o'z nazoratlariga olishlari tufayli, turlar ichidagi kurashlarda endi jismoniy quvvat emas, balki aqliy salohiyat va jamiyatning tashkiliy tuzilishi hal qiluvchi rol o'ynay boshladi. Yer ostidan qazib olingan qadimgi odamlar suyaklari ichida ulkan (gigant)lar ham uchraydi. Ammo aqliy jihatdan cheklanganlik ularni yangi sharoitlarga moslashishga imkon bermagan. Oqibatda ular tarix maydonidan abadiy yiqilib ketib

ketishgan. Ba'zan neandertallar bilan kromononlarning jasadlari bir joydan topiladi, ularning fiziologik tuzilishida ham jiddiy farqlar uchramaydi. Biroq neandertal toifasidagi odam zoti qolmagan. Demak, bu tur ijtimoiy tuzilmasi juda zaif bo'lganligi, ular o'rtasida kelishuv va ziddiyatlarni o'rtada bahamjihat hal etish usullari takomillashmagani uchun odamzotning bu toifasi yashab keta olmagan. Hozirgi zamon odamining yagona ajdodi kromononlardagina ijtimoiy tuzilmalar takomillashganroq bo'lgan. Ayniqsa g'ozal qizlar va barno yigitlar uchun kurashning insoniyroq shakllari ularning jamoalarida mavjud bo'lgan.

Shunday taxminlar ham borki, ortiqcha Aqlga va iste'dodga ega boimaganlar yashab qolishgan va odamzot urushini shalar belgilaagan. Muzlik davri oldidan tashkiliy sohadagi juda jiddiy tanlov biosfera yangi sharoitlariga muzlik davriga muvofiq keladigan turlargina saqlanib qola olgan. Bu sinergetizmning yaqqol namoyon boiishidir. Xaos (tartibsizliklar)ning tartibga tushish jarayoni bir tekis shaklda bormagan. Yashash uchun kurashda kuchli urugiar kuchsizlarni qulay vaziyatdan siqib chiqargach, keyingilar o'z ir, murakkab sharoitlarda yashab chiniqqanlar, mehnat, ov qurollarini takomillashtirish mahoratiga k'proq ega bo'lib qolganlar. Bunday urushlar muayyan vaqt o'tgach, o'z raqiblaridan ustunlik qilib, tez rivojlanish imkoniyatiga ega bo'lib qolgach, raqiblarini yaxshi maskanlardan surib chiqarganlar. Boshqacha aytganda, jamiyat stixiyali taraqqiyotidagi notenglik qonuniyati qadimgi davrlarda ham o'z hukmini o'tkazgan. Endilikda antropogenez o'z nihoyasiga yetdi: odamzot hozirgi fiziologik holatida va miya morfologiyasida yana taxminan 25 ming yillar chamasi yashashi aniq. Undan keyingi holatni hozircha taxmin etish qiyin. Ammo axborot qabul qilishning k'payishi va murakkablashishi natijasida odam kallasining tepa qismi kattalashib, yuz va ja'qismi uzayib borishi kutiladi.

Yana bitta xotira shaklining vujudga kelishi. Odamzot mehnat va ov qurollarini yasashga kirishgach, xotiraning yangi shakliga ehtiyoj paydo bo'ldi. Genetik xotira, jamoa xotirasi yangi mehnat faoliyati va uni takomillashtirish uchun aslo kifoya qilmas, ajdodlar o'tplagan tajribalarini avlodlar xotirasiga o'tkazish uchun "Taiim" xotirasi vujudga keldi. Kannibalizm qoralandi, keksalar o'tgan avlod tajribalarini asrovchi va yosh avlodga yetkazuvchi asosiy " o'qituvchilar" bo'lib qoldilar,

jamoada ularning qadri juda oshib ketdi. Ruxsat va taqiqlar tizimimng shakllanishi axloq me'yorlariga s zsiz va ixtiyoriy rioya qilish mayllarini kuchaytirdi. Ojizlarni himoya qilish, ularni jamoat tomonidan muhofazaga olinishi fidoyilik (alturizm) his-tuy ularni rivojlantirdi va buning oqibati laroq tabiiy tanlanish z harakatini t xtatdi, oqibatda odamzotning individual fiziologik rivojlanishi barham topdi. Individ endilikda jamoa va jamiyat ba rida aqliy jihatdan rivojlanib, takomilashib borish bosqichiga k tarildi.

Mehnat qurollari uchun munosib toshlami axtarish, topish, ularga ishlov berish, hayvon terilarini ishlash, g shtlarni parchalash, tni saqlash va undan oziq-ovqat tayyorlashda foydalanish, jamoa orasida odob-axloq maromlariga rioya qilib borishni nazorat etish, ov jarayonlari rejalarini tuzish, anim uru larga qarshi turish imkoniyatiga ega boiish kabi ishlar nutq tilining rivojlanishi, u bilan barobar tafakkurning takomillashishiga olib keldi. Til boyligining oshishi mantiqiy tafakkur rivoji uchun qanchalik kuchli ta'sir k rsatgan boisa, mantiqiy tafakkur tarzining murakkablashib borishi, til boyligining oshishi, eng nozik narsalarni, hodisalarni ham il ab olish imkonini vujudga keltirdi. Ezgulik va yovuzlik haqidagi tushunchalar paydo boiib, ular yordamida dunyoqarash shakllana boshladi. Axloqning shakllanishi, g zallik va xunuklik t risida dastlabki sodda tasavvurlarning yuzaga kelishi, odamzot zini qurshagan olam t risidagi qarashlari, jumladan, nima ezgulig-u, nima yovuzlik ekanini anglab olishga qiziqish - bularning hammasi bilimning fan unsurlari shakllanishiga olib keldi. Odamlar z kuzatishlari natijasida yil fasllarining takrorlanishini fahmlab oldilar va yozda qishning amini yeyishga aqlari yetib qoldi. Shunday qiiib, zarur ma'umot (informatsiya) larni saqlovchi va donishmandlik xazinachilari sifatida koinlar va sehrgarlarning jamiyatdagi mavqei oshib ketdi. Ular dastlabki sodda faylasuflar sifatida mifologik dunyoqarashga asos soldilar.

Xulosa: a) aqlning paydo b lishi bilan moddiy olam zini- zi anglash bosqichiga k tarildi; b) odamzot uzoq tarixiy davr mahsulidir; v) endilikda antropogenez z nihoyasiga yetdiki, odamzot hozirgi fiziologik tuzilishda yana 25 ming yillar chamasi yashashi mumkin; g) ongli mehnat faoliyatining xilma-xil tus olishi olam haqidagi tasavvurlarni rivojlantirdi va mifologik dunyoqarash shakllandi.

Kalit so 'zlar. intellekt (Aql), antropogenez, axborot, irsiy xotira, DNK yozuvlari, "poda ongi", antropoid, filogenetik maydon, Avstrolopitek,

Pitekanthrop, Sinantrop, Neandertal, Kromonon, miya ilang-pilanglari, notenglik qonuniyati, "Ta'lim" xotirasi, kannibalizm, alturizm.

Takrorlash uchun savollar

1. Materiya qanday k rinishlarga va xususiyatlarga ega?
2. "Poda ongi" qanday paydo b ldi va uning funksiyalari nimadan iborat?
3. Ong qanday paydo b lgan, uning oqibatlarini ayting.
4. Odanning paydo b lishi haqida hozirgi zamon tabiatshunoslik va insonshunoslik fanlarining xulosalari nima?
5. Jamiyatning paydo b lishining qanday tabiiy (biologik) va ijtimoiy asoslari bor?
6. "Ta'lim" xotirasi nima?
7. Rivojlangan **nutq** tili bilan tafakkur rtasida qanday dialektik aloqadorlik bor?

INSONNING BIOIJTIMOIY MOHIYATI

Odamdada tabiiylik va ijtimoiylik dialektikasi Falsafiy fikr tarixida inson va uning olamdagi mi hamda ijtimoiy taraqqiyotdagi roli doim diqqat markazida turgan. ITI, jahonda globallashuv jarayonlarining jadal borayotgani, davlat va jamiyatni boshqarishni demokratik uslublariga tilishi munosabati bilan yuzaga kelayotgan yangi vaziyat inson muammosiga yangicha yondashuvlarni taqozo etmoqdaki, uning ayrim jihatlarini bilib olish muhimdir.

Odamsotning yashash sharoiti, avvalo ijtimoiy muhit doimo zgarib borishi qonuniy bir jarayon ekan, inson muammosi hamisha dolzarb b lib qolaveradi. Muammolar qanchalik bir-biriga xshash b lmasin, ular har gal boshqacha tarixiy sharoitda, zgargan ijtimoiy muhitda yashovchi, binobarin, zgacha tafakkur tarziga ega b lgan, dunyoni boshqacha his etuvchi va tushunuvchi insonning muammolari b lib qolaveradi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, odam tiriklik sohasi evolutsiyasining hosilasi ekanligi fanga ma'lum b lgach, hayvon bilan odam rtasidagi umumiylik va ayrimlikni tadqiq etish yetakchi mayl b lib qoldi.

Hayvon biologik organizm birligi, uning barcha fe'l-atvori DNK molekulalarida, genetik dasturida belgilangan va irsiyat tufayli ular avloddan avlodga o'tib boradi. Shuning uchun ham hayvonning xatti-harakati, yashash uchun kurash shakli sayyoramizning hamma joyida bir xildir. Har qanday hayvon juda boy bo'lgan tayyor instinktlar bilan yoru dunyoga keladi. Ayni cho'lda hayot tajribalari ham ma'ium darajada ular fe'l-atvorida aniq vaziyatga qarab o'zgarish qilishga yordamlashadi.

Odamzot individual fe'i-atvorida genetik dasturning roli bor, albatta. Bundan tashqari fanga sotsial genlarning ham xatti-harakat belgilashga muayyan ta'siri borligi ayon bo'lgan. Masalan, ajdodlarida qur'ri, muttaham, l'rttiboz boimagan avlodda bunday qusurlar yo'q mutlaqo uchramaydi yoki kam uchraydi. Zero, odam biologik tur bo'lish bilan bir vaqtning o'zida muayyan tarixiy davr va ma'ium mamlakatdagi ijtimoiy muhitning ham farzandidir. Binobarin, odamning qaysi tarixiy davrda, qaysi ijtimoiy muhitda yashashiga qarab fe'i-atvorida jiddiy o'zgarishlar bo'ladi. Ovchi, chorvador, hunarmand, ishchi, tadbirkor, ziyoli, texnokrat kabi k'rtplab qiyofalarda u o'zini boshqa-boshqa tusda namoyon qila oladi. Odamning fe'i-atvori, xatti-harakatida tu'ma (irsiy) xususiyatlar bo'iishiga qaramay, umuman olganda, bular asosan muayyan ijtimoiy muhitda (oila, q'rtquv va mehnat jamoasi, davr ruhi, davlat tuzilishi, ijtimoiy-siyosiy guruhlar, kasbiy va ijodiy uyushmalar va h.k.) hamda mehnat, til, nutq, tarbiya, tajriba orqali o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi.

Jamiyat o'z- o'zini tashkillovchi va boshqaruvchi tizim. Jamiyatning shakllanishi va tarixiy takomilida ijtimoiy mehnat, nutq tili va tafakkur tarzining o'zgarishi bilan birga oila munosabatlarining ahamiyati katta bo'lgan. Odam galalaridagi mavjud betartib jinsiy aloqalarni tartibga tushirishda dastlabki ijtimoiy birliklar - uru'rlarning ta'siri kuchli bo'ldi. Guruhiy nikohlar o'rniga asta-sekin yakkanihlik munosabatlari uru' ichida tarkib topdi. Ammo chiroyh' qizlar va barno yigitlar uchun talashish jarayonida uru'ning parchalanib ketish xavfi paydo bo'lgach, uru' boshliqlari bitta uru' ichidagilar nikohlarini taqiqlab q'rtydilar. Bu ijtimoiy munosabatlarning kengayishi va so'rtlom avlodga ega bo'lishda inqilobiy bir hodisa bo'ldiki, buni uru' boshliqlarining o'zlari ham sezmay qoldilar. Zero, yaqin qon-qarindoshlar o'rtasida jinsiy aloqaning

taqiqlanishi uru ni tashkil etgan kishilar rtasida ham boshqa uru lar bilan (erkak yo ayolni almashtirish zarurati tufayli) d stona munosabatlarni qaror toptirish orqali mayib-majruh, aqliy zaif bolalar tu ilishi kamayib, uru jamoasi sogiom, baquvvat avlod hisobiga miqdor jihatidan k payib bordi. Yakkani kohlikning tarkib topishi jarayonida mulkiy munosabatlar takomillashdi, bola tarbiyasi uchun nisbatan qulay shart-sharoitlar vujudga keldi.

Maiumki, hayvonlarda ichki (tartibsiz) jinsiy munosabatlar (endogamiya) mavjud. Agamiya (yunoncha "a" - y q, "xamas" - jinsiy aloqa) yaqin qondoshlik jinsiy munosabatlarni taqiqlanishini anglatsa, ekzogamiya (yunoncha "ekzo" - tashqaridan, "xamos" - jinsiy munosabat) nikoh munosabatlarining tashqaridan, qarindoshlikka asoslanmagan b lishi ma'nosini anglatadi. Jinsiy aloqalarda hayvonlar instinktlarga tayansa, odamlarda u instinktlar rnini asta sekin odob-axloq maromlari asosidagi ruxsat va taqiqlarga tayanish rusum b la bordi. Bu holat odamlar jamoalaridagi munosabatlar tartibga tushib borishida ijtimoiy qonunlar amal qila boshlaganidan darak berardi. Axloqiy ijtimoiy ruxsat va taqiqlarning har qanday poda va gala instinktlaridan tub farqi shuki, bular uru va jamoaning barcha a'zolariga - kuchlilar va kuchsizlarga ham, yoshlar va keksalarga ham birday taalluqlidir. Yovvoyilik muhitida esa "mumkun emas'iik (taqiq) faqat ojizlarga nisbatan amal qilgan, kuchlilar uchun esa ularning barcha istak-xohishlari mumkin, "qonuniy" edi. Uru va qabilalardagi ruxsat va taqiqlar majburiy b lib, ularning butun jamoa va uru yetakchilari qattiq nazorat ostiga olishgan edi. Uru yoki qabilaning har bir a'zosi ongiga yoshligidanoq bu ruxsat va taqiqlar muqaddas ekanligi chuqur singdirilar, ularga rioya qilmagan yoki buzgan kishilar, kim boiishidan qati nazar, jazolanar edi. S ngra odamlar fe'l-atvorlarini k zga k rinmas, ammo hamma joyda hozir boiib turadigan ruhlar kuzatib borishi t risidagi tasavvurlar keng yoyilgan boiib, odamlar bunga qattiq ishonar va z- zini boshqarishda bu omil katta rol ynardi.

Dinlar, ayniqsa jahon dinlari shakllangach, uru -qabilachilik munosabatlaridagi ruxsat va taqiqlar rnini asta-sekin savob va gunoh tushunchalari orqali belgilanadigan munosabatlar egalladi, ya'ni xudo va pay ambarlar nomidan diniy kitoblardagi bitilgan talablar, pand-

nasihatlar doirasida faoliyat y o'nalishini belgilaydigan odamlar komil insonlar sirasiga kiritilgan bo'lsa, buning aksini qilganlar ayriinsonlar sifatida talqin etilib, bu dunyo va "u dunyo" da jazolanishlari muqarrar ekanligi barcha mafkuraviy vositalar, usullar va shakllar orqali izchil ta'kidlanardi. Demokratik tartibotlar qaror topib borayotgan jamiyatlarda esa endilikda asta-sekin davlat belgilagan qonunlar doirasida faoliyat y o'nalishibelgilaydigan individlarra batlantiriHb, ayriqonuniy ishlar bilan shu ullanayotganlarni izchil ravishda jazolab borish yetakchi mayl bo'lib bormoqda. Oila, quv va mehnat jamoalari, taiim tizimi, madaniy-ma'rifiy muassasalar, davlat va nodavlat tashkilotlarining oyaviy ta'sir tkazib borishi, nazorati va mafkuraviy ishlari orqali odamning insonga aylanib borishi uchun umumiy harakatlar bor. Ayni cho da diniy jamoalar va tashkilotlarning inson ma'naviy olamini munavvar qilishga qaratilgan faoliyatlari davlat muassasalari va jamoatchilik tomonidan q Uab-quvvatlanmoqda.

Yuqorida aytilgan holatlarning barchasi zaro bo'liq, bir-birini taqozo etadi, ya'ni nutq tili va mantiqiy tafakkursiz odamda burch, mas'uliyat kabi his-tuy ular aytarli bo'lmaydi, binobarin, ularda axloqiy va qonun doirasidagi ruxsat va taqiqlarni anglash, ularga rioya qilish haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Odamning insonga aylanib borish jarayoni. Odamzotdagi tabiiylik va ijtimoiylik rtasidagi aloqadorliklarda ijtimoiylik mayllarining yetakchi bo'lib borishi odamning insonga, ya'ni jamiyatlashgan individga aylanishi uchun shart-sharoitdir. Genetik jihatdan chegaralangan tabiiy omiUarga ijtimoiylik katta ta'sir k rsatib, hatto odam hayotining davomiyligi ham uzayib boryapti. Tadqiqotchilarning fikricha, odam rtacha 90 yil (ba'zi manbaiarda 120 yil) umr k rishi mumkin. Ijtimoiylik mayllarining ustivor bo'lib borishi natijasida qadimda odamlar rtacha 22 yosh, XVIII asrlarda 30 yosh, XX asr boshlarida 56 yosh umr k rgan bo'lsalar, hozir rtacha 70-75 yosh yashayaptilar.

"Odam" va "Inson" tushunchalarida umumiylik bilan birga jiddiy tafovutlar ham borligini anglash taiim-tarbiya tizimida muhim ahamiyatga ega. Odamdagi biologik omil ahamiyatini aslo kamsitmagan holda, uning tabiati va ruhiy olamida ijtimoiylikning muqimlashib borishi natijasida odam zotining insonga aylanib borishi mumkinligini tarixiy haqiqatlar tasdiqlaydi. Odamda biologik omil yetakchi bo'lsa, insonda

Ijtimoiylik (ma'naviy) omillar birinchi ringa chiqib oladi. Yashash uchun kurash jarayonida inson zi mansub b lgan jamiyat va madaniyat qadriyatlariga asoslanib, xatti-harakat va faoliyat y nalishini belgilaydi, ijtimoiy hayotda tarkib topgan va an'anaga aylangan odob-axloq maromlari, qonun-qoidalar, tartib-intizomlarga qafiy rioya qiladi, mabodo tashqi ta'sirlar ostida ularni nogahon buzsa, vijdon azobida qolib, zini-zi sira kechirmaydi. Shu ma'noda hozirgi fiziologik tuzilishga ega b lgan barcha ongli mavjudod odam turiga kiradi, ammo ular orasida insonga aylanmagan, ya'ni hayvonlarga xos ol irlik, bosqinchilik, yovvoyilik qusurlaridan holi b Imaganlari ham y q emas. Masalan, ri, ta'magir, yul ich, porax r, qotil, fohisha va h.k. nafs qurboniga aylanganlar, albatta, odam, ammo ularni inson qatoriga q shib b lmaydi.

Odamning insonga aylanib borishida imon tushunchasining falsafiy idroki muhim ahamiyat kasb etadi. Insonda imon diniy y l bilan ham, ilmiy-ma'rifiy y l bilan ham shakllanishi mumkin. Imon qaysi y nalishda inson ahvoli ruhiyatida muqim b lishidan qaVi nazar, xudo yoki oliy ijtimoiy maqsad (oliy oya) ga qalban, ruhan ishonch va bu ishonchga har qanday sharoitda ham sodiq qolish uchun ichki ont ichishdan iborat ongning nodir hodisasidir. Imonlilikning yana bir sharti s z (til) bilan amal (ish) birligidir. Mana shu shartlar asosida imonli insonlarda vijdonlilik, halol-poklik, rostg ylik, insof-diyonat, saxovatpeshalik, muruvvatlilik, xalq, Vatan ishq bilan yashash kabi fazilatlar shakllanadi, zero, imonli inson uchun ular muqaddas qadriyatlar b lib, hayot ma'nosini belgilaydi. Imonli inson yaqinlari, d stlari, Vatani, xalqiga har qanday sharoitda ham sodiq qoladi, lishga rozi b ladi-yu, ammo imoniga xiyonat qilmaydi.

Odam tabiatidagi tabiiylik va ijtimoiylikning zaro nisbati haqida gap borganda, ulardan birini ideallashtirish yomon salbiy oqibatlariga olib kelishini e'tiborga olish kerak. Sotsial darvinistlar odam naslini zgartirish orqali odamning insonga aylanish jarayonini tezlashtirish mumkin desalar, marksistlar ijtimoiylikni birinchi ringa q yib, undagi biologik omillar rolini pasaytirishga urinadilar. Har ikki qarash ham ijtimoiy taraqqiyot va inson kamoloti uchun zavol b lishini tarixiy jarayonlar tasdiqlaydi. Demak, odamzot biologik va ijtimoiy mohiyatlar birligida mavjud b ladi, ammo ijtimoiy mayllarning ustuvor b lib borishi uning tabiatidagi biologik imkoniyatlarning voqelikka aylanishini ta'minlaydi.

Xulosa: a) odam tabiiy va ijtimoiy muhit ta'sirida muayyan sotsial qiyofaga ega boiadi; b) jamiyat z ichki qonuniyatlari bilan shakllanadigan va rivojlanadigan tizim; v) odam biosotsial mavjudod b lib, muayyan tarixiy davrda mavjud qonun-qoidalar, odob-axloq maromlariga ixtiyoriy ravishda rioya etishga odatlanish orqali insonga aylanadi.

Kalit so 'zlar. tabiiylik, ijtimoiylik, DNK molekularf, genetik dastur, ijtimoiy mehnat, nutq tili, tafakkur tarzi, endogamiya, agamiya, ekzogamiya, instinkt, odam, inson, imonli inson.

Takrorlash uchun savollar

1. Nega inson muammosi hamisha dolzarb?
2. Odam qanday mavjudot?
3. Qon-qarindoshlikka asoslanmagan nikohlarning afzalligi nimada?
4. Dinlardagi savob va gunoh tushuncularining ijtimoiy mohiyati nima?
5. Qonuniy yoki qonunsiz xatti-harakatlar davlat y li bilan qanday nazorat etiladi?
6. Odam umri qanday omillarga bo liq?
7. "Odam" va "Inson" tushunchalarining falsafiy mazmuni nima?
8. Odamning insonga aylanib borishida imon qanday rol ynaydi?

ANTROPOLOGIK OYALAR: INDIVID VA SHAXS, INSON OMILI

Individ va shaxs tushunchasL Falsafa tarixida antropologik oyalarning rivojlanishi, odamzot evolutsion taraqqiyoti hamda uning Yer deb atalgan bir butun tabiatga, shuningdek, ijtimoiy taraqqiyotga hal qiluvchi ta'sir tkazish bosqichi - Noosfera davriga kirganini har bir individ anglab olishi zarur.

Muayyan ijtimoiy birlik (butunlik) ichidagi ayrimlik individdir. Ya'ni individ yakka-yol iz odam emas, balki betakror (individual) xususiyatlariga ega boigan ayrim kishidir. Individda ayrimlik bilan umumiylik uy un holda mavjud boiadi. Masalan, Ahmadda odam zotiga xos hamma xususiyatlar bor. Umumiylikdan ayrimlikni farqlash

uchun individ tushunchasi qullaniladi. Umumiylikdagi ayrimlik - individuallik quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) muayyan ijtimoiy guruh, jamoa, tashkilotni tashkil etgan odamlarning ziga xos fe'l-atvorlari;

b) zini tashkil etgan muayyan ijtimoiy guruh kishilarining xarakterlariga xos ijtimoiy belgilari, sotsial qiyofalari.

Individ va shaxs tushunchalari bir-biriga yaqin. Shaxs betakror (individual) sifatlari bilan, albatta, individ, ammo u faol xususiyatlari tufayli shaxsdir. Individni ziga xoslik, betakrorlik sifatlasa, shaxsni shu bilan birga, erkin, ijodiy fikrlash va muayyan vaziyatda mas'uliyatni o'z zimmasiga olib, mustaqil harakat yo'nalishi olish qobiliyati kabi sifatlarga ega bo'ladi. Shaxs har bir davrda mavjud bo'lgan muayyan ijtimoiy ehtiyojlar va manfaatlarni ilg'ab olib, o'ziga mansub bo'lgan odamlar guruhi manfaatlarni ta'minlash uchun zarur qadrlarni berish va u sotsial guruhga xos fazilat va qusurlarni yorqinroq namoyon etadi. Bunday shaxslar o'ziga mansub bo'lgan ijtimoiy guruh manfaatlari faol himoya qila oladi va buning uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga dadil o'laydi. Ya'ni muayyan umumiylik ayrim shaxslarda o'zining yorqin ifodasini topadi. Masalan, "Temir xotin" spektaklida Qochqor obrazi sobiq sovet kolxoz tuzumida shakllangan individlarning yorqin namunasi bo'lsa, Abdulla Qahhorning "Sinchalak" romanidagi Saida obrazi shaxsga misoldir.

Ijtimoiy muhit inson shaxsini qay darajada shakllantirsa, shaxslar ham shu muhit qanday holatda bo'lishini kafolatlaydi. Biroq shaxslarning barchasi ham ijtimoiy muhit doirasida harakat qiladigan, qotib qolgan turdagi fikrlar asosida hayot yo'nalishi belgilaydigan insonlar emas. Har bir individda genetik dastur asosida qabul qilingan va qayta ishlaydigan axborotli in'ikos turlicha bo'lgani sababli, undagi o'ziga yashab turgan ijtimoiy muhit hodisalariga qiziqish darajasi ham turlichadir. Shaxs o'z shaxsiy sifatlari bilan muayyan ijtimoiy harakatga ta'sir ko'rsatish darajasiga qarab qadrlanadi va qadrsizlanadi. Muayyan tarixiy sharoitlarda yirik ijtimoiy harakatlarga boshchilik qilganlar tarixiy shaxs sifatida o'zidan yaxshi yoki yomon nom qoldiradi. Tarixiy shaxslarda jamiyat taraqqiyotini tezlatish yoki sekinlatish, hatto orqaga qaytarish imkoniyati katta bo'ladi. Bunda ulardagi tarkib topgan dunyoqarash va shu asosida vujudga kelgan imon yo'nalishi va darajasi muhim rol o'ynaydi, undagi insoniy fazilatlar va qusurlar o'ziga boshchilik qilayotgan harakatga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shaxs va uning erki muammosi doimo dolzarb bo'lib kelgan. Erkin faoliyat k rsatishga ega bo'lish shaxs uchun tarixiy, ijtimoiy va axloqiy qadriyat bo'lib, uning individualligi namoyon bo'lishi va jamiyat taraqqiyoti darajasining mezonidir. Shaxs erkinligini poymol etish, uning ongi va xulq-atvorini bir qolipga solishga intilish, individlarni jamiyat, davlatni boshqarish ishlaridan amalda chetlatish shaxs kamolotiga salbiy ta'sir k rsatish bilan birga ijtimoiy taraqqiyotni ham sekinlatadi, tur un holga keltiradi va hatto tanazzulga olib keladi. Sobiq Ittifoq bunga misoldir.

Tanlov erki muammosi. Tirik tabiatda biologik tanlov hayvonlar uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, ijtimoiy hayotda ham insonlarning tanlov erki shunchalar ahamiyatlidir. Faqat shaxslar uchun tanlov erki bor joydagina taraqqiyot tez va maqsadga muvofiq borishi mumkin. Umuman mavjud ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy munosabatlar shaxs erki va kamoloti uchun qanchalik ta'sir k rsatmasin, ayni cho da u munosabatlar qanday bo'lishi k p jihatdan shaxslarning bu munosabatlarga amaliy yondashuvlariga ham bo liq bo ladi. Sobiq Ittifoqda shaxsga si inish va bu bilan ma'lum darajada bo liq holda r y bergan tur unlik yillarida adolat rnini riyo, haqiqat rnini q rquv, hadiksirash egallaganini, albatta, nazarda tutish kerak. Ikkiyuzlamachilik kadrlar uchun qadriyatga aylanib qoldi, chunki buningsiz ular z vazifalarini bajara olmaydigan holga keldilar. Demak, bizning zamonamizda individlar, ayniqsa shaxslar ijtimoiy-iqtisodiy va davlat tuzumlarining asiri emas, balki ularning ijodkori ham ekanligini nazarda tutib, siyosat belgilagan tarixiy shaxslar zlaridan yaxshi nom qoldirishlari, avlodlar xotirasida buyuk kishilar sifatida abadiyatga doxil bo lishlari mumkin. Buning aksi ham bo lishi mumkin. Masalan, Chingizxon, Gitler, Lenin va Stalin kabi shaxslar ma'lum qisqa tarixiy davrda zlarini qanchalik ulu lanishlariga erishmasinlar, piravordida ularning nomi bilan bo langan qarashlar, tuzumlar ayriinsoniy tusda ekani ma'lum bo ldi va ularning nomlari taraqqiyparvar insoniyat tomonidan la'natlanib, tilga olinayotgani tamomila tabiiy holdir. Hatto ularning uru -aymoqlari ham o ir ahvolga tushib qolganini, iztirobli hayotni boshlaridan kechirganliklarini unutmashlik lozim.

Insonnig ichki olami masalasi. zbekiston xalqlari milliy mustaqillikka erishib, ular jahon hamjamiyatida z munosib rnini topish y lida dadil odimlar tashlamoqdalar. Mustaqillikni mustahkamlash manfaatlari

dunyoda integrasiya va globallashuv jarayonlari, milliy zaminda chiqayotgan ziddiyatlar k pincha z qarama-qarshi tomoniga o ib ketayotgani va shu kabi hodisalar inson omilini tobora birinchi ringa chiqarib q ymoqda. Binobarin, odamlarning insonga aylanishida insonparvarlik oyalari har bir kishi hayotining maqsad-muddaosiga aylanishiga erishishda falsafa fanininng rni va ahamiyati oshib bormoqda.

Falsafa fani insonshunoslik fanlari (psixologiya, adabiyotshunoslik, san'atshunoslik, tilshunoslik, pedagogika, dinshunoslik, germenevtika va b.) bilan shu ma'noda uzviy bo langaniki, har ikki y nalish ham insonning ichki ma'naviy olamini munavvar etishga qaratilgan. Inson ma'naviyati uning ruhiy olami bilan mushtarak b lib, ruh narsa, buyum sifatida emas, balki s zlar, fikrlar, nuqtai nazarlar, dunyoqarashlar, an'analar, qadriyatlar, me'yoriy maromlar, munosabatlar sifatida ong va qalbga singadi hamda shunga muvofiq tarzda odam fe'l-atvori, xatti-harakati, faoliyati aniq tus oladi. Odam hayoti fikrlar va his-hayajbnlar bilan limmo-lim b lib, uni har bir odamning ziga xos hayot rejalari, loyihalari, taxminlari, nimanidir kutishlar, nimagadir umidvorlik, ularni r yobga chiqarish y lidagi omadlar va omadsizliklar belgilaydi. Odam ayni bir vaqtda ham zi, ham ziga begonadek, ya'ni hozir borli i, mavjudligi bilan ertaga, kelajakda qanday b lishi zarurligi chegarasi rtasida doimo izlanishda b ladi. Yashash uchun kurash jarayonidagi bu izlanishlar nihoyatda murakkab, ziddiyatli jarayon b lib, qanday va qaysi oylar, dunyoqarash bilan uzviy bo lanib ketgan imon-e'tiqod y nalishlari, fikrlash tarzlari mutanosib ravishda individuallik namoyon b ladi.

Ijtimoiy taraqqiyotda inson omilining oshib borishi. Inson va uning muammolari bilan shu ullanadigan boshqa fanlar masalaning ayrim bir jihati, tomonini tadqiq etsa, falsafa fani odamni bir butun holicha hamda uni qurshagan tabiiy va ijtimoiy muhitning ta'siri va unga javoban odamning munosabatini z ichki va tashqi ziddiyatlari bilan rganadi. Shunday b lishiga qaramay, falsafaga, bu fanga munosabat har bir davrda aytarli darajada ijobiy b lavermagan. Biz yashayotgan davrdagi falsafaga munosabat ham quvonarli emas. Biroq insonlar, ular uyushmalarining barcha faoliyatlarini bunyodkorlik, yaratuvchilik tomonga burib yuborish ham milliy, ham umumbashariy zaminda

kechiktirib b lmaydigan zarurat b lib qolgan bir sharoitda, falsafa fanining individual va ijtimoiy ongga k rsatadigan ta'siriga yetarli baho berish ijtimoiy taraqqiyot va inson kamoloti uchun benazir xizmat qilishini ta'kidlab tish lozim.

Sharq falsafasi inson ichki olami, ruhiy takomiliga hamisha katta e'tibor berib kelgan. Odamzotdagi hayvoniy qusurlar rniga jnsoniy fazilatlarni shakllantirish bu falsafa tadqiqotining markazida turadi. Umar Hayyomning quyidagi fikrlarini Sharq falsafasining tamal toshi deyish mumkin:

Olamning ttiagi - samari ham biz,
Aql k zin qorasi - javhari ham biz.
T garak jahonni uzuk deb bilsak,
Shaksiz, uning k zi - gavhari ham biz.

Forobiy inson barkamoliigini jamiyat farovonligi, barqarorligining negizi deb hisoblagan. Fozil odamlar va uiarning fazilatlarini ta'riflar ekan, johilikka, jaholatga qarshi ma'rifat uchun kurashish jarayonida barkamol insonlar yetishib chiqishi, jamiyatda adoiat qaror topishiga umid bo laydi, fozil odamlar shaxsining hokimi sifatlarini birma-bir sanab k rsatish bilan barkamol insonlar fazilatini tavsiflaydi. Davlat va jamiyatni boshqarish tizimida ishtirok etadigan hokim (rahbar) quyidagi 12 ta fazilatga ega b lgandagina u muayyan jamoaning y lboshchisi deb tan olinishi mumkinligini qayd etadi. Hokim (rahbar)ning t rt muchasi so , kuchli xotiraga ega, tkir zehnli, zukko qalb egasi, z fikrini boshqalarga aniq-ravshan tushuntira oladigan, ma'rifatga chanqoq, ta'om yeyishda, ichkilikda, ayollarga yaqinlikda ochofatlikdan yiroq, aksincha, zini- zi tiya oladigan, haqiqatni sevadigan va haqiqatparvar kishilarni yoqtiradigan, yol ondan qochadigan, z qadrini biluvchi, or-nomusli, mol-dunyo ketidan quvmaydigan, istibdod va jabr-zulmni qoralaydigan; tabiatan adolatparvar, biron maqsadga erishishda qat'iyatli, sabotli, jur'atli, jasur, q ryoqlik va hadiksirashlardan uzoq yura oladigan shaxs b lmo i zarur. Shundagina u odamlarni t ri, bunyodkorlik y lidan boshlay oladi, odamlar uchun bunday shaxslar ideal (namuna) b lib qoladi.

Milliy mustaqillikni mustahkamlash manfaatlari Sharq falsafasidagi bunday durdona fikrlar asosida so lom avlodni tarbiyalashni taqozo etadi. Milliy oya va mafkuraning umumiy mazmuni ana shunday

fikrlardan oziq olib, z oldiga so lom avlodni tarbiyalashdek ulu vor vazifalarni q yadi.

Xulosa: a) individ muayyan sotsial guruhdagi ayrim kishi, shaxs esa ma'lum guruh manfaatlari va ehtiyojlarini anglab, z shaxsiy qobiliyatlarini shunga muvofiq namoyon etuvchi insondir; b) tanlov erkiga ega b lgan individlar ijtimoiy taraqqiyotda faollik k rsatadilar; v) inson ichki olami boy va g zal b lganda, uning taqdiri baxtli b ladi; g) milliy istiqloq hamda jahonda integrasiya va globallashuv jarayonlari inson omili masalasini tobora birinchi ringa chiqarmoqda.

Kalit so 'zlar. individ, shaxs, ijtimoiy muhit, axborotli intixos, tarixiy shaxs, shaxs erki, biologik tanlov, inson omili, inson ichki olami, ruh, fozil odam, johil odam.

Takrorlash uchun savollar

1. Individdagi ayrimlik va umumiylikka izoh bering.
2. Individning ta'rifi va tavsifini ayting.
3. Shaxs tushunchasining falsafiy mazmuni nima?
4. Individlar, shaxslar bilan ijtimoiy muhit rtasida qanday dialektik aloqadorlik bor?
5. Ijtimoiy hayotda individlar uchun tanlov erki nega kerak?
6. Tarixiy shaxslar va ularning taqdiri nimalarga bo liq?
7. Nega inson omili tobora birinchi ringa chiqib bormoqda?
8. Insonning ichki olami va ruhiyati nima bilan belgilanadi?
9. Sharq falsafasining ziga xos xususiyatini aytib bering.

JAMIYAT VA SHAXS MUNOSABATLARI

Jamiyat va shaxs evolutsiyasi, Odamlarning ijtimoiy birikmasi b lgan jamiyat, uning kelib chiqishi, taraqqiyoti haqida diniy, badiiy, ilmiy va falsafiy adabiyotlarda turlicha fikrlar mavjud. ITI shitob bilan ketayotgan bu jarayon nafaqat insoniyat ongi, shuuri, ruhiy olami, ma'naviy-ax3oqiy qiyofasining zgarishiga z jiddiy ta'sirini tkazayotgan, shu bilan birga tabiiy hodisalarga ham faol ta'sir k rsatish pallasi (Noosfera davri)ga kirgan bir paytda, shaxslarda ijtimoiy hodisalarga ilmiy yondoshuvni qaror toptirish hayot-mamot masalasi b lib turibdi.

Jamiyat ham makro va mikro jismlar kabi zini-zi tashkiliyashtiruvchi va boshqaruvchi tizimdir. Binobarin, bu tizim muayyan qonunlar asosida mavjud bo'ladi va takomiliashib boraveradi.

Ikki jinsning yakkanikohlikka asoslangan oila shaklida yashashga tishi uru , qabiia, eiat (xalq), millatlarning vujudga kelishi va shu biriiklarda z moddiy va ma'haviy ehtiyojlarini qondirishlari qonuniy jarayonlardir. Jamiyat taraqqiyotining kelib chiqishi, mulkiy munosabatlar, ishlab chiqarish munosabatlari, har bir jamiyatning z bazis va ustqurmasi b lishi, bozor iqtisodi munosabatlari (bularni iqtisod nazariyasi va satsiologiya fanlari batafsil rrganadi) ana shu ijtimoiy hodisalar, abatta, ijtimoiy qonunlar ta'sirida tarixan z- zidan shakllangan.

Tabiat qonunlari bilaa jamiyat (ijtimoiy) qonunlar rtasida umumiylik va ayrimlik bor. Har ikki y nalishtdagi qosunlar obyektiv tasnifga ega, ya'ni ular odamlarning ongi, xohish-irodasiga bogiiq b limgan holda anial qiladi. Bu qonunlar orqali har qanday butuhlik bir tizim shaklida z- zidan harakatga kelib, z strukturaviy tuzilashiga ega b ladi.

Tabiat qonunlari odamzot paydo b lmasdan oldin ham mavjud edi, ularga quyosh tizimi va bizning koinotimiz doirasidan tasliqaridagi tizimlarda ham amal qiladi. Jamiyat qonunlari faqat Aqlli mavjudod - odamlarning ijtimoiy birliklaridagina mavjud va shu jarayonlardagi ishtirokiga qarab, individlar shaxsga aylanadi, jamiyat qonunlariga amal qilishi odamlar uyushmalarining ongli faoliyati bilan bo lanib ketadi.

Tabiat qonunlari uzoq tarixiy davrda amal qiladi, jamiyat qonunlari nisbatan qisqa muddat davomida z hukmini tkazadi. Tabiatning yangi qonunlari kashf etilishi birdaniga ijtimoiy larzalarga oiib kelmaydi, Ijtimoiy qonunlarning kashf etilishi va unga amai qilinishi esa katta ijtimoiy larzalarga olib kelishi mumkin. Har bir tarixiy davr va mamlakatdagi ijtimoiy munosabatlarga muvofiq ravishda individlar muayyan sotsial qiyofaga ega b ladilar. Sotsial guruhlarining tub manfaatlari va ehtiyojlarini teranroq anglab, ularni aniq-ravshan maqsadlar sari yetaklovchi kishilarda shaxsiy qobiliyatlar rivojlanib, sha guruh, butunlik (uru , qabila, elat, millat, sinf, partiya, mehnat va quv jamoasi va h.k.) yetakchisiga aylanadi. z navbatida shaxslarning dunyoqarashi, ma'naviy-ax!oqiy qiyofalariga monand tarzda sha sotsial butunliklar zlarini namoyon etadilar.

Tabiat va jamiyat qonunlari o'rtasida farqlar bilan birga yana bir mushtaraklik shuki, biosferaning Noosfera bosqichiga o'tishi qonuniy jarayon bo'lib, buni anglab, faoliyat yo'nalishini belgilash tabiat (Er)ni ham, jamiyatni ham muqarrar halokatlardan saqlab qoladi.

Tabiat va jamiyat qonunlarini bilishning asosiga xos xususiyati shuki, tabiat va uning hodisalari bilish obyekti, ammo ularning qonunlari bilish subyekti emas. Jamiyat qonunlari ham bilish obyekti, ham subyektidir. Zero, jamiyat bir-biri bilan ehtiyojlar va manfaatlar mushtarakligida uyushgan odamlar va ijtimoiy guruhlarining yaxlit birligi, birlashmasidir. U muayyan ijtimoiy tizimning maromli ishlashi va rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitni anglatib, narsa va hodisalarga odamlarning aniq munosabatlarida namoyon bo'ladi. Ehtiyojlar shaxsiy, guruhiy, sinfiy, kasbiy, milliy va umumbashariy mohiyatga ega bo'ladi. Ehtiyoj har bir odam, jamoa, ijtimoiy guruh, sinf, elat, millat yashashi, faoliyati, ravnaqi uchun zarur bo'lgan zaro muvofiqlik, muvozanat holatini saqlashga qaratilgan sog'iom ehtiyojlarni qondirish deb tushinilsa, tashari bo'ladir. Ehtiyojlar qanday tus olishi shaxsiy va ijtimoiy manfaatlarai ilmiy-falsafiy anglashga ko'p jihatdan bo'lib.

Shaxslarning tabiat va jamiyat qonunlarini anglab olib, faoliyat yo'nalishlarini belgilashlari muammosi. Ijtimoiy manfaatlar obyektiv bo'lib, uning tashari idroki shaxsning turmush tajribasi, tarixiy xotirasi, ilmiy salohiyati, insoniy sifatlari, dunyoqarashi bilan uzviy bog'lanib ketadigan imon-e'tiqodining oyaviy yo'nalishiga ham bog'liqdir. Masalan, milliy manfaatlarini chuqur anglagan odamlar va ijtimoiy guruhlar o'z manfaatlarini milliy va umumbashariy manfaatlariga bog'ysundiradilar, chunki ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari ana shu katta manfaatlar doirasida shakllansagina tasharoq va maqsadga muvofiqroq bo'ladi. Bunday ehtiyojlarni qondirish yo'lidagi barcha faoliyat natijasida ijtimoiy qonunlarning amal qilish yo'illari ravonlashadi. Shu ijtimoiy birlik mohiyatida ma'ium hududda muayyan jamiyat va madaniyat tarkibida uyushgan kishilar o'z tarixini yaratish, o'z taqdirini belgilash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Agar ular ijtimoiy qonunlarini anglab, ularga amal qilish mayllariga rioya etsalar, ijtimoiy taraqqiyotni tezlashtiradilar, aksincha bo'lsa, ijtimoiy taraqqiyot sustlashishi va hatto tanazzulga yuz tutishi mumkin. Biroq ijtimoiy taraqqiyot obyektiv tasnifga ega bo'lgani sababli, qonunlar o'zlariga yo'i

ochib oladilar va albatta, ijtimoiy taraqqiyot pastdan yuqoriga, soddadan murakkabga qarab rivojlanib boradi. Odamlar, ularning guruhlari va y l boshchilari ijtimoiy qonuniarga amal qilgan taqdirlaridagina insoniyat porloq istiqbolga ega b la oladi.

Ijtimoiy hodisalar, ulardagi "yetakchi mayllar "ni shaxslar bilib olishlari mumkinligi. Jamiyat qonunlarini ham eng umumiy, umumiy va xususiy (juz'iy) qonunlar tipologiyasiga ajratish mumkin. Falsafa qonunlari va kategoriyalarida z ifodasini topgan zaro aloqadorliklar, bo lanishlar ijtimoiy hayotda ham namoyon b ladi. Binobarin, bu eng umumiy qonunlar, kategoriyalar, tamoyillarni bilish jamiyatni ilmiy boshqarish imkonini tu diradi. Insoniyat tarixiy takomilida, sotsial guruhlar, elatlar, millatlar hayotida xshash shart-sharoitlarda birdek amal qiladigan qonunlarni umumiy qonunlar deb atash mumkin. Masalan, moddiy ishlab chiqarish bilan ma'naviy boyliklar yaratish rtasidagi mutanosiblik qonuni bozor munosabatlarining ikki tomoni rtasidagi yoki ehtiyojlar bilan manfaatlar rtasidagi munosabatlarni anglatadi.

Muayyan jamiyat taraqqiyoti va tanazzulining aniq bir bosqichlari, holati t risida ravshan tasavvurga ega b lish uchun xususiy (juz'iy) ijtimoiy qonunlarni hamanglashzarur. Bunday qonunlarning amal qilish doirasida ma'lum bir makon va zamonda cheklanganligi va ular jamiyat taraqqiyotining faqat ayrim bosqichlarigagina xos aloqadorliklarni ifodalashi bilan farqlanadi. Masalan, sobiq sh rolar davrida amal qilgan planli-proporsional deb atalgan qonun shu davlat tugashi bilan barham topdi. Yoki talab va taklif rtasidagi mutanosiblik qonuni, roqobatga asoslangan munosabatlar kabi umurniy qonunlar zbekiston sharoitida ziga xos, betakror amal qilishi u qonunlarga xususiylik baxsh etadi. Prezident Islom Karimov asos solgan zbekistonda bozor iqtisodiyotiga tishning besh tamoyiliga barcha qonunlarning amal qilishi ziga xos xususiyatlarda namoyon b ladi. Umuman olganda, eng umumiy, umumiy, xususiy qonunlar bir-biri bilan dialektik aloqadorlikda b lib, ular bir-birini ham iqror qiladi, ham istisno etadi. Shunday qonunlar va qonuniy aloqadorliklar tufayli jamiyat zini- zi tashkillovchi va boshqaruvchi tizim sifatida bir butunlikni hosil etadi. Jamiyat qonunlarini bilmaslik yoki ularga amal qilmaslik voluntarizmga, zboshimchalikka olib keladiki, bu har qanday jamiyatni va davlatni halokatga olib kelishi muqarrar.

Tarixiy jarayonlarning subyektivi va harakatlantiruvchi kuchlari. Jamiyat qonunlari obyektiv bo'lganligi sababli ham ularni anglab olish, ulardan ijtimoiy amaliyotda samarali foydalanish shu sohada bilimlar turkumi bilan qurollanishni taqozo etadi. Tabiatshunos yoki texnikashunosning sohasi bo'yicha kashf etilgan qonunlar va qonuniyatli aloqalarni zaslantirib olishi kifoya qilsa, jamiyat qonunlarini bilish uchun falsafa, tarix, sotsiologiya, siyotshunoslik, huquqshunoslik, davlat qurilishi asoslari, ruhshunoslik, dinshunoslik, etnografiya, antropologiya kabi qator fanlardagi umumiy mayllarni anglab olishi zarur bo'ladi. Zero, ijtimoiy qonunlar keling hollarda ziddiyatli munosabatlar, manfaatlar ta'sirida amalga oshishi tufayli "yetakchi mayllar" shaklida namoyon bo'ladi. Bunda qonun talabidan kelib chiqadigan ijtimoiy jarayonlar umumiy tekis rivojlanish yuzalishida tashkirdan-tashkiri emas, balki odamlar manfaatlari va maqsadlari yaqinligida uyushgan, ularning turli jamoalari faoliyati ta'sirida kelinglab chetga otilishlar, orqaga ketishlar, buzilishlar bilan jamiyat muqarrar ravishda ziga taraqqiyot yuzini ochib oladi.

Ijtimoiy qonunlar "sof" holda emas, balki "yetakchi mayl" shaklida va "taxminiy" tasnifda namoyon bo'ladi, bu hol jamiyat qonunlarini tuzganish alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Har bir tarixiy davrda yetilgan ijtimoiy ehtiyojlarni anglash, bu ehtiyojlarni qondirishdan manfaatdor kuchlarni birlashtirish uchun ana shu "yetakchi mayllar"ni anglab yetgan, uning harakat yuzalishlariga monand odamlar faoliyatini aniq maqsadlar sari yuzaltirishga qobiliyatli tarixiy shaxslar, ularning oylarini amalga oshirishda kamarbasta bo'lishga uyushgan siyosiy partiyalar va ijtimoiy harakatlar kerak bo'ladi.

Albatta, tarixiy jarayonlarning subyektivi xalq ommasi, ya'ni moddiy va ma'naviy boyliklar yaratishda ishtirok etadigan barcha odamlardir. Shu odamlarning mehnati, izlanishlari tufayli ijtimoiy-siyosiy munosabatlar takomillashib boradi. Masalan, tashkiri, ildirakni, par mashinasini, elektr dvigatelini kashf etgan odamlar, avtomobil, samolyot yoki murakkab asbob-uskunalarni ijod qilgan yoki islohat dasturlari bilan chiqadigan odamlar shu ishlari qanchalik ijtimoiy oqibatlariga olib kelishini aniq-ravshan tasavvur qilishmagan, oddiy tirikchilik tishvishida yurgan odamlar uchun bularning oqibati bilan qiziqishning zarurati ham yuz q. Biroq ularning ana shu faoliyatlari muayyan qonuniyatli bo'lanishlar bilan vobasta ekanini tarixiy shaxslar (olimlar,

taraqqiyparvar ulamolar, siyosiy arboblardan va b.) anglaydilar va shunday faoliyatlarini ra'batlantiradilar. Demak, tarixni xalq ommasi yaratadi, ammo shahar ommasining yetilgan ehtiyojlarini idrok etishda va obyektiv ijtimoiy manfaatlarni anglashida tarixiy shaxslarning betakror roli va roli b'ladir.

Tarixiy shaxslarni ikki toifaga bo'lish mumkin: a) jamiyatdagi "yetakchi mayllar"ni anglab, ijtimoiy taraqqiyotga boshchilik qiladigan shaxslar; b) z kashfiyotlari jamiyat ma'naviy-axloqiy muhitini so'zlashmashtirish, ijtimoiy adolatni qaror toptirishga yordam beradigan olimlar, dasturlar bilan chiqqan olimlar, ulamolar ham tarixiy shaxslar sirasiga kiradi. Masalan, Zardushst, Muhammad Ibn Abdulloh, Amir Temur va b. hamda IX-XII asrlar, XIV-XV asrlarda yashagan va arab-musulmon olamida Uy'ronish davrida yashab, ijed qilgan mutafakkirlarni kiritish mumkin, b) "Yetakchi mayl" (ijtimoiy qonunlar)ni nazar-pisand qilmay, ijtimoiy taraqqiyot y'lini ma'ium bir muddatda t'rtib q'rgan, tarixda z'laridan yomon itom qoldirgan Aleksandr Makedonskiy, Chingizxon, Gitler, Lenin va boshqalarga xshash shaxslar hamda ilmiy va diniy bilimlari sayoz b'lgan, ammo l'rtibozliklari bilan ma'ium bir guruhni z'ta'siriga olgan aqidaparast shaxslar ham tarixda z'laridan yomon nom qoldiradilar.

Xalq ommasi tushunchasini xalq galasi (olomon) tushunchasidan farqlamoq darkor. Kattami-kichikmi har bir jamoaning z' yetakchisi b'lganidagina u muayyan sotsial qiyofaga kiradi. Ana shu shaxsning dunyoqarashi, tafakkur tarzi, ma'naviy qiyofasi muayyan jamoa faoliyatida moddiy tus oladi. Xalq ham xuddi shu kabi qanday tarixiy shaxsga ergashsa, uning o'yalarini r'yobga chiqarishga intilsa, muayyan sotsial qiyofaga kiradi, ya'ni xalq ommasiga aylanadi, aks holda u olomon qiyofasida z'ini namoyon etadi. Demak, xalq ommasi "yetakchi * mayllar"ni anglab, il'or, sotsial dasturlarga ega b'lgan ma'naviy-axloqiy yetuk, barkamol shaxslar ortidan borgandagina u tarix ijodkorni, tarixiy jarayonlar subyektiga aylanishi mumkin.

Xulosa: a) jamiyat muayyan qonunlar asosida z'ini-zi tashkillovchi va boshqaravchi tizimdir; b) tabiat va jamiyat qonunlaridagi umumiylik va ayrimliklarni anglab, ulardan ijtimoiy taraqqiyotda foydalanish mumkin; v) ijtimoiy qonunlar odatda "yetakchi mayllar" sifatida namoyon b'ladiki, ularni anglash orqali jamiyatni ilmiy boshqarish mumkin; g) tarixiy jarayonlarning subyekt va harakatlantiruvchi kuchi

aniq sotsial qiyofaga ega bo'lgan xalq ommasi va ijtimoiy qonunlarga amal qiladigan shaxslardir.

Kalitsizlar. yakkaxonlik, urush, qabila, elat, xalq, millat, jamiyat, tabiat qonunlari, jamiyat qonunlari, sotsial qiyofa, bilish obyekti, bilish subyekti, ehtiyoj, manfaat, ijtimoiy taraqqiyot, "yetakchi mayl", "taxminiy" tasnif, xalq ommasi, ijtimoiy adolat, olomon.

Takrorlash uchun savollar

1. Jamiyat qanday tizim?
2. Tabiat va jamiyat qonunlaridagi umumiylik va ayrimlik nimadan iborat?
3. Manfaat nima, uning namoyon bo'lish shakllari qanday?
4. So'lim ehtiyoj tushunchasi nimani anglatadi?
5. Tarixiy jarayonlarni harakatlantiruvchi asosiy kuchlarni izohlang.
6. Tarixiy shaxs, ularning tarixdagi o'rni va roli qanday?
7. Jamiyat va ijtimoiy birliklarning sotsial qiyofasini kimlar belgilaydi?
8. Jamiyat taraqqiyotida inson omili qanday rol o'ynaydi?

AQL, "SLWIYAQL" VA INSONIYAT ISTIQBOLI MASALASI

Tirik tabiat va ijtimoiy taraqqiyotda axborotning o'rni va rolining oshib borishi. Ma'lum bo'ldiki, tabiat va jamiyat zini-zini tashkillash va boshqarish xususiyati bilan bir-biriga o'xshash jarayon. Ammo jamiyatning zini-zini tashkil etishida obyektiv omiliardan tashqari subyektiv omillar ham muhim rol o'ynaydi. Voqelikda faol ishtirok etish jarayonida, ayniqsa fan, texnika va axborot texnologiyalari rivoji natijasida individual va ijtimoiy ongda tubdan o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Qadim zamonlardan boshlab tabiatni odam zotiga, tabiiylik sun'iylikka - inson aqli va qalbi bilan yaratilgan narsaga qarama-qarshi qarayib kelindi: g'ayb yoki tabiiy narsalar barchasi yaxshi, sun'iylari yomon, degan tasavvurlar paydo bo'ldi. Aslida tabiiylik va sun'iylik zini-zini tashkillashning yagona jarayoni bo'lib, unga materiya harakatining oqibati sifatida qaralsa, tashqari yondoshuvlar yuzaga keladi. Aqlning paydo bo'lishi biosferaning intensiv rivojlanishi uchun yo'l ochdi. U

tufayli yangi xulq-atvorlar, harakatning sotsial shakli vujudga keldi. Asta-sekin fan paydo bo'lib, uning yordamida odamzot yashash uchun kurashning yangi yuqori bosqichiga ko'tarildi.

Quyidagi va dalillarsida, toshdan birinchi pichoq va bolta yasagan, yoxud dumaloq yo'q ochning ortasini tashib, quyidagi ildirak ixtiro qilgan "injener" ajdodlarimiz nomini bilmaymiz, albatta. Ammo shahar ibtidoiy odamlar hozirgi zamon texnikasi va texnologiyasiga asos solganliklarini hech kim inkor etolmasa kerak. Mehnat va ov qurollari yasash jarayonida nutq tilining vujudga kelishi mantiqiy tafakkurni shakllantirgan bo'lsa, bu hozir navbatida nutq tili tobora boyib borishi uchun imkon yaratdi. Sun'iy qurollar odamzotning ehtiyojlarini qondirish uchun sun'iy energiyalardan tobora ko'proq foydalanishga sharoit hozirladi. Hayvonlarni uygatish, ulardan mehnat vositasi sifatida foydalanish, suv va shamol energiyasi imkoniyatlarini voqelikka aylantirish, parovdilatellarini yaratish, nihoyat hozirgi zamon texnikasi va axborot texnologiyalaridan foydalanish - bularning barchasi turmush qulayliklarini yaratish, odamlarning farovon yashashlari uchun xizmat qilishi kerak edi. Lekin sun'iy qurollarimizning xos yangi ziddiyatlarni yuzaga keltirdi: yangi texnika va texnologiyalarning paydo bo'lishi aholining asosiy qismi farovonligini yaxshilash uchun yoqda tursin, balki hayotdan doimo noib yashash mayllarini kuchaytirib yubordi. Gap shundaki, Aql va mehnat tufayli paydo bo'lgan sivilizatsiya (madaniy hayot) muvaffaqiyatlari, texnika va texnologiya va boshqalar tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar taqsimotidagi notengliklar, ya'ni odamlarning turli guruhlari va sinflari tomonidan bu boyliklarni taqsimlash imkoniyatlarining xilma-xilligi, ijtimoiy hayotdagi tengsizlik, bu hayotdan qoniqmaslik va bularning oqibatida noroziliklar vujudga kelmoqda. Bir tomonda ijtimoiy boylik ko'payib borayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan bunga mutanosib tarzda ijtimoiy ziddiyatlar qarama-qarshi tomonlariga o'zib ketmoqda. Bunda, albatta, har bir madaniyatida ma'naviy tanazzul chuqurlashib borayotgani, hozirgi zamon axborot texnologiyalari va boshqa vositalar orqali u madaniyat boshqa mamlakatlarda ham rak kasali kabi ildiz otib borayotgani muayyan rol o'ynamoqda.

Ammo bunda "sun'iy olam" (yoki tabiat)ni ayblashga asos yo'q. Faylasuflar va sotsiologlar bu ziddiyatlarni hal etish yo'llarini qidirib topishlari zarur bo'lib turibdi.

Fan axborotni yi ish, saqlash va takror ishlash shakli sifatida. "Sun'iy Aqi" va unga ehtiyojning oshib borishi. Xotiraning turli shakllari borligi va ularning umumiy evolutsion jarayonlar oqimiga ta'siri beqiyoski, endilikda axborotlarni saqlash va uzatishning yangi mexanizmlari paydo bo'lishi taraqqiyot jarayonlarining butun xarakterini sifat jihatidan zgartirib yubordi va "evolutsiya algoritmi" strukturasi (tuzilishi)ning zida jiddiy zgarishlar sodir etayotgani anglab olinmoqda.

Axborot - informatsiya notirik tabiatga emas, balki tirik tabiatga xos xususiyat ekanini e'tibordan soqit qilmaslik kerak. Subyekt uchun axborot muayyan maqsadli harakatlarida muvaffaqiyatni ta'minlash uchun kerak. Masalan, olmaxon shoxdan-shoxga sakrash uchun avvalo maqsad qo'yishi va bu maqsadga erishish imkoniyatlarini zicha chamalab chiqishga majbur. Aks holda sakrab tishga m e'ljallangan shox nozik bo'lishi yoki uzoqligi tufayli olmaxon z maqsadiga erisha olmasligi, hatto xavfli vaziyat vujudga kelishi mumkin. Demak, axborot yetarliligi subyekt va uning qobiliyatiga ham bog'liq bo'ladi, ya'ni narsa yoki atrof-muhit tashqiridagi ma'lum bir qarorga kelishi uchun yordam berishiga qarab axborot sifati baholanadi. Maqsad belgilangan taqdirda, axborotning ahamiyati, qadri va mohiyati tashqirida namoyon bo'ladi. Boshqacha aytganda, unga beriladigan baho faqat subyekt - obyekt munosabatlari kontekstidagina tushunarli bo'ladi.

Odamlar va jamiyat rivojida paydo bo'ladigan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirishga intilish jarayonida mumkin qadar katta proq axborotga ega bo'lishni taqozo etadi. Shu tufayli bundan 6 ming yil muqaddam awal Bobilda, s'ngira Misrda fanning dastalabki kurtaklari paydo bo'ldi. S'ngira, Yunoniston, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyoda diniy tasavvurlar bilan bog'liq ravishda fan unsurlari shakllana boshladi. Qadimga Gresiyada hozirgi zamon bir qator fanlarining negizi vujudga keldi. Ammo xristian dinining qattiq tartiblari taqozosi bilan qadimgi Gresiya (Yunoniston)da shakllana boshlagan fan tashqirarb mamlakatlarida esdan chiqarildi. Faqat IX-XII asrlarda Arab-musulmon olamida islom doirasida vujudga kelgan hur fikrlilik doirasida qadimgi grek falsafasi qayta tiklandi va yangi sharoitga muvofiq rivojlantirildi. Bir qator tabiiy, ijtimoiy va gumanitar fanlarga asos solindi. Biroq islom olamida aqidaparastlik mayllari kuchayishi va Turonning m'ullar tomonidan bosib olinishi ilm-fan rivojiga salbiy ta'sir k'rsatdi. Temuriylar saltanati davrida ilm-fan yana ravnaq topa boshlagan edi.

Lekin Temuriy shahzodalarining toju taxt uchun olib borgan tinimsiz urushlari, Shayboniylar Volga b oylaridan quvilib, bu yerda urushlar olib borishi, nihoyat, Turon uchga: zbek xonligi va amirligiga b linib ketishi oqibatida ilm-fan rivoji sekinlashdi, ijtimoiy taraqqiyot tanazzulga uchradi. IX-XII va XV-XVI asrlarda juda katta ilmiy salohiyatga ega b lgan turonliklar arb olamidan ijtimoiy taraqqiyotda kamida III asr orqada qolib ketdilar. Bunda mustamlakachilik rejimining ham katta salbiy ta'siri b ldi. Ayni cho da XV asrlardan boshlab xristian dini namoyondalarining qattiq qarshiligini yengib, Ovr poda asta-sekin tabiatshunoslik fanlari rivojlana boshladi. Qadimgi grek fani arab-musulmon olamida qayta tiklanib, yanada rivojlantirilgani ham bunda q l kelganini aytish rinli b ladi. Masalan, Abu Ali Ibn Sinoning tibbiyot faniga doir asarlari bir necha asr mobaynida arbiy Ovr po oliy quv yurtlarida asosiy quv q llanma b lgani ma'lum. Shuningdek, Muso al-Xorazmiy algebra faniga, Al-Roziy va Ulu bek astronomiya faniga, Forobiy falsafa faniga q shgan hissalar arbiy Ovropo olimlari uchun q l keldi.

arbiy Ovr poda tabiiy fanlar va u bilan bo liq ravishda texnika fanlari rivojlanishi axborot olamida yangi bir davrni boshlab berdi.

Ma'lumki, odamzot hayvonlarga nisbatan k proq noaniqlik vaziyatida yashaydi. Bu hol maqsad q yish va unga erishish vositalarini tanlashda xatoliklarni keltirib chiqarishi va bu hol uning zi uchun juda qimmatga tushishi muqarrar. Demak, odamzot Aqlga ega b lgach, nafaqat yangi imkoniyatlar vujudga keldi, shu bilan birga harakat usulini tanlash mashaqqatlariga ham duch keldi. Bir tomondan ega b lgan axborotlari xatti-harakatlari va fe'l-atvorlari natijasini oldindan payqash qobiliyatiga ega b lib, ikkinchi tomondan bu xilma-xil axborotlar o ushida zini- zi y qotib q yish holatlarini ham boshidan kechirishga majbur qilmoqda.

Odamzot miyasi xilma-xil axborotlarni zlashtirish orqali z- zidan ularni qayta ishlash, ya'ni atrofida b layotgan hodisalar t risida yetarli darajada aniq va t la xulosalar chiqarishga ojizlik qiladi. Natijada axborotni yi ish, saqlash va qayta ishlashning maxsus shakli sifatida turli y nalishlarda fan yuzaga keldi va u insoniyatni z faoliyat y lini t ri belgilash, maqsadga erishishning samarali uslublarini tanlash imkonini berdi.

Tabiat strategiyasidan Aql strategiyasi tomon dadil odimlar zamrati.

Fan rivojining mahsuli va natijasi sifatida kompyuter texnikasi vujudga kelib, ishlab chiqarishni ra'batlantirish va tez moslashuvchan korxonalar tizimi shakllandi. Kompyuter timsolida odamzot mutlaqo yangi tipdagi mashinaga ega bo'lib qoldi. Shundan so'ng grafiklarni tuzadigan murakkab konstruksiyalar, chizmalarning rasmini chizadigan elektron sanoq mashinalari vujudga kelib, ular barcha kompleks texnika loyihalarini yaratish jarayonlarining ishtirokchisi bo'lib qoldi. U texnologiyaga ham kirib, dasturiy-sanoq boshqarish uskunalarning vujudga kelishi bozor iqtisodi talablariga tez moslasha oladigan korxonalar paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Kompyuterlar tufayli robotlar yasash yo'lga qo'yildiki, tamaddunimiz butun ishlab chiqarish asoslarini sifat jihatidan yangi izga solish bosqichiga tganini k rsatmoqda. Elektron mashina ishni nafaqat tez qiladi va ayni cho'da odamdan ham sifatliroq mahsulot tayyorlay oladi. Hozirgi zamon ishlab chiqarishi istiqbolda nafaqat odam q'lini jismoniy mehnatdan xalos qilib qolmay, shu bilan birga uning miyasi bajaradigan ishlarning k'pini z zimmasiga oladi. Ehtimolki, istiqbolda sun'iy Aql yuzaga kelsa, ne ajab!

Elektronika bilan birga materiya harakatining yangi shakli yuzaga kelib, u mustaqil faoliyat boshlab, odamning z'iga qarshi harakat boshlab yubormasmikan, degan xavotirlar ham yo'q emas. Bunday xavotirlar fantastik yozuvchilarda paydo bo'lmoqda, ammo u ilmiy asoslarga ega bo'lmasa-da, "Sun'iy Aql" atamasi keng bahs-munozaralar uchun asos bo'lmoqda. "Sun'iy Aql" atamasi elektron sanoq mashinalari kundalik ehtiyojga aylangan mamlakatlardan kelmoqda. Mashina juda yaxshi shaxmat y'naydi, uy hisob-kitoblarini yuritadi va soliqlarni t'laydi, turli-tuman ma'lumotnomalar bilan ta'minlaydi. "Aqlli mashina" yaratish sohasidagi muvaffaqiyatlar necho'li ulkan bo'lmasin, ular qanchilik maishiy hayotimiz, hatto tafakkur tarzimizni nihoyatda zgartirib yubormasin, baribir, u yuqori tashkil topgan materiya - miya mahsuli bo'lgan Aqlning r'nini bosa olmaydi.

Kompyuter qanchilik takomillashgan bo'lmasin, u faqat inson z maqsadlari uchun yaratgan mashina bo'lib qoladi, binobarin, har qanday mashina odam z oldiga q'rgan maqsadlari r'yobga chiqishi uchun foydali bo'lishi yoki bo'lmasligiga qarab baholanadi. Zero, mashinaning zida va zi uchun hech qanday maqsad bo'lmaydi, u odam q'rgan dastur asosida harakat qiladi. Masalan, avtopilot takror aloqani yo'lga

q yadi, maqsadni amalga oshiradi. Ammo bu maqsad odam tomonidan belgilangan b ladi. Shuni alohida ta'kidlash rinliki, "Su'niy Aql" ning yuzaga kelishi va u inson faoliyatining juda k p tarmoqlarini ziga qamrab olib borishi sivilizatsiyamiz yangi yuqori bosqichga tayotganidan darak beradiki, bu insoniyat oldiga dunyoqarash bilan bo liq qator muammolarni hal qilish vazifasini yuklaydi. Mafkura esa ana shu yangicha qarashlarni keng xalq ommasiga yetkazishi, unda olam hodisalariga yangicha yondashuvlarni qaror toptirishga da'vat etilgandir. Hozirgi zamon mafkurasi ilm-fan dalillariga tayangan, odamzotning millati, irqi, dini va boshqa sotsial tafovutlaridan qat'i nazar, murosa qilib yashash, mehr-muhabbatli, mehr-oqibatlilik sifatlariga ega qilishga da'vat etilgandir. "Su'niy Aql" ham xuddi shu maqsadlarga xizmat qilishi kerak.

Ma'lum b ldi, materiya harakati uning barcha darajalariga (notirik tabiat, tirik tabiat, jamiyat)da zini- zi tashkil etish qonuni - sinergetika qonuniga amal qiladi. Ushbu qonun "tabiat strategiyasi" taraqqiyotining ichki manti ini anglatadi. Bu jarayonning borishida nafaqat moddiy olam tashkillanishi murakkablashib, materiya mavjudligining xilma-xil shakllari yuzaga keladi, shu bilan birga ziddiyatlarning yangi mayllari ham paydo b ladi. Masalan, moddiy olam taraqqiyotining muayyan bosqichida Odam zoti paydo b ldi. Million yillik evolutsion taraqqiyotida, ya'ni hozirgi fiziologik holat va aqliy salohiyatga kelgunga qadar Tabiat bilan Odam rtasidagi ziddiyatlar aytarli darajada namoyon b limgan. Hozirgi zamon odam zoti takomillashgan tana tuzilishi, ongning yuqori darajasi, rivojlangan nutq tili va murakkab tafakkur tarziga ega boigan, fanda Homa sapiens - Aqlli odam nomi bilan ataladigan mavjudod tarix maydoniga kelgach, uning jamiyat boiib yashashi sharoitida Tabiat bilan Odamzot rtasida ziddiyatlar asta-sekin t planib-t planib, endilikda u zining qarama-qarshi tomoniga o a boshlab, "Tabiat - jamiyat - odamzot" koevolutsiyasiga jiddiy putur yetmoqda. Bundan keyingi asrlarda fan va texnikaning shitob bilan rivojlanishi va bu yangi shart-sharoitga odam zoti, uning turli uyushmalari (davlati, ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, ijtimoiy harakatlari, siyosiy partiyalari, kasbiy va ijodiy tashkilotlari) juda sekinlik bilan muvofiqlashayotgani sabab b lmoqda.

Fan va texnika taraqqiyoti bir tomondan misli k rilmagan turmush qulayliklarini yaratdi va istiqbolda bundanda yuksakroq yashash

imkoniyatlarini vujudga keltirishi ayon bo'lib turibdi; ikkinchi tomondan, odamzotda yangi sharoitga muvofiq tafakkur va turmush tarzi shakllana olmayotgani, xususan jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhit tobora izdan chiqib borayotgani tufayli Tabiat va jamiyat o'rtasida juda qaltis ziddiyatlar paydo bo'lmoqda. Bular: birinchidan, odamzot faoliyati tufayli atrof-muhit - ekologiyaning buzilishi tobora xavfli tus olib borayotganidir. Endilikda odamzot yaratgan texnomassa biomassaga nisbatan oshib bormoqda. Ikkinchidan, fan va texnika yutuqlaridan ayriinsoniy maqsadlar yordamida foydalanish mayllari vujudga kelmoqda. Bu esa yangi katta ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda. Uchinchidan, yadro urushi chiqish xavfi hamon saqlanib turibdi. U va boshqa ziddiyatlarni hal etish ko'p jihatdan insoniyat aql-zakovati qaysi tomonga o'tib ketishiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Odamzotning bitta umumiy Vatani bor: u Yer deb ataladi. Hozircha odam yashaydigan Yerdan boshqa makon yo'q. Demak, Ona tabiat inson saxovatiga muhtoj bo'lib qolgan ekan, "tabiat - jamiyat - odamzot" o'rtasida tobora buzilib borayotgan koevolutsiyani tiklash joiz. Bu ziddiyatlarning kelib chiqishiga fan va texnika aybdor emas, balki uning muvaffaqiyatlaridan oqilona, insonga monand tarzda foydalanish qobiliyatiga odamzot ega bo'lmayotgani sabab bo'layotir. Fan-texnika inqilobi tufayli yuzaga kelgan nomutanosiblikni faqat fan-texnika yordamidagina hal etish mumkin. Buning uchun tabiat taraqqiyotining Noosfera - Aql sohasi bosqichiga o'tganini anglash, mafkura vositalari orqali buni butun dunyo aholisiga tushuntirish, Aqlni hamma sohada oqilona ishlarga burib yuborish strategiyasini ishlab chiqib, uni amalga oshirish uchun zarur moddiy resurslarni ishga solish davr talabi bo'lib turibdi. Ya'ni tabiat strategiyasidan Aql strategiyasi tomon insoniyat birlashib, yagona kuch sifatida dadil qadamlar tashlash kerakligini anglash vaqti keldi.

Xulosa: a) tirik tabiat va ijtimoiy taraqqiyotda axborotning o'rni tobora salmoqli bo'lib bormoqda, XXI asr axborot texnologiyalar asriga aylanishi kuzatilmog'da; b) fan axboratni yanada ish, tartib (tizim)ga solish, saqlash va takrorlash shakli sifatida biosfera taraqqiyotida hal qiluvchi omilga aylandi; v) "Su'niy aql" va unga ijtimoiy ehtiyoj tobora ortib bormoqda; g) endilikda tabiat taraqqiyotiga ham Aql hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish pallasiga kirdiki, insoniyat Aql va uning mevasi bo'lgan fan-texnika muvaffaqiyatlaridan faqat insoniyat manfaatlari yordamida foydalana olishga o'zida kuch-qudrat topa olishiga umid bo'lish mumkin.

Kalit s'zlar. tabiiylik, sun'iylik, harakatning sotsial shakli, sun'iy qurol, sun'iy energiya, axborot, fanlarning shakllanishi, Arab-musulmon olami, noaniqlik vaziyati, kompyuter texnikasi, robot, elektron mashina, "Sun'iy aql", avtopilot, mikroorganizmlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Aqlning paydo bo'lishi va rivojlanishi tabiatga qanday ta'sir krsatadi?
2. Sun'iy qurollar yasash va ularni takomillashtirish qanday oqibatlarga olib keladi?
3. Axborotni t'plash, saqlash va uzatish mexanizmi ijtimoiy taraqqiyotga qanday ta'sir etmoqda?
4. Axborot sifati deganda nima nazarda tutiladi?
5. Fan qanday ehtiyojlar tufayli shakllanadi va rivojlanib bormoqda?
6. Ilm-fan raVnaqi va uning oqibatlari qanday namoyon bo'lmoqda?
7. "Sun'iy aql" nima va uni rivojlantirish xavflimi?
8. Atrof-muhitni ifloslantirishning oldini olish mumkinmi?
9. Ona tabiat bilan Aql quvvati (energiya)si rtasidagi ziddiyatlar zining qarama-qarshi tomoniga o'lib ketishi mumkinmi?

UCHINCHI VA OXIRGIIMKONIYAT

Ziddiyatlar va ularni hal qilish muammosi Jahondagi hozirgi zamon ziddiyatlari, ular zining qarama-qarshi tomoniga o'lib ketib, katta halokatlarni keltirib chiqarishiga y'li q'ymaslik muammosi paydo bo'ldi. Buning uchun avvalo "or odamlari"ga xos tafakkur tarzidan voz kechib, inson (jamiyatlashgan individ)ga xos tafakkur tarzini barchada shakllantirish muhim bo'lib turibdi. Bunga ilgariydek, yuqorining amriga muvofiq emas, balki quyidan, asta-sekin zgarishlar tufayli shakllanishi mumkin bo'lgan hamda har qanday ziddiyatlarni yon berish, murosa-yu madora y'li bilan hal etishga imkon beradigan yangicha tafakkur tarzini qaror toptirish tarixiy zarurat ekanligini anqlab olish lozim.

Bundan 3,8 milliard yil muqaddam Tabiat - Quyosh tizimi tarkibidagi Yer deb ataladigan planetada tiriklik sohasi (biosfera) zidan-zi paydo bo'lganini fan isbotlagan. Shu munosabat bilan odamzotning paydo

b lishi biosfera taraqqiyotining oliy bosqichi sifatida talqin etilmoqda. U tufayli borliq zini- zi angiash darajasiga yetdi. Ammo bu anglash endilikda Yerda borliqning zini halokat yoqasiga ohb kehb qo ydi. Natijada Yer deb atalgan Ona tabiat yana bifurkatsiya - yangi tanloy qarshisida turibdi. Chunki u zi paydo qilgan odamzotdan bezor bo ldi. Endilikda azabnok tabiatdan saxovat kutib tirib b lmaydi, balki Aql tufayli odamzot Yer deb atalgan tabiatni halokat yoqasiga ohb kehb q ygan ekan, yana Aql yordamida bu "boshi berk k cha"dan chiqib ketish uchun qolayotgan zarracha imkoniyatdan ham foydalanish choralari izlashi va topishi lozim. Aks holda borliqning oliy timsob b lgan odamzot tur sifatida y q b lib ketishi amqhgim jahonga tanilgan olimlar isbotlamodalar.

Yangi tarixiy davrda tor manfaatlar negizida belgilanadigan maqsadlarni umumplanetar manfaatlariga b ysundirish malakasmi odamzot zida hosil etmasa b lmaydi. Buning uchun hozirgi davming Bosh va Asosiy ziddiyatlarini ravshan tasavvur etish hamda ularni hal etishning insoniy y llari va vositalarini izlash va topish lozim. Nazarimizda, tabiat va jamiyat, jamiyat va odamzot rtasida paydo b lgan ziddiyatlarni Bosh ziddiyat sirasiga kmtish t n bo ladi.

Olimlarning aksariyati tabiat bilan odamzot rtasida antogomstik (kelishtirib b lmaydigan yoki kelishtirish qiyin) ziddiyatlar paydo boiganiga e'tiborni qaratmoqdalar. Masalaga yanada jiddiyroq va kengroq yondashsak, odam tabiat va jamiyatga tez moslashuvchan mavjudotdir. Agar har bir jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy ma'naviy-axloqiy muhit umumplanetar muammolarni ham hal etish tomonga burib yuborilsa, odam va uning barcha jamoalan, tashkilotlari yangi muhitga moslasha boshlaydilar. Shuning uchun ham tabiat va jamiyat, jamiyat va odamzot rtasidagi ziddiyatlar ular o zimg qarama-qarshi tomoniga butunlay o ib ketishiga yo l qo ymaslik choralari izlab topish zarur. Boshqa ziddiyatlar ana shu asosda qadamba-oadam hal etib borilaveradi. Masalan, arb bilan Sharq rtasidagi, milliy va diniy negizdagi, rivojlangan mamiakatlar bilan rivojlanayotgan mamlakatlar rtasidagi, oyaviy yondashuvlardagi ziddiyatlarni hal etib borish yuqoridagi Bosh ziddiyatni qanday bartaraf etish yo hdagi insoniyat faoliyatiga bo liq b ladi. Shuni aytish joizki, Bosh, Asosiy va boshqa ziddiyatlarni talqin qilish va hal qilishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatlarda, hatto ilmiy tadqiqotlarda an'anaviylik va turg un fikrlash

mayllari kuchli. Endilikda "ikki qutbli" dunyo r niga «k p qutbli», dunyoning vujudga kelishi mafkuraviy yondashuvlardagi ziddiyatlarni yanada kuchaytirib yuborayotgani bunga misol b Ia oladi.

Milliy xilma-xillik - buyuk ne'mat. Hozirgi zamondagi asosiy ziddiyatlardan biri milliy negizda chiqayotgan ziddiyatlardir. Hali yaqin-yaqinlarda istiqbolda milliy tafovutlar y qolib, qandaydir umumiy til va madaniyat vujudga kelishi haqida "falsafiy" fikrlar ilgari surilar va eng dahshatlisi, bunga ishonuvchilar bor edi. Aslini olganda, har bir etnosning vujudga kelishi va ravnaqi ham tabiat qonunlariga b ysunadi. Bunda bifurkatsiya murvati zini namoyon etadiki, bu divergensiya qonuni amal qilishiga dalildir. Ya'ni, boshqa zini- zi tashkil qiluvchi jarayonlardagi kabi etnogenezda ham tasodifiy holatlar (xaos) t planib-t planib, muayyan qonuniy aloqadorliklar yuzaga keladi.

Integrativ jarayonlar milliy masalada ham r y beradi. Ammo u divergensiya qonunini buza olmaydi. Bunga misollar k p. Chunonchi, AQShda amerikacha vatanparvarlik, uyushqoqlik, amerikacha faxr-iftixor his-tuy ulari kuchli b lgan holda, u yerda yagona millat shakllangan emas. Turkmanistonda asrlar davomida yashayotgan ozarbayjonlar kelib chiqishi jihatidan turkmanlar bilan qon-qarindosh va tillari ham yaqin b lishiga qaramay, ular zlarini alohida etnos sifatida namoyon etadilar. Volga b yi bul orlari z turk tili, an'analari, islomga e'tiqodini saqlab qolgan holda, etnik nomlari (bul or)ni y qotib, Volga b yi tatarlari nomini qabul qilganlar. Ularning qabiladoshlari Bolqonga k chib ketgach, turk qavmiga mansubligini t laligicha esdan chiqarganlar: ona tillari - turk tilini, turk madaniyati xotiradan faromush boigan holda, bul or degan etnos nomini saqlab qolganlar. Mojar (venger)lar haqida ham xuddi shunga xshash fikrni aytish mumkin. Yoki arablarni olaylik. Ularning tili, alfavitni, dini, umumiy madaniyati bir b lgan holda, yagona arab millati y q. Etnik nomlari ham xilma-xil. Yer planetasida milliy xilma-xillik va turli-tumanliliklar tabiat va uning qonunlari tufayli vujudga kelgan buyuk ne'mat sifatida qaralmoqi ma'qul. Bunday milliy xilma-xiltliklar xuddi genetik dasturlardagi turli-tumanliliklar kabi taqdirning tasodifiy "hazillarfdan Homa sapiensni himoya qilish vositasi ekanini esda tutish zarur. Zero, har bir milliy madaniyat - odamzot tarixiy tajribasining xotirasidir. Milliylikni, binobarin, madaniy rang-baranglikni y qotish

g yoki genetik dastur xilma-xilligidan mahrum boiish kabi nihoyatda xavfli, insoniyat kelajagi uchun halokat bilan barobar xatarlidir.

Odanzot uchun etnik jarayonlar mayllarini bilish va oldindan k rish muhimdir. Umumbashariy yoki mintaqaviy birlik, ittifoq va milliy rang-baranglik bitta medalning ikki tomoni b lib, bu masalaga ilmiy yondashuvlarni qaror toptirmay turib, yopirilib kelayotgan xavf-xatarga qarshi kurashda umumplanetar birlikka erishish umuman mumkin emas. Demak, har bir etnik birlik tarixan t plagan tajribasi - xotirasi, qadriyatlarini negizida umuminsoniy, umumplanetar xotira va qadriyat qaror topishini unutmaslik lozim.

Dinlar tarixiy, imon esa abadiy hodisadir. Ming va n ming yilliklar davomida etnoslarning individual va ijtimoiy onglari awalo mifologik dunyoqarash, s ngra diniy dunyoqarash negizida rivojlanib keldi. K p hollarda milliy va diniy qadriyatlar bir-birini t ldirib, boyitib boradi. Shuni nazarda tutib, tadqiqotchilar k pincha diniy his*tuyg'u odanzotning tabiatidan kelib chiqadi, degan nuqtai nazarda fhradilar. Bunda ular "din" tushunchasi bilan "ishonch" va "imon" tushunchalari rtasidagi ayniylik va tafovutning farqiga bormaydilar. Ya'ni zbek tilida "Odam" (shu ma'nodagi s z boshqa tillarda ham mavjud) deb ataladigan mavjudot million-million yillar davomida diniy ongsiz yashagan. Ammo u ibtidoiy odamlarning birgalikda yashashlari, yashash uchun kurashlari uchun zaro ishonch ruhi zarur edi. Aslini olganda, bunday ruhiy holat unsurlari hayvonlarda ham mavjud. Ana shu tufayli ular z gomeostazisini saqlash va yashash uchun birgalikda kurashish imkoniyatiga ega b ladilar. Shunday ishonch unsurlari biologik asoslarga ega ekanligi tufayli, ilgari tabiat q ynida gala-gala b lib yashagan ba'zi hayvon zotlarini uy hayvonlariga aylantirish, ulardan mehnatda va maishiy hayotda foydalanish imkoniyati vujudga keldi. Hatto eng dahshatli vahshiy hayvon b lgan sher va y lbarslar ham z homiylari b lgan, ya'ni ularga mehr bilan qaraydigan xojalariga hujum qilmaydilar, aksincha, ular bilan "umumiy til" topisha oladilar.

Odanzotning qadimgi ajdodlarida tovush, hayqiriq, yuz mimikasi va harakat tillari b lgan (Bunday "tillar" barcha hayvonlarda ham mavjudki, shu tufayli ular bir-birlariga axborot uzatish imkoniyatiga egadirlar). Ayni cho da Uquvli odamlar - Homa habilislarda nutq tili unsurlari ham b lganki, shuning natijasida ulardagi xotira va axborot

almashishning biologik asoslari hayvonlarga nisbatan takomillashgan bo'lgan. Oqibatda ular rivasidagi zaro ishonch ruhi yashash uchun kurashning zarur sharti bo'lgan. Aks holda ular hayvonlarga yem bo'lib ketib, tur sifatida barham topishlari aniq edi. Hayvonlardagi zaro ishonch gomeostazisini saqlab qolish instinkti bilan bo'liq bo'lsa, ibtidoiy odamlardagi zaro ishonch shu bilan birga ong va onglikka asoslangani tufayli, shu omil oqibatida odamzotning keyingi ajdodi - kromononlar ijtimoiy hayotning yuqori chiqqisi - jamiyat bo'lib yashashga tganlar. Natijada dunyoqarash bilan bo'liq bo'lgan va "ishonch"ning eng yuqori bosqichi hisoblangan imon ularning birlashib yashashlari va kurashlarining zarur shartiga aylangan. Binobarin, odamzot jamiyat bo'lib yashashga tgan, mifologik dunyoqarash, uning asosida va dastlabki sodda falsafiy qarashlar bilan bog'liq ravishda diniy dunyoqarashlar vujudga keldi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, dinlar tarixiy hodisa, odamlar va ularning turli uyushmalari rivasidagi ishonch va ishonchsizlikdan iborat ruhiy holat abadiy hodisa ekanligini tan olish kerak. zaro ishonch his-tuy usining muayyan dunyoqarash bilan bog'liq bo'lgan va inson ichki ont (qasam)ini ham ifodalaydigan imon individ onginging nodir hodisasi bo'lib, u odamlarning insonlardek hamkorlikda yashashi, zining ruhini zikr poklash vositasi ekanini nazarda tutish muhimdir. Shundagina diniy negizlarda chiqadigan ziddiyatlar zining qarama-qarshi tomoniga o'ib ketishining oldi olinishi hamda diniy plyuralizm ruhi amalda barqaror bo'lishi mumkin. Hozirgi dunyomizda odamlarda dinga e'tiqod (ixlos) kucWiligini nazarda tutib, kpgina ijtimoiy va milliy harakatlar, ularning namoyondalari dinni, ayniqsa islomni siyosiy lashtirish orqali hokimiyatni qlga kiritish ylini tutmoqdalar. Bu juda xatarli hodisa bo'lib, ularning ylit silmasa, bugungi dunyomizdagi Bosh ziddiyatni hal etish mumkin emas. Chunki odamzot asosiy va noasosiy ziddiyatlarni hal etishga berilib ketib, Bosh ziddiyatni e'tibordan soqit qiladi, natijada u ziddiyatlar ham maqsadga muvofiq hal bo'lmay, tabiat inson faoliyati tufayli halokatga uchrashi muqarrar bo'lib qoladi. Har qanday dinni siyosiy lashtirish avvalo sha dinning qadrsizlanishi, u din zining asosiy funksiyasi - odamzot ruhini poklash, axloqni barqaror qilishdan iborat tarixiy vazifasini bajarish amaliyotidan maxrum boiadi.

Buni anglayotgan diniy arboblardan va dindorlar ichida diniy aqidalarga mutaassiblarcha yondashishga qarshi kurash mayllari kuchayib

bormoqda. Shuning uchun ham turli konfessiyalarning vakillari t planib, diniy va milliy zaminda chiqadigan muqarrar ziddiyatlarni zaro yon berish, murosa qilish, umuman ularni tinch y l bilan hal etish masalasiga jiddiy e'tibor bermoqdalar. Hozirgi Noosfera davri talablaridan kelib chiqib, diniy ba rikenglik oyasi va shunga asoslangan munosabatlarni qiz in q llab-quvvatlash, diniy aqidaparastlik, fundamentalizm mayllariga qarshi kurashda fan va din, ilm va din ahli birlashishi, umumiy ittifoq tuzishi tarixiy zarurat b lib turibdi.

Yangicha tafakkur tarzining pastdan shakllanib borishi muhimligi masalasL Noosfera - Aql sohasi davri ilgari hamma davrlardan shu bilan farq qiladiki, ilm-fan, texnika va axborot texnologiyasi misli k rilmagan tezlikda rivojlanib, agar odamzot uning yutuqlari, kashfiyotlaridan insoniyatning tub manfaatlari va olijanob maqsadlari y lida foydalanishga batamom tib olish uchun million yillar davomida shakllanib qolgan " or odamlari"ga xos tafakkur tarzidan voz kechmasa, uning istiqboli y q holga kelishi mumkin.

Ma'lumki, avstralopetik, ptikanthrop, sinantron, neandertal toifa(tipi)dagi ajdodlarimiz orlarda, iqlimi issiq yoki m tadil mamlakatlarda yashab, oziq-ovqat topish y lida birgalikda harakat qilganlar. Ular yaxshiroq yashashlari uchun boshqa orlarda, rmonlarda, suv havzalarida yashagan hamda gala birligi strukturasi m rtroq b lgan odamlarni kuch ishlatish y li bilan maskanlaridan haydab chiqarib, zlari yaxshiroq hayot kechirishga intilganlar.

Million yillar davom etgan bu jarayon, odamlar jamiyat b lib yashashga tgach, yanada ayriinsoniy tus olib, boshqalar hisobiga yaxshiroq yashash uchun harbiy yurishlar uyushtirish mayli yetakchi b lib qoldi. Natijada shunday tafakkur tarzi va u bilan bo liq ravishda turmush tarzi qaror topdiki, bunga k ra, ol irlik, bosqinchilik, yovuzlik, toshba irlik yashash uchun kurashning asosiy vositalaridan biriga aylandi. Qaysi elat, xalq, millat oyaviy jihatdan uyushgan, mustahkam ijtimoiy-siyosiy strukturaga ega b lsa, shalar boshqalar yerlari, mamlakatlarini bosib olib, ularning yer osti va yer usti boyliklarini talash, zlarini qullardek ishlatish evaziga farovon hayot kechirish mumkin, degan nuqtai nazarda mustahkam turib qoldilar. Boshqacha aytganda, "men yaxshi yashashim uchun boshqalar yomon yashashi shart" degan qarash tafakkur tarziga aylandi.

Bunday tafakkur tarzini zgartirishning iioji bormi? Uning rniga har bir odam ongida, tafakkur tarzida " zgalarning yaxshi, farovon yashashi mening yaxshi, farovon yashashimning zarur sharti" degan nuqtai nazarni qaror toptirib b Iadimi? Bu qiyin, ammo o ir vaziyatlarda, umumiy halokat r y berganda (zilzila, suv toshqini, Vatanga hujum qiiinganda va h.k.) ilgari dushman b lgan, hech bir narsada kelisha olmaydigan odamlar umumiy maqsad y lida vaqtincha b lsa-da, uyushib, ijtimoiy-siyosiy harakatlarai vujudga keltira oiganliklariga tarix shohid. Mabodo umumplanetar halokat muqarrarligi, ammo uning oldini olish imkoniyati borligi kuchli, ta'sirchan mafkura vositalari orqali tushuntirilsa, buning uchun turii tadbirlar uyushtirilsa, ylaymizki, har bir mamlakat aholisi davrning Bosh ziddiyatini hal etish uchun kamarbasta b la oladi. Shu jarayonda yangicha tafakkur tarzi, u bilan birga yashashning yangicha qaror topib qoladi.

Har doim olimlar falokat, halokatlar b lishini oldindan anglab, fahmlab odamzotni, ularning siyosiy arboblarini hushyorlikka da'vat etib keladilar. XX asr boshlarida olimlar insoniyat Noosfera davriga kirgani, bu davrda Ona tabiat taqdiri ham insoniyatning bundan buyongi faoliyati bilan chambarchas bo liq b lishini bashorat etgan edilar. Biroq katta siyosat tepasida turgan arboblar tor milliy, sinfiy, shaxsiy manfaatlarni birinchi ringa q yib, uchinchi jahon urushi orqali ziddiyatlarni hal etmoqchi boidilar. Mavjud moddiy va odam resursiari, Aqliy salohiyat t laligicha vayronalik, buz unchilik ishiari maqsadlariga b ysundirildi. Bu ikki qarama-qarshi oya, ikkita turmush tarzi uchun kurashning oqibati boidi: "milliy sotsializm" oyasi bilan "kommunizm" oyasi rtasidagi hayot-mamot kurashida kommunistik z ravonlikka asoslangan mafkura vaqtincha tantana qildi. Biroq taraqqiyot tezda shuni k rsatdiki, mulkni davlat monopoliyasiga aylantirish, rejali x jalik yuritish uchun xususiy mulkchilikka barham berish, davlatni y qsillar q liga topshirib, uning " limi"ni tezlashtirish, milliy tafovutlarga barham berib, "baynalminalchilik" shiorlari ostida yagona "sovet xalqi"ni shakllantirish siyosati va uni k klarga k targan mafkura barbod b ldi. Hayot shuni isbot etdiki, antogonizm va uni rivojlantirishga asoslangan tarafkashlik siyosati va mafkurasi tarixiy jihatdan zavolga uchradi. Biroq shunday b lishiga qaramay, eskicha tafakkur tarzi zining yashovchanligini k rsatib turibdi, shuning uchun ham Noosfera davriga muvofiq tafakkur tarzi ijtimoiy-siyosiy piraraidaning ustki qismida avvalo

sodir b lishiga umid bo lash qiyin. Binobarin, yangicha tafakkur va turmush tarzini pastdan, quyi tabaqalardan zgartirib borish y iini tutish samaraliroq b ladi, deb hisoblash mumkin. Chunki oddiy ishchi, dehqon, hunarmand, tadbirkor, qituvchi, shifokor- umuman ziyolilarning barcha quyi tabaqalarida hamkor, hamnafas boiib, zaro ishonch asosida yon berib murosa-yu madora bilan yashash mayli kuchli. Ana shuning uchun ham Noosfera davri mafkurasi avvalo e'tiborni bevosita moddiy va ma'naviy boyliklar yaratuvchilar tafakkur tarzini zgartirishga qaratmo i maqsadga muvofiqdir. Shunday muhitda tarbiyalangan yosh avlod, siyosat va mafkura maydoniga kelgach, geosiyosatda ham jiddiy zgarishlar sodir boiishiga umid bogiash mumkin.

Yuqorida aytilganidek, nazariya masalasidagi jaholatparastlik natijasida tabiatni saqlab qolishning birinchi imkoniyati q ldan boy berildi. Moddiy va ma'naviy resurslarni ayriinsoniy maqsadlar yoiida foydalanishni tanlab olish insoniyat uchun behad kulfatlar, mahrumliklar keltirdi. XX asrning 80-yillarida ikki qarama-qarshi lagerga' b linib ketgan mamlakatlarni birlashib, umummanfaatlar asosida faoliyat y nalishini belgilash imkoniyati vujudga keigan edi. M.S.Gorbachevning yangicha tafakkur tarzini shakllantirish, qayta qurish, demokratik islohotlar tkazish siyosati shunday imkoniyatni voqelikka aylantirishi mumkin, degan fikr jahon afkor ommasida qaror topib bormoqda edi. Biroq yana " or odamlari"ga xos tafakkur tarzi zining yashovchanligini k rsatdi. Aqlni oqilona izga burib yuborishning ikkinchi imkoniyati ham q ldan boy berildi.

Umuman tarixiy xotirani esdan chiqarmasak, tafakkur tarzini zgartirish zarurligi t risidagi yuqoridan b ladigan "tashabbus" ne cho li jozibador tuyulmasin, ular tor siyosiy maqsadlar iskanjasida y q boiib ketishi, amalga oshmasligi tarixiy tajribadan maiumdir. Binobarin, Noosfera davriga xos tafakkur tarzini shakllantirish uchun tabiat insonga uchinchi, oxirgi imkoniyatni berdi. Bu, endi pastdan boshlanishi, "ekologik imperativ", "Axloq imperativi" umumplanetar halokatning oldini olib qolish zaruratini keng xalq ommasiga tushuntirish yangicha tafakkur tarzini shakllantirish, umumjahon xalq akademiyasi, uning har bir mamlakatda umumplanetar milliy uyushmalarini tashkil etishdan boshlash maqsadga muvofiqdir, degan fikrlar olimlar tomonidan ilgari surilmoqda. Ehtimol, shu bitta maqsad uchun odamlar, xalqlarni birlashtiradigan va buning uchun zarur mabla resurslariga ega b lgan

"jahon hukumati" vujudga kelar, tabiat in'om etgan zini- zi saqlash instinktidan foydalanib, XXI asr odamlari, elatlari, xalqlari, millatlari murosa bilan yashash y liga uzil-kesil tib olsalar, inson faoliyati tufayli yopirilib kelayotgan halokatning oldini olib qolish oyasi umumplanetar ijtimoiy harakatini vujudga keltirsa, ajab emas.

Xulosa: a) tabiat bilan jamiyat, jamiyat bilan odamzot rtasida ziddiyat Noosfera davrining bosh ziddiyatidir; b) milliy xilma-xillik tabiat va uning qonunlari tufayli vujudga kelgan buyuk ne'matdir; v) din ijtimoiy-tarixiy hodisa b lib, imon insonga xos abadiy ruhiy hodisa ekanini nazarda tutish zarur; g) "g'or odamlariga" xos tafakkur tarzidan jamiyatlashgan odamga xos yangicha tafakkur tarziga tish orqali Noosfera davri muammolarini hal etish mumkin.

Kalit s zlar. umumplanetar manfaatlar, antogonistik ziddiyat, etnogenez, integrativ jarayonlar, milliylik, umumplanetar birlik, umuminsoniy xotira, uquvli odamlar, " or odami"ga hos tafakkur tarzi, mulkning davlat monopoloyasi, "Milliy sotsializm" oyasi, tarafkashlik siyosati va mafkurasi, umumjahon xalq akademiyasi, "jahon hukumati", umumplanetar ijtimoiy harakat, "ekologik imperativ", "Axloq imperativi".

Takrodash uchun savollar

1. Jahondagi Bosh, Asosiy va noasosiy ziddiyatlar nimani anglatadi?
2. Yerda odamzotning paydo b lishi qanday oqibatlarga olib keldi?
3. Tor manfaatlar nima va ularni qanday qilib umumplanetar manfaatlarga b y sundirish mumkin?
4. Tabiat bilan jamiyat, jamiyat bilan odamzot rtasidagi ziddiyatlarni hal etish mumkinmi?
5. Bifurkatsiya murvati va divergensiya qonuni nima?
6. Milliy rang-baranglik nimaga kerak?
7. "Din", "ishonch", "imon" tushunchalaridagi umumiylik va ayrimlikni anglash nega juda muhim?
8. Nega dinlarni siyosiylashtirish ta xavfli?
9. Noosfera davrida ilm va din ahli, fan va din ittifoqi nega zarurat b lib qoldi?
10. " or odamlari"ga xos tafakkur tarzi nima va uni bartaraf etish imkoniyati mavjudmi?

II B LIM

GEOSIYOSAT

GEOSIYOSAT, UNING EVALUTSIYASI VA SHAKLLANISHI

An'anaviy geosiyosat va uning umumiy yonalishi, Insoniyatning taraqqiyotida turli tarixiy davrlarni bosib o'tadi. XX asrga kelib, ayniqsa birinchi jahon urushidan keyin, olimlar odamzot ilgarigidan tubdan farq qiladigan yangi - Noosfera (Aql sohasi) davriga qadam qo'ygani uchun hamma sohada - ilmiy-tadqiqot ishlarida ham, siyosiy konsepsiyalar ishlab chiqilayotganda ham bu holatga jiddiy e'tibor berish kerakligiga e'tiborni qaratdilar. Biroq ilmiy-tadqiqotlar sohasida ham, siyosat va mafkurada ham tabiatning taraqqiyotining yangi bosqichi - Noosfera davriga qadam qo'yganligi munosabati bilan yangicha tafakkur tarzi, yangicha dunyoqarashni shakllantirishga qaratilgan jiddiy yondashuvlar belgilandi.

Jahon hamjamiyati va xalqaro munosabatlar muammolari kengligina ijtimoiy-gumanitar fanlar, jumladan, siyosat tarixi, diplomatiya tarixi, sotsiologiya, geosiyosat doirasidagina chegaralanib qolmaydi. Endilikda ularni mafkuraning ham alohida qismi sifatida ko'rganish zarurati paydo bo'lmoqda. Chunki geosiyosiy maqsadlar mafkuraviy siyosat bilan uzviy bog'lanib ketmoqda. Bunda odamlar, xalqlar, davlatlarga mafkura orqali ma'naviy ta'sir ko'rsatish geosiyosatning ta'sirchan vositasi bo'lib qolmoqdaki, Prezident I.A.Karimov ta'kidlaganidek, mafkuraviy poligonlar yadro poligonlariga qaraganda ham xavfliroq tus olmoqda.

"Geosiyosat" tushunchasidagi "Geo" - yer (shar), "siyosat" esa shu Kurrai zaminga doir siyosat yurgizish demakdir. Ya'ni, u muayyan davlat yoki davlatlar guruhining geografik yoxud makoniy-hududiy aspektda olib boradigan siyosati bo'lib qolmasdan, shu bilan birga, umuman jahon hamjamiyatining ham, ayrim davlatlar ittifoqlari, bloklarining umumjahon miqyosida belgilaydigan parametrlari,

Ichovlari, fei-atvorlarini ham anglatadi. Geosiyosatga doir nazariy qarashlar XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab arbiy Ovr pada vujudga kelib, geografik muhit xalqlarning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotida hal qiluvchi rol ynashi t risidagi qarashlarni muqimlashtirishga harakat qiladi. Bunday qarashlar g yoki yangicha yondashuvlar sifatida talqin etilsa-da, ammo ular qadimgi grek olimlarining asarlarida uchraydi. S ngra rta asr mutafakkiri Ibn Haldun bunday oyalarni ilgari surgan.

XVIII asrga kelib fransuz faylasufi Sh.L.Monteskye taraqqiyot t risidagi omillar rniga xalqlarning axloqi, urf-odatlarini, uarning x jalik va siyosiy tuzumlarini yoiga q yish t risidagi oyalarni ilgari surdi. Biroq geosiyosat t risidagi nazariy qarashlar vujudga kelmay turib, ming yillar davomidagi siyosiy faoliyatda u yetakchi y naiish boiib kelganligi maium. An'anaviy geosiyosat geografik muhit bilan bo liq ekanligi ta'kidlanadi. Masalan, ingliz tadqiqotchisi Makinder "Tarix - geografik markazi" m Markaziy Osiyoda k radi. Shu tufayli u Chingizxon zining otliq askarlari qudratiga tayanib, Osiyo va Ovr poning talay qismini egallashga muvaffaq boidi, deb hisoblaydi. Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli kuchlar nisbati okeanlar biian qurshalgan Buyuk Britaniya foydasiga hal b lgan, yangi transport vositalari (temir y I) paydo b lishi bilan kuchlar nisbati tekis yerli davlatlar foydasiga hal boiganini asoslashga intiladi Makinder. U kimki Sharqiy Ovr poni nazorat ostiga olsa, tarixning geografik markaziga ega b ladi, degan oyani ilgari surgan. Makinder jahon bozorida erkin raqobat urushlarni keltirib chiqaradi, deb hisoblardi.

Davlatlar rtsidagi muaosabatlarda jismoniy kuch ishlatish (z ravonlik) kerakligi haqida fikrlar paydo b ldi. Bunga k ra, kuchsizlar ustidan kuchlilarning olib kelishi hayot qonunining asosini tashkil etishi kerak edi. Bu oyalardan kelib chiqib, Germaniyada kuch ishlatish bilan hukmronlik qilish birinchi ringa q yila boshlandi. Nemis siyosiy arbobi O. Bismark Germaniyaning yakkayu yagona hududi uning armiyasidir, degan fikrni ilgari surdi.

Geosiyosatda arbpamsttik mttyttari va trnitsg eqibatlarl "Geosiyosat" tushunchasi arb tadqiqotchilarining faoliyati tufayli XIX asr bilan XX asr orali ida ilmiy muloqotga kiritildi. arbiy Ovr poning bir qator mamlakatlaridagi texnika taraqqiyoti imkoniyatlari tufayli jahon

maydonlarini b lib olish siyosati va uning oqibatlarini ta'sirida tadqiqotlar boshlandi. Ma'lumki, bu davrga kelib, Angliya, Ispaniya, Fransiya, Rossiya, Portugaliya, Italiya, Germaniya, Gollandiya kabi davlatlar tomonidan jahon maydonlari taqsimlab olinib, globallashuv boshlanishi tufayli asrlar davomida z etnik qobi ida hayot kechirib kelgan xalqlar, davlatlar z mustaqilliklaridan mahrum b ldilar va umumplanetar muammolar girdobiga tortildilar. Tabiiyki, tadqiqotchilarda bu muammoni arbparastlik ruhida hal etish mayli yetakchi y nalish b lib qoldi. Demak, geosiyosiy oyalar davlat ekspansiyasi va imperiyachilik maqsadlari asosida vujudga keldi. Bunga k ra: a) global bozorni asta-sekin shakllantirish, o'ykumen (er sharining odamzot yashaydigan qismi)ni zichlantirish va jahon maydonlarini taqsimlab olishni "nihoyasiga yetgan" deb hisoblash; b) sof hududiy makon ekspansiyasi tugab, dunyoni boiib olish amalda oxirlangani; d) buning natijasida Ovr po davlatlari rtasida paydo b lgan omonat barqarorlikni boshqa qit'alarda "bekik" olamga tkazish; e) tarix Ovr po tarixi b lishdan t xtab, endilikda u umumjahon tarixiga aylana boshlagani; d) shunday omillarga binoan, keyinroq tamal toshiga aylangan siyosiy realizm uchun xalqaro maydonda kuch ishlatishga (z ravonlikka) tayangan siyosatning nazariy asoslarini yaratish k zda tutilgan edi.

Boshqacha aytganda, hayvonot olamida tabiiy tanlanishga xshash munosabatlar ijtimoiy hayotda ham qaror topishi mumkinligini "ilmiy jihatdan" asoslash kerak edi. Ya*ni, sher taslim qilgan ljasini sherbachchalar nimta-nimta qilib taqsimlab olib, har tomonda ajib yeya boshlagach, ularning qorinlari t yganligi tufayli yuzaga kelgan xotirjamiikka xshash bir manzarani gavdalantirish tadqiqotlar markazida tura boshladi. Biroq qorni yana ocha boshlaganini his qilgan sherlar yangi ljalarni q msab qolgani kabi vaqtinchalik yuzaga kelgan barqarorlik z rmini yanada dahshatliroq beqarorliklarga b shatib berishga majbur boiadi. Jahonga hokim b lish siyosati 1812-yilda Fransiya - Rossiya rtasida sha davr uchun nihoyatda katta hisoblangan urushni keltirib chiqardi. Natijada Fransiya sharmandalarcha magiub b lib, ilgari nasibalaridan ham mahrum qilindi.

Shimoliy Amerikada mustamlakachilikka qarshi boshlangan urush arb mamlakatlarining ma lubiyati bilan tugab, AQSh nomi bilan yangi qudratli davlat tarix maydoniga keldi. Amerika tarixchisi A.T.Maxen mamlakatlar va xalqlar tarixi taqdirini dengizdagi qudrat

belgilaydi, degan oyani "asosladi". Unga k ra, chor tomonlan okeanlardan iborat Amerikada qudratli davlat barpo b lishi kerak edi.

Davlatlar rtasidagi munosabatlarda jismonan kuch ishlatish kerakligi haqida oyalar paydo b lib, mafkura vositalari orqali Germaniyada bosqinchilik, kuch ishlatish va hukmrenlik qilish qahramonlik darajasiga k tarildi. F. Nauman markazi Germaniya boigan Ovr po ittifoqi kerakligi, u "Planeta q shma shtatlari" uchun asos b lishi t risidagi konsepsiyani ilgari surdi. Xausxof davlatning eng muhim harakatlantiruvchi kuchi uning hayotiy "b shliqlar bilan ta'minlanishi bilan bogiiq", degan oyani ilgari surdi. U Markaziy Ovr poni Germaniyanmg tayanchi hisoblab, Sharqni german hududiy ekspansiyasining asosiy y nalishi, deb hisobiadi. U dengiz davlatlarining zaiflashuvi Germaniya yetakchi b lgan Ovr po tartiblarini matish imkoniyatlari vujudga keltirganini, bu oyalar jahon tartibotlari tizimi uchun negiz b lishi kerakligini "isbotlamoqchi" boidi.

Geosiyosatdagi arbparastlik mayllari XX asrda 2 ta jahon urushi kelib chiqishi uchun oyaviy turtki boiib, million-million odamlararag yosti i qurishi, shahar va qishloqlarning vayronaga aylanishiga olib keldi. Bundan ma'um boiadiki, har qanday oya, jumladan vayronkor, yovuz oyalar hamkuchii, ta'sirchanmafakuraorqali odamiarda harakat birligini vujudga keltirib, insoniyat boshiga behad kulfatlar solishga sabab b lishi mumkin ekan.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi geosiyosatning asosiy y nalishlari. Ikkinchi jahon urushi davrida AQShda tashqi siyosat va jahon tartibotlarining yangi nazariyasini yaratish kuchaydi. Bunday yondoshuvlar markazida Amerika jahonda alohida rol ynashga da'vat etilgan, degan konsepsiya yotardi. An'anaviy qarashlardan kelib chiqib, AQSh tadqiqotchilari "Geosiyosatda yetakchi kuch omili" b lishi kerak, deb hisobladilar. F. Straus -Xyupe "Geosiyosat harbiy stratekka qay y l bilan osonroq nimani va qanday q lga kiritilishini anglashga yordam beradigan, sinchiklab ishlab chiqilgan rejani tavsiya etishdan iboratdir", dedi. "Gitlarning global tafakkurining kaliti, - dedi u, - German geosiyosatidir". U AQSh tashqi siyosatida butun Yevroosiyo bilan munosabat yotishi zarurligini aytadi.

Spaykman Shimoliy Amerika havzasi, Ovr po sohillari va Ovr poosiyo Uzoq Sharqidan iborat jahonda uchta yirik markaz b lishi

t risida fikr yuritadi. U Hindiston timsolida 4-markaz b lishi ehtimoli borligini nazarda tutadi. AQSh tadqiqotchilari ikkinchi jahon urushidan keyin Buyuk Britaniya bilan mustahkam ittifoqda boiishdan boshqa iloj y qligiga e'tiborni qaratadi. "Kimki Fimlendni nazorat qilsa, u Yevraziyani nazorat qila oladi, kimki Yevraziyani nazorat qila olsa, u butun dunyo taqdirini nazorat etadi", deydi u. G. Uaytjert "Urushdan s ng Amerika Yevraziyani imperializmning barcha shakllaridan ozod etishi va u joyda, albatta, amerikacha erkinlik va demokratiyani qaror toptirishi kerak", deydi.

Ikkinchi jahon urushida k pchilik geosiyosat b yicha mutaxassislar Gitler rejimini qoraladilar, shu asnoda geosiyosat "Sovuq urush" tutquniga aylandi. 2 ta harbiy - siyosiy blok rtasidagi qarama-qarshilik oyaviy-mafkuraviy tus oldi. Natijada geosiyosatning hududiy aspekti not rri talqin etildi va u maium darajada 2 tizim va blok kurashining mafkuraviy imperativiga b ysundirildi. Yangi vaziyat geografik-hududiy determinizmning jiddiy tahririni taqozo etadi, degan xulosaga kelindi.

A. P. Soverski geosiyosiy qarashlarida jahon teng kuchga ega b lgan 2 ta davlat rtasida taqsimlanganiga eiiborni qaratdi. Biroq bu qarashlarga zgarib borayotgan voqelik z ta'sirini tkazdi. 60-yillarda tadqiqotchilar ikki qutbli (okean - kontinental) dunyo rniga k p qutbli dunyo shakllanayotganini ta'kidlashga tdilar. Jumladan, S.B.Koen jahon miqyosida geostrategik va geosiyosiy mintaqa vujudga kelganini aytib, dengiz davlatlari va Yevraziya kontinental olamni bunga misol qilib k rsatdi. U Hind okeani havzasida mustaqil mintaqa paydo b lish ehtimoli ham y q emas, dedi. 70-yillarga kelib, 4 ta jahon markazi - AQSh, Ovr po sohili, sobiq Sovet Ittifoqi va Xitoydan iborat yirik kuchlar markazi borligini aytdi. Ushbu global doiralarda global muvozanat kafolat b lgan yana k pgina jahon markazlari ham borligini ta'kidladi. Ammo sha bipolyar tafakkur tarzi hukmron b lgan yillarda Koenning yuqoridagi qarashlari eiiborsiz qoldi.

70-90-yilIarda xalqaro munosabatlar geosiyosati talqinlarini metodologik asoslarni qayta qurib chiqishga intilishlar paydo b ldi. Masalan, amerikalik tadqiqotchi L. Kristof "Hozirgi zamon geosiyosatchisi tabiat odamzotga ato etgan narsani emas, balki u zi moijallagan narsani topish maqsadida xaritaga nazar tashlaydi", deydi. "Geosiyosat, - deydi Grey, - xalqaro siyosiy qudrat bilan geografik omillarning zaro aloqadorligiga tayanadi". Fransuz generali va

tadqiqotchisi P.Gallua hozirgi zamon dunyosidagi geosiyosat
Ichovlarining eng muhim parametrlari makoniy - hududiy tasnifi
bilan birga raketa - yadro qurollarning paydo b lishi va tarqalishi
omiliga ham tiborni qaratadi hamda unga ega b lgan davlatlar
geografik ahvoli, bir-biridan yaqin-uzoqligidan qat'i nazar, kuchlar
nisbatini tenglashtiradi, deydi. Shu bilan birga u ommaviy axborot
vositalari va telekommunikasiyalar rolining kuchayib borayotganiga,
shuningdek, aholining bevosita siyosiy jarayonlarga aralashuvi
oshayotgani omillari insoniyatning geosiyosiy istiqbolida favquloddagi
oqibatlarga olib kelishiga e'tiborni qaratadi. Gallua quruqlik, dengiz va
havo b shliqlaridan tashqari geosiyosatning muhim parametrlari sirasiga
kosmos kengliklarini zlashtirishlarni ham kiritadi.

XX asr: ma lubiyatlar, muvaffaqiyatlar va yangi-yangi muammolar.
XX asr boshlarida jahondagi mashhur olimlar tabiat z taraqqiyotininng
yangi yuqori bosqichi - "Noosfera (Aql sohasi) davriga kirgani, bu
davrning ilgari barcha davrlardan farqli xususiyatSariga e'tiborni qaratib,
ilmiy-texnika yangiliklarini t la insoniyat manfaatlariga b ysundirishga
siyosatchilar e'tiborini qaratdilar. Endilikda Aql sohasi tabiat qonunlari
harakat y naliishlariga ham z ta'sirfarini k rsatish pallasiga kirganini
hisobga olmay siyosat belgilash halokatli oqibatlariga olib kelishini olimlar
oldindan bashorat qilgan edilar.

Ikkinchi jahon urushida fashizim oylarining ayriinsoniy jihatlarini
jahon afkor ommasi anglab yetdi. Ammo bu oylarga asoslangan
mustabid tuzum ba'zi arb davlatlari tomonidan q llab-quvvatlangani
faktidan ham k z yumib b Imaydi. Tarix shundan dalolat beradiki,
ayrim davlat arboblari tor milliy manfaatlarini himoya qilish shiori ostida
z xalqlari istiqboliga zavol b lishdan ham tap tortmaydilar. Masalan,
XX asr boshida bolshevizm oylari Rossiya imperiyasini halok etishiga
k zi yetgan nemis siyosatchilari V.I.Lenin boshliq partiya siyosatini
q llab-quvvatlab, hatto uni mabla bilan ham ta'minladiiar.

Oqibatda podsho rejimining qulashi bilan Rossiyada boshlangan
demokratik harakatlar ma lub b lib, uning rniga bolshevizm nomi
bilan yana bitta mustabid hokimiyat qaror topdiki, bu tarixiy xato
yana boshqacharoq shakllarda qaytarilmasiigi uchun kafolat kerakdir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin xalqaro bitimlar bilan
mustahkamlangan geosiyosiy tartibotlar barham topib, jahon

hamjamiyati globallashuv jarayonlariga muvofiqlashish y liga kirgan b lsa-da, biroq xalqaro siyosiy fikrlarda eskicha yondashuvlar saqlanib turibdi. Eng dahshatli shuki, tabiat z taraqqiyotining yangi - Aql sohasi bosqichiga kirgani, bunda butun insoniyat aqliy salohiyati, uning natijasi b lgani fan-texnika va axborot texnologiyasi yutuqlarini batamom bunyodkorlik tomon burib yuborish hayot-mamot masalasi b lib qolgani siyosiy qarashlarda, siyosiy maydonlardagi kurashlarda e'tiborga olinmayotir. Holbuki, bu masalalar har bir mamlakat, xalqlar va davlatlar ittifoqi va butun insoniyat siyosiy voqeligining tubli negizlarini tashkil etadi.

Marksizm-leninizm ilmiy-nazariy va mafkuraviy qarashlari asosida shakllangan hamda Rossiya va boshqa bir qator mamlakatlar XX asr oxirigacha belgilab kelgan geosiyosati t lasicha inkor etildi. Bu hol hozirgi zamon dunyosi realliklariga muvofiq keladigan geosiyosiy tafakkur tarziga ehtiyojni kuchaytirmoqda. Ammo XIX asrdagi siyosiy qarashlar saqlanib turibdi. XX asrdagi zgarishlaf insoniyat taraqqiyotining bir necha asrlariga teng keladi. Juda k p agrar mamlakatlar industrlashtirish bosqichidan postindustrial va axborot jamiyatiga sakrab tdilar. Insoniyat Aqliy salohiyatining parvozi natijasida bu asrda nisbiylik nazariyasi, atom kashfiyotlari va texnika yangiliklari sodir b ldi. XX asr oxirgi choragida axborot telekommunikatsiya inqilobi r y berdi. Juda k p mamlakatlarda bozor iqtisodi munosabatlari va liberal demokratik y Iga tish jarayonlari tezlashdi, insonni himoya qilish va xalqlarning z taqdirlarini zi belgilash tamoyillarini e'tirof etish yetakchi tamoyilga aylandi.

XX asr yana shunisi bilan e'tiborliki, milliy mustaqillik mafkurasi va amaliyoti tantana qilib, mustamlakachilik imperiyalari halokatga uchrab, uning xarobalari ustida juda k p mustaqil davlatlar vujudga keldi. Million-million odamlar hayotiga zavol b lgan ikkinchi jahon urushi ham shu asrda r y berdi. XX asrda fashizm, bolshevizm nomi bilan tanilgan nihoyatda dahshatli mustabid hokimlik rejimi ham hukm surdi. ITN tufayli insoniyatning zi mavjudligini omonat qilib q ygan yadro qurollari va uning m ljalga eltish vositalari vujudga keldi.

Bir tomonda AQSh, ikkinchi tomonda sobiq sovet ittifoqi bosh b lgan ikki qutbli olam k p sohali olamga z rnini b shatib berishga majbur b ldi. Har qanday davlat butun dunyo hamjamiyati faoliyatiga tortildi. Demak, yuqorida aytilganlardan ma'lum b ldiki,

an'anaviy geosiyosatning asosiy qoidalari hozirgi dunyo voqeligiga muvofiq kelmay qoldi. Mohiyat e'tibor ila z ravonlikka asoslangan geosiyosatning tarixiy ildizlari qadimga borib taqaladi. Geosiyosat nazariyasi va amaliyotida g yoki yangicha yondoshuvlar sifatida ilgari surilgan sha oylarning tag zaminida, nazarimizda, vahshiyona hayot kechirgan ibtidoiy ajdodlarimizning tafakkur va turmush tarzi unsurlari yotadi. sha gala-gala b lib yashagan ajdodlarimizning hali rosa takomiliga yetmagan miyaJarining mahsuli b lgan ong darajalari, z ravonlik y li bilan z turlari boigan boshqa odamlar galalari hayotiy makonlarini egallash, zlarini asoratga solish y li bilan yaxshiroq yashashga intilishdan iborat vahshiyona turmush tarzlari zining yashovchanligini namoyon etayotganligiga tarix shohid. Demak, odamlar, avvalo siyosat va mafkura maydonlaridagi kishilarning or odamlariga xos tafakkur tarzlarini zgartirmay turib, geosiyosat y nalistlarida jiddiy zgarishlar b lishiga umid bo lash qiyin. Chunki hozirgi davrda jahon voqeligi shu darajada zgarib ketdiki, uni boshqa asrlarda shakllangan tafakkur tarzi metodi bilan tahlil etish umuman mumkin emas. Geosiyosat fanining markazida hozirgi zamon hamjamiyatining muammolari turadi, shuning uchun ham endilikda aniq mamlakat hududi, tutgan rni va geografiyasini jahon miqyosida sodir b lgan sifat zgarishlari asosida tahlil etish kerak. Bu zgarishlar avvalo tafakkur tarzi, s ngra nimalar ustivorligini aniqlash, unga erishish metodlari, vositalarini tanlash hamda ushbu reallikka muvofiq keiadigan tushunchalar, kategoriyalarni tadqiq etishni taqozo etadi.

Xulosa: a) geografik determinizm (sababli bogianish) an'anaviy geosiyosatning negizini tashkil etadi; b) geosiyosatda arbparastlik mayllari yetakchi b lib keldi; d) ikkinchi jahon urushidan keyin shakllarigan ikki qutbli dunyoda ham Ovr poparastlik mayllari kuchli b lgan holda Osiyoda ham yetakchi markazlar paydo b layotganini tan olishga t ri keldi; e) XX asr magiubiyatlar, muvafaqqiyatlar bilan birga yangicha muammolar asri, ogohlantirish asri b lib tarixda qoladi.

Kalit so 'zlar. an'anaviy geosiyosat, geografik determinizm, geografik omil, aykumen, ekspansiya, tarixiy geografik markaz, "hayotiy b shliq", arbparastlik, Yevroosiyo, ikki qutbli dunyo, k p qutbli dunyo, global muvozanat, industrlashtirish bosqichi, postindustrial bosqich, liberal-demokratiya, fashizm, bolshevizm, ogohlantirish asri.

Takrorlash uchun savollar

1. Tarixan amaliyotda qaror topgan geosiyosat nimani anglatadi?
2. 19- asrda paydo bo'lgan geosiyosat konsepsiyalari yetakchi mayllari nimadan iborat?
3. Geosiyosiy determinizm o'ylari va ularning oqibatlarini izohlang.
4. "O'z odamlari"ga xos tafakkur tarzining yashovchanligining sabablari nimada?
5. Xalqaro maydonda chiqadigan ziddiyatlarni nazariy ravonlik yoki bilan hal etishga intilish nega zavolga yuz tutmoqda?
6. AQSh davlati geosiyosatining asosida qanday o'ylar yotadi?
7. "Sovuq urush" mohiyati va oqibati nimadan iborat?
8. Geosiyosat yuzalishi tarixidagi xilma-xil fikrlar va ularning nazariy jihatdan beryoqlamaligini izohlang?
9. Noosfera davriga muvofiq keladigan geosiyosatni belgilash mumkinmi?
10. Nega XX asrni ogohlantirish asri deyish mumkin?

XX ASR - "MAFKURA ASRI" SIFAHDA

Siyosat globallashuvining asosiy yuzalishlari. XX asrga kelib jahon hamjamiyatining dunyo miqyosidagi aloqalari intensiv tus ola boshladi. Davlatlar, ayniqsa yirik davlatlar tarixidagi ziddiyatlar zining qarama-qarshi tomoniga o'z ishida geosiyosatning ta'siri bo'ldi. Bu siyosat nazariy navbatida tarafkashlik mafkurasini shakllantirdi. Natijada milliy o'zlikni anglash milliy mafkuralarga nazariy ehtiyojni paydo etib, siyosatdagi tarqatparastlik mayllari inqirozga uchradi.

Siyosat va mafkura g'oyali yoki egizaklar kabi bir-birini taqozo etadi. Mafkuralarning barchasi hokimiyat nufuzi va hokimlik munosabatlari muammosi bilan uzviy ravishda bo'lanib ketadi. Chunki har qanday hokimiyat yoki siyosiy partiya nazariy maqsad-muddaolariga keng xalq ommasini ishontirish uchun kuchli, ta'sirchan mafkuraga muhtoj bo'ladi. Mafkura ommani muayyan maqsad sari harakat birligini vujudga keltirish, ayni cho'lda boshqa partiyalardan ajratib olish funksiyalarini bajaradi. Mafkuraning yana bir muhim funksiyasi shuki, u odamlar tarixidagi institutsional munosabatlar ahamiyatini kuzatishga davolat etadi: siyosat subyektlari sifatida ijtimoiy institutlar, partiyalar,

hamjamiyatlar va boshqalarning tarixiy sharoitdagi siyosiy qarashlarni ma'qullaydi yoki inkor etadi. Mafkuraning muhofaza funksiyasi tufayli real siyosiy voqelikka boshqacha qaraganlar timsolida dushman obrazini yaratib, ularga qarshi xalq ommasida nafrat his-tuy usini vujudga keltiradi. Muayyan guruhning birlashish darajasi mafkura yordamida shakllantirilgan dushman obrazining dahshatli qiyofasiga muvofiq keladi.

Odamzot muayyan tarixiy davrda yashovchi mavjudodgina emas, shu bilan birga u z orzu-armonlari, z xayoliy tasavvurlari bilan notarixiy davrda ham yashaydigan xilqatdir. Boshqacha aytganda, odam, jamiyat, davlat va jahon hamjamiyati (demak, odamlarning muayyan jamoalari) umuman olganda dunyoqarashlik mezonlariga ega b ladi. Aynan ana shu mezon muayyan tarixiy davrdagi hukmron paradigma mazmunini tashkil etadi. Nemis faylasufi F.Nitsshe XX asr falsafiy tamoyillar nomi bilan turli guruhlarining jahonga hokimlik uchun kurash asri b ladi, degan edi. Ammo u biroq adashgan ekan: XX asrda mafkuraviy tamoyillar falsafiy tamoyillardan ustun keldi. Mohiyatan arzon xomashyo va ishchi kuchiga hamda keng bozorga ega b lish maqsadlarini oyaviy pardalarga rab, xalq ommasida bosib olish nazarda tutilgan mamlakat aholisi timsolida dushman obrazi yaratish uchun kuchli mafkuraviy ijtimoiy institutlar, oyaviy ta'sir tkazish vositalariga ega b lish kerak edi.

Asr boshida sodir etiigan birinchi jahon urushi va undan keyingi voqelik Ovr poliklar uchun qimmatga tushdi: ular zlarining ilgarigi mavqeidan mahrum b iib, AQSh va Yaponiyani ham jahon taqdirini hal etuvchi buyuk davlatlar sifatida tan olishga majbur b ldi. 30-yillarga kelib jahon maydonida Sovet Ittifoqi degan buyuklikka da'vogar yana bitta davlat paydo b ldi. Ikkinchi jahon urushidan keyin kuchlar nisbati AQSh va Sovet Ittifoqi boshliq davlatlar foydasiga hal b ldi. Natijada, dunyoqarash jihatidan ham, Ijtimoiy-siyosiy tuzum jihatidan ham xalqaro munosabatlarda bir-biridan tubdan farq qiladigan ikki qutbli dunyo paydo b ldi.

Bu davrda hukmronlik qilgan oyaviy-siyosiy oqimlar - marksizm, milliy sotsializm, liberalizm va boshqalar funksional jihatdan buyuk diniy tizimlar - katolisizm, protestantizm, islom va boshqalar tarixan bajarib kelgan vazifalarni ado etdilar. Shu ma'noda ular yuqoridagi siyosiy-fisafiy oqimlar dunyoviy dinlar tusida zlarini namoyon etdilar, Dunyo ikki qarama-qarshi harbiy-siyosiy guruhga b linib ketgach, odamlar ongi va qalbi uchun kurash xalqaro siyosatning tarkibiy qismiga aylandi.

XX asming dastlabki n yilliklarida sotsial-islohotchilar, fashistlar va bolsheviklar singari siyosiy-mafkuraviy kuchlar rtasida beomon oyaviy kurash borgan b lsa, ikkinchi jahon urushidan keyin ikki jahon tizimi rtasida hayot-mamot kurashi boshlanib, u "sovuq urush" nomini oldi. Bu "urush"da sobiq sovet ittifoqi boshJiq harbiy-siyosiy blok magiub boiishining asosiy sabablaridan biri rejali x jalikka asoslangan iqtisod va buyukdavlatchilik shovinizmiga tayangan siyosat inson huquqlari va erkini barbod etib, insonni davlat mashinasi oddiy vintchalariga aylantirib q ydi. Mafkura esa ana shu dahshatli siyosatni nechogiiik insoniy etib k rsatmasin, baribir, ayriinsoniy mohiyatga ega b lgan siyosat barbod b ldi.

XX asrdagi tarafkashlik majkurasining ildizi. Ikkinchi jahon urushidan keyin yirik davlatlar va ular bilan hamkorlikda b lgan davlatlarning geosiyosati haddan tashqari mafkuralashtirilib, arb va Sharq dunyosi xalqlarida zaro dushmanlik va ishonchsizlik ruhini kuchaytirdi. " arb" va "Sharq" tushunchalarida sof geografik mazmun rnini oyaviy-siyosiy mazmun egalladi. Aynan davlatlar rtasidagi munosabatlarda mafkuraviy mezonlar yetakchi mayl b lib, davlatlar shu oyaviy yaqinliklar doirasida birlashdilar. Masalan, Yaponiya uzoq Sharqda joylashgan b lsa-da, u " arb" davlatlari sirasiga kiritildi. Amerika qit'asida joylashgan Kuba "Sharq" davlatlari guruhiga mansub etib k rsatilardi.

Siyosiy qarashi, turmush tarzi va iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga qarab jahon hamjamiyati uchta olamga boiindi: a) iqtisodiy jihatdan rivojlangan Ovr po, Shimoliy Amerika, shuningdek, Yaponiya va ayrim Osiyo mamlakatlari; b) SSSR, Sharqiy Ovr po mamlakatlari, Xitoy va Osiyodagi ba'zi mamlakatlar va Kuba; v) iqtisodiy va siyosiy jihatdan ojjizroq b lgan Lotin Amerikasi, Afrika, Osiyodagi bir qator davlatlar - bularni "uchinchi dunyo" deb nomlash rasm b ldi. AQSh va SSSR boshliq harbiy-siyosiy blok ana shu "uchinchi dunyo" mamlakatlarini z ta'sirlariga olish uchun kurashdilar. Oqibatda Sharqiy-Janubiy Osiyoda, Afrikada lokal va hududiy urushlar kelib chiqdi.

Ovr po, Amerika, Osiyo qit'alaridagi ziyolilar orasida markschenincha dunyoqarash tarqalishi natijasida jahondagi k p kulfatlar sarmoyadorlarning vahshiyona ekspluatatsiyasi va ularning manfaatleri asosida mustamlaka xalqlarini talash oqibatidir, degan fikr muqimlashib bordi. Senegal rahbari L.Sengor 1959-yilda "Bugungi ijtimoiy dalolat

shuki, faqat Osiyo va Afrika xalq ommasi turmush darajasini yomonlashtirish hisobigagina Ovr po aholisining turmush darajasi yuksak b lishga erishildi", degan edi.

Biroq vaqt tishi shuni k rsatdiki, arb va Osiyo sarmoyadorlari bilan yaqinlashgan mamlakatlarga tezda iqtisodiy yuksalishga ega b ldilar. "Sotsialistik lager" deb atalgan mamlakatlar va ularga ergashgan davlatlarda iqtisodiy sish nisbatan yomonlashib bordi. "Jahonda arb kapitalidan uzoqlashganlarga eng qashshoq mamlakatlar b lib qoldilar", dedi J.Puchala.

Aslida arb mamlakatlaridagi iqtisodiy sish nafaqat arzon xom ashyo va jahon bozorigina emas, avvalo ulardagi ilmiy-texnika taraqqiyoti edi.

70-yillarning oxiri va 80-yillarning boshiga kelib jahon aholisining t rtdan bir qismi industrial jihatdan rivojlangan mamlakatlarda, 37 foizi (26 ta mamlakat) sotsialistik lagerda, aholining qolgan qismi "uchinchi dunyo"da yashardi.

Ikki blok rtasida ta'sir doirasini kengaytirish uchun boshlangan "sovuq urush" tarafkashlik mafkurasini shakllantirdi. Sovuq urush z rnohiyati bilan salb yurishi tusini oldi va dunyo g yoki ezgulik va yovuzlik, yaxshi yigitlar va yomon yigitlar, erkin olam va ezuvchilar olamiga b linib ketdi, degan edi sha davr tadqiqotchilaridan biri S.Xofman. Boshqacha aytganda, "sovuq urush" tushunchalarida nafaqat ikki tomon rtasidagi qaltis munosabatlarni va tarafkashlikni, balki bu tizimlardan birining alabasi, boshqasi y q b lib ketishini anglatuvchi muqaddas urush ma'nosi ifodasini topgan edi. Har ikki tizim tarafdorlarining har biri mafkura yordamida xalq manfaatleri va orzu-armonlarining himoyachisi sifatida zini namoyon etishga harakat qilardi. z nuqtai nazarini oyaviy jihatdan asoslash uchun AQSh zini erkin dunyo himoyachisi, SSSR esa zini tinchlik, demokratiya va sotsializm tayanchi deb e'lon qildi. Natijada xalqaro munosabatlarda ikki qutbli struktura yuzaga keldi. Sharq va arb rtasida beomon kurash ta diniy salb yurishi sifatida baholandi. AQSh davlat arboblari "sovuq urush" tushunchasini ochiqdan-ochiq "Kommunizmga qarshi salb yurishi" ma'nosida q lladilar.

Ikki qutbli dunyoda jahon xaiqlari doimo urush xavf-xatari bilan yashashga majbur b ldilar. Chunki bloklardan birining xalqaro maydondagi biron-bir muvaffaqiyati ikkinchi tomonni dar azab qilar

va xalqlar g yoki urush girdobiga tortilgandek vaziyat vujudga kelardi. Bu hol " or odamlari"ga xos tafakkur tarzini rivojlantirib, tomonlarning zaro kelishuvi va muosayu madora bilan yashashlarini istisno etardi.

oyaviy parokandalik va uning oqibatlari. Sobiq sovet davlatining barham topishi va "sovuq urush"ning tugashi ikki qutbli dunyoning barbod b lishiga olib keldi. arb va Sharq tarafkashligining ma'nosi qolmadi. Ayni cho da noaniqlik, umidsizlik va xayolotlardan mahrum boiish davri boshlandi. tgan asrlardagi buyuk diniy taiimotlar kabi diniy qarashlardan xoli b lgan oyaviy-siyosiy qurilma (struktura)lar va xayolot k p jihatdan z jozibasini y qotdi. Odamlarda na islohotchilarga va na inqilobchilarga nisbatan ishonch qoldi. Buyuk dasturlar, buyuk taqiqlar va buyuk mahrumliklar odamiarni bundan buyon ilhomlantirmaydigan va q rquv his-tuy ularini uy otolmaydigan holga keldi.

Mohiyat e'tibori ila mafkuralashgan sobiq sovet davlati halokati marksizm-leninizm oyalariga boigan umidlarni puchga chiqardi, dunyodagi juda k p sotsial taiimotlarning tag-tomiri zil ketdi. Sotsial tenglikdan darak bergan sotsialistik jamiyat t risidagi afsonalarga boigan ishonch har qanday dolzarblikdan mahrum b ldi. "Sotsialistik lager" deb atalgan mamlakatlar deyarli k pchiligi hayotning arbcha modelini qabul qilib olib, bozor iqtisodi munosabatlari tamoyillari va ularning siyosiy demokratiyalarini g yoki qabul qilgandek b lgan cho da, arb mamlakatlarining zida ma'rifatchilar merosi va uning hosilasi b lgan individualizm, taraqqiyot va siyosiy demokratiyani tanqid ostiga olish kuchayib ketdi. Odamlarni, xalq ommasini yuksak ideallarga safarbar etuvchi yangi oyalar topilmagani sababli, hayotdan qoniqmaslik, undan norozilik alomatleri yalpi umumiy tus olib ketmoqda. Dinlardan xolilik dinamikasining zi hayot ma'nosini shaxsiy chegarasiz ehtiyojlari va istaklarini qondirishdan iborat deb tushungan isiemolchi odamlar shaxsini shakllantirmoqda. Odamzotga arbcha keragidan ortiq erk berish faqat zini- zi sevadigan, yaqin kishilari, jamiyat oldidagi har qanday mas'uliyat his-tuy usidan mahrum individlar avlodi shakllanishi uchun qulay ijtimoiy muhitni vujudga keltirdi. Bunday individ ijtimoiy hayot rishtalarining barchasiga qarshi, chunki uning nazarida ijtimoiy ruxsat va taqiqlar g yoki uning oyoq-q lini kishanlab q yadigandek tuyuladi. Bunday odamlar galasi barcha xatoliklar,

kamchiliklar uchun zi yashayotgan jamiyatni qoraishdan, undan norozi b lishdan nariga ta oimaydilar. Ular na tartib-intizomni, na hayo-iboni, na an'anaiarni va na zini- zi idora etishni tan olishadi. Chunki ana shunday individlar uchun davlat va jamiyat ularning chek-chegarasiz ehtiyojlarini va ehtiroslarini qondirishi, jiddiy qimay va mehnat qilmay huzur-haiovat bilan yashashlarini ta'minlashi kerak. Shuning uchun ham postmodernizm tarafdorlari hozirgi arb turmush tarzi (modeli)ni "jamiyatdan qoniqmaslik" ruhining qaror topishi sifatida tavsiflamoqdalar.

Tadqiqotchilarning ba'zilari arbiy Ovr poda shakllangan jamiyatlar quyoshi s nib bormoqda, bu sivilizatsiya ma'naviy tanazzulga uchrab, zining oxirgi nafasini olmoqda, demoqdalar. Chunki odamlarga hayot ma'nosini bergan, kelajakka umid va ishonch ruhim singdirgan buyuk dinlarga ixlos susayib ketgan, dindan xoli b lgan oyaviy-siyosiy qurilmalar t qigan afsonalarning qadri tushgan bir vaziyatda inson shaxs sifatida barbod b lishi uchun ijtimoiy muhit vujudga kelmoqda. Boshqa bir tadqiqotchilar qattiq tartiblar va cheklashlar hamda behad k p urf-odatlardan xoli qandaydir dunyoviy dinga xshash bir y nalish, boshqacha aytganda, taraqqiyot dini yaratish haqida fikr bildirmoqdalar. Amerikalik tadqiqotchi P.Berger "Xudosiz olamda chor tomonga tarqalayotgan zerikish r y bermoqda", deydi.

Bunday vaziyatda odamlar, jamiyatlar, hamjamiyatlar uzoq muddatli istiqbolga ega b la oladilarmi? Yangi infrastrukturning ma'naviy tayanchi b la oladigan oyalar va ideallarni topib b ladimi, degan savollar k ndalang b lib turibdi. Natijada an'anaviy dinlar yoki dinlardan xoli oyaviy-siyosiy strukturalar rniga afsonalar, oyalar, xayollar ifodasi b lgan turli-tuman mazhablar yoki milliy bolshevizm, milliy-fashizm kabi uyushmalar paydo b lmoqda. Nafaqat islomda, balki pravoslaviya, protestantizm, liberalizm va yangi bolshevizmda dunyoni " zimizniki" va "begonalar"ga b lish mayli paydo b lib, yangi tarafkashlik mafkurasiga y l ochilmoqda.

Millat va milliy mafkura. Shunday sharoitda milliy oya va mafkuraga b lgan ijtimoiy ehtiyoj tobora oshib bormoqda. Chunki u muayyan mamlakatda istiqomat qilayotgan titul millat bilan turli-tuman millat va elat namoyondaiarining umumiy maqsad y lida harakat birligini vujudga keltirishi mumkin. Bu jarayondagi izlanishlardan ma'lum

bu imoqdaki, ba'zi mamlakatlarda millatni amalda birlashtira oladigan, muayyan davlat tarkibiga kirgan odamlar, elatlar, xalqlarni, ularning namoyondalarini ziga jalb eta oladigan oyalarni topish mashaqqatlarini boshlaridan kechirayotgan b'lsalar, boshqalar umumbashariy maqsadlar va oyalarni milliy oya sifatida tasvirlashga intilmoqdalar.

Ma'lumki, bifurkatsiya hodisasiga k'ra, hatto hayvonlar ham yashash uchun kurash jarayonida z'lari uchun umumiy b'lgan poda yoki gala fe'l-atvorini shakllantirib, birgalikda yashash va vahshiy hayvonlardan z'larini muhofaza etishga harakat qiladilar. Odamzot jamiyat b'lib yashagandan boshlab umumiy fe'l-atvor va harakat birligini shakllantirish hayot-mamot masalasi b'lib qolgan. Natijada individ avval uru' va qabila, s'ngra elat va xalq ichida z'ini bexavotir yashashi, animlariga qarshi kurashish imkoniyatiga ega b'lgan. Sanoat inqilobidan s'ng milliy davlatlar vujudga kelib, muayyan millat shu doirada z'ligini anglab, z' manfaatlarini yaxshiroq, izchilroq hlmo'ya qila olish imkoniyatiga ega b'ldi. Natijada birmchi jahon urushi, ayniqsa ikkinchi jahon urushidan s'ng jahonda milliy-ozodiik harakatlari avj olib, qator milliy davlatlar vujudga keldi. Sovet davlatining qulashi oqibatida uning xarobalari ustida yana k'pgina milliy davlatlar barpo b'ldi va k'pgina millatlar buyukdavlatchilik shovinizmi ta'siridan chiqib, z' taqdirларini z'lari belgilash huquqiga ega b'ldilar.

Millat va millatchilik muammosi voqelikdagi ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik va siyosiy z'garishlar bir-biri bilan tutashgan joyda vujudga keladi. Tom ma'noda milliy tillar shakllanishini kitob nashr etish miqyoslarining kengayishi, ommaviy axborot vositalari va ommaviy ta'lim rivoji bilan bo'lash mumkin. Millatchilik tarixan shakllangan milliy madaniyatni batamom z'lashtirish, markazlashtirishga tayangan va har biri z' davlati muhofazasiga olingan sotsial tashkillanishning chindanda yangi shakli natijasidir. Umuman millionlab odamlar nazarida millatchilik z'jozibadorligini saqlab, shu ma'noda u milliy manfaatlarini anglab, uni himoya qilishga millatdoshlarni safarbar etuvchilik funksiyasini bajaradi. Millatchilik milliy buzuqlik, milliy mahdudlik tusiga kirsa va bu jarayon mafkura orqali ra batlantirilib borilsa, hozirgi tarixiy sharoitda unday millat jahon hamjamiyatidan ma'lum darajada ajrab qoladi va z' taraqqiyotiga zavol boiadi. Bir tomondan, bozor iqtisodi munosabatlari, erkin savdo maydonlarining kengayishi

mamlakatlar integratsiyasi va yaqinlashuviga olib kelayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, u millatlar va etnik guruhlar o'rtasida muqarrar paydo bo'ladigan ziddiyatlar o'z qarama-qarshi tomoniga o'lib ketishiga ham ra'bat bo'lmoqda. Shunday qilib, millatchilik o'oyalari xalqlar ozodligi va milliy davlatlarni qaror toptirish uchun safarbar etuvchilik, ijodiy jasoratlar manbai bo'lishi bilan birga, ayni cho'lda u turli-tuman mojarolar, "sovuq" va "issiq" urushlar katalizatori sifatida ham o'zini namoyon etishi mumkin.

Hozirgi tarixiy sharoitda millatchilik milliy bar'rikenglik tusiga kirib, milliy birliklar timsoli sifatida hududiy hamjamiyatlar shakllanmoqda va milliy mahdudlik ruhi tobora chekinmoqda. Chunki odamzot uchun endilikda o'z gomeostazisini tor milliy qobiqda emas, balki milliy xususiyatlar saqlanishini kafolatlaydigan umumjahon birlashmalarida yaxshiroq, muqimroq saqlab qolish imkoniyati borligi ayon bo'lib bormoqda. Hozirgi dunyo paradoksi (mantiqsizligi) shuki, uning yorqin namoyon bo'lishi fonida bir millatli davlatning o'zi yo'q. ManbaMardan ma'lum bo'lishicha, lahjalarni hisobga olmaganda, dunyoda 8000 ta til mavjud. Milliy mafkurada milliy mutaassiblik ruhi yetakchilik qilgan milliy harakatlar k'pincha o'z safarbar etuvchilik salohiyatidan mahrum bo'lib, milliy negizda avtoritar va totalitar tuzumlar qaror topib qolishi uchun qulay shart-sharoitni vujudga keltirib q'ymoqda.

Shu o'rinda milliylik va millatchilik tushunchalari o'rtasidagi umumiylik bilan ayrimlik farqiga borishni ta'kidlash kerak. Milliylik ildizlari asrlar qa'riga borib taqaladi va u milliy mentalitetning shakllanishida muhim bir omil bo'lgani aniq. Millatchilik va uning o'yoysi keyingi asrlar mahsuui bo'lib, u milliy kalondimo'lik (shovinizm) va milliy mahdudlik (cheklanganlik)ning o'yaviy asosi bo'lib kelgan. Qaysi millat yoki etnik guruh boshqa davlatlar yoki millatlar tomonidan kamsitilgan yoki haq-huquqlari poymoi etilsa, shalarda millatchilik kayfiyati keng quloch otib, buning oqibatida qir'inbarot urushlar kelib chiqqani tarixdan ma'lum.

Millatchilik tushunchasiga baho berganda, unga aniq tarixiy nuqtai nazardan yondashgan ma'qul, deb hisoblaymiz.

Xulosa: a) XX asrga kelib siyosatning global tus olishi kuchaydi; b) ushbu asr o'rtalaridan boshlab ikki qutbli dunyo vujudga kelib, tarafkashlik mafkurasi xalqlarni dahshatga soldi; d) asr s'ngida vujudga

kelgan oyaviy parokandalik odamlarda nochorlik, noaniqlik, umidsizlik ruhini kuchaytirmoqda; e) bunday sharoitda milliy oya va mafkuraga kuchli ijtimoiy ehtiyoj sezilmoqda.

Kalit s'zlar: mafkura funksiyalari, dushman obrazini yaratish, hukmron paradigma, mafkuraviy tamoyillar, marksizm, milliy sotsializm, liberalizm, katolitsizm, protestantizm, islom, odamlar ongi uchun kurash, zaro ishonchsizlik ruhi, iqtisodiy sish, salb yurishi, noaniqlik va umidsizlik davri, sotsial ta'limotlar, yangi oyalar taqchilligi, iste'molchi odamlar shaxsi, postmodernizm, milliy bolshevizm, milliy fashizm, millatchilik, milliy b'rikenglik, milliy mahdudlik, mantiqsizlik (paradoks).

Takrorlash uchun savollar

1. Davlatlar rtasidagi ziddiyatlar nega zining qarama-qarshi tomoniga o'ib ketmoqda?
2. Siyosat bilan mafkura rtasidagi dialektik aloqadorlik qanday namoyon b'ladi?
3. Dushman obrazi yaratishda mafkuralarning rmi va roli qanday b'lgan?
4. Urush uni tashkil etuvchilar uchun nega zavol b'Imoqda?
5. "Sovuq urush"da nega sobiq ittifoqi boshliq harbiy-siyosiy blok ma'lubiyatga uchradi?
6. Xayolatlardan mahrum b'lish davri va uning oqibatlarini nima?
7. Tadqiqotchilar arb ma'naviy madaniyati va uning istiqbollari haqida nima demoqdalar?
8. Nega barcha mamlakatlarda milliy oya va mafkuraga b'lgan ehtiyoj kuchayib bormoqda?
9. Milliylik va millatchilikka qanday munosabatda b'lgan ma'qul?

IKKI QUTBLI DUNYODAN K'P QUTBLI YAXLIT DUNYO SARI

"Sovuq wttsh" xotitnasi natijasi va AQSh davlati geosiyosati. "Sovuq urush" davri barham topib, ikki qutbli dunyo rniga k'p qutbli dunyo vujudga kelgach, paydo b'lgan yangi ijtimoiy, siyosiy muhitda yirik davlatlarning buyuklikka da'vosi munosabati bilan geosiyosatda jiddiy

zgarishlar sodir boimayapti. Holbuki voqealarning rivoji "sovuq urush" davridagi qarashlar, andozalar bilan yangi reallikka yondashish zini-zi aidashdan boshqa narsa emasligini k rsatdi. Maiumki, sobiq sovet daviatini boshqarishga kelgan yosh avlod ichki tizimning yomonligi va tashqi siyosat barbod b lib borayotganini angladi. Berlin devorining qulashi aslida kommunizm o'oyasiga b lgan ishonchning barbod b lishidan darak berardi. Tarixdan maiumki, barcha imperiyalar tashqi kuchlar tazyiqi ostida emas, balki dastavval ichki ahvolning yonionlashib borishi tufayli qulagan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSh boshliq arb davlatlari sobiq ittifoq boshliq "sotsialistik lager" davlatlariga qarshi "sovuq urush"ni boshlashgan boisa, bu urushning tugashi uchun har ikki tomon z hissasini q shdi, zero, ular Noosfera davri talablarini mutlaqo eiibordan soqit qilgan boisalar-da, ammo yadroviiy-kosmik asr voqeligi bilan hisoblashishga majbur edilar. Chunki jahon miqyosida yopirilib kelayotgan yalpi umumiy planetar xavf-xatar kuchlarni tarafkashlik tomonlarga parchalanib ketishni emas, balki birlashish, murosa y li bilan yaqinlashuvni taqozo etardi. Masalan, xolera, tif, hatto vabo kabi an'anaviy kasalliklarning milliy-davlatchilik chegaralari doirasida zarur chora-tadbirlar belgilab, oldini olib qolish mumkin edi. Ammo XX asr vabolari OITSni, ayniqsa radiatsiyani, ekologik ifloslanib borish balo-qazolari milliy chegaralarni bilmas edi. Bu xatarlarning oldini faqat davlatlarning birgalikdagi faoliyatlari orqali olish mumkin edi.

Aslida olimlarning XX asrning 1-choragida yopirilib kelayotgan umumplanetar xavfni daf etishga da'vatlariga "sha davrdagi yirik davlatlarning siyosatchilari k zlarini k r, quloqlarini kar qilish bilan javob qaytarishmaganda, ya'ni Noosfera davri boshlangani va aql-idrokni buz unchilik, urushlar tomon burib yuborish rniga undan bunyodkorlik maqsadlari yoiida foydalanish strategiyasini birgalikda ishlab chiqib, uni amalga oshirishga kirishganlarida, mehnat ahli peshona teri bilan t plangan salohiyatdan vayronagarchiliklar uchun emas, balki Ona tabiat ifloslanishining oldini olib qolish, ma'naviy~axloqiy buzilishlar tufayli odamzotda hayvoniy xirslar rivojlanishi y llarini t sib q yish mumkin b lar edi.

Biroq kech b Isa-da, yirik davlatlarning siyosiy arboblari yopirilib kelayotgan umumplanetar xavf-xatar borligini anglab yetdilar. Agar shunday b Smaganda, 60-yillar boshida uchinchi jahon urushi boshlanib

ketishi mumkin edi. Ammo mamlakatlar va xalqlar o'rtasida rivojlanib borayotgan tarafdorliklarini zaro bir-birlariga bog'liqlik mayllari egallab borayotgandi. Barcha xalqlarning iqtisodiy, milliy va boshqa manfaatlarini umumbashariy manfaatlar zanjiri bilan chambarchas bog'lanib ketayotganini anglash qiyin emas edi. Ana shuning uchun ham 1962-yildagi Karib dengizi krizisi AQSh bilan sobiq ittifoq rahbarlarining qarshisiga yuzilishi bilan hal bo'ldi va aynan ana shu davrdan boshlab avvalo yirik davlatlar va jahon hamjamiyati "sovuq urush" yaxshilikka olib kelmasligini anglay boshladilar. Aslida bu tarix ildiragining insoniyat urushlarsiz yashash davriga kira boshlaganidan darak edi. Biroq oldinda katta sinovlar turganligini ko'rib chiqish his qilarmikan?

Bir qutbli dunyo tartibotlari tashkil etilishidagi munozaralar. Sobiq ittifoq davlati qulab, Varshava shartnomasi harbiy-siyosiy blok barham topgach, ikki qutbli dunyo tugadi. Shundan so'ng XXI asr AQSh asri bo'ladi," degan bashoratlar paydo bo'ldi. Darhaqiqat, bir qarashda bunday yondashuvlar asosidek bo'lib tuyuladi. Amerikaliklarning moddiy, mafkuraviy, ruhiy va geosiyosiy imkoniyatlari kattaligi shunday fikrlarni ilgari surishga va amerikacha turmush tarzi afzalliklarini ko'zga ko'rsatishga izn berardi. Masalaga jiddiy qaraladigan bo'lsa, muammolarga tasharib toshgan bu xilma-xil madaniyatlar olamini biron-bir yoki bir necha yirik davlat boshqara olmasligi ayon bo'ladi. Shuning uchun ham XX asr Amerika asri bo'lgani va XXI asr ham shunday bo'lib qolishi tashkil etilishidagi oyalarning asosi puchdir. Chunki, birinchidan, XX asr aslo AQSh asri bo'lgan, deyish mumkin emas. Bu asr o'rtalarida SSSR degan imperiya AQShning ko'p masalalarda yon berishga majbur etgani ma'lum. Asrning oxirgi choragidan boshlab, harbiy Ovroq davlatlari ham qaddi-qomatlarini tiklab oldilar, Yaponiya, Xitoy kabi davlatlar jahon iqtisodi va siyosatida muhim o'rinini egallay boshlashdi.

XX asrning keyingi yillarida AQShning dunyodagi hodisalarni yakka-yolg'iz nazoratiga olish imkoniyati cheklandi. Taqdiri, AQSh dunyodagi iqtisodiy va harbiy, siyosiy jihatdan eng qudratli davlat. Yer yuzidagi odamlarning ko'p avlodi uchun Amerika moddiy qiyinchiliklarsiz va siyosiy erksizliklardan qutilish yuzini ko'rsatuvchi mash'al bo'lib ko'rinadi. Shimoliy Amerika juda katta hududlarni tezda zlashtirib olish, rivojlanayotgan ilqor sanoat va qishloq xo'jaligiga

ega b lish, tarixda misli k rilmagan aholining aksariyati moddiy farovonligini ta'minlash, tezdajahon davlati maqomini olish - bularning barchasi jahon afkor ommasida amerikacha hayotga ixlosni oshirib yubordi. Ana shu asnoda, erk, demokratiya, moddiy farovonlik va'da qilgan Amerikaning alohida roli haqidagi oyalar rtaga tashlandi. Buning uchun jahon xalqlari amerikacha turmush tarzi qadriyatlarini qabul qilishga rozi b lishlari shart qilib q yildi. Ancha yillar AQSh bunday vazifani bajarib keldi. Biroq boshqa oyalar kabi bunday qarashlarning yuqori ch qqisi "sovuq urush" yillari b ldi. Chunki antisovetizm va antikommunizm oyasini fosh etish, uning ayriinsoniy mohiyatini k rsatish davrlarida yuqoridagi fikrlar jahon xalqlarini z tomoniga o dirib yuborishi nisbatan oson edi.

Yangicha tartibotlar uchun kurash. Darhaqiqat, deyarli yarim asr davomida antikomunizm AQSh ning nafaqat tashqi strategiyasi, balki ichki siyosiy kurashlarida ham yetakchi oya b ldi. "Sovuqurush" tugagach, Amerika jamoatchiligi e'tiborini tortib kelgan maqsadlar qolmagach, uning rnida b shliq va noaniqlik holati paydo b ldi. Zero, antikommunizm erk va demokratiya t rsidagi amerikacha qadriyatlarni qaror toptirish uchun q l kelar edi. Sovet jamiyati modelining asossizligi va u haqda gapirish ortiqcha ekanligi ayon b lgach, amerikacha modelning kamchiliklari yuzaga qalqib chiqib qoldi.

oyaviy-siyosiy va mafkuraviy sohada paydo b lgan noaniqlik va maqsadsizlik b shli ini t ldirish uchun yangi dushman qidirish lozim bo'ib qoldi. Dastavval Yaponiya yomon otliqqa chiqarila boshlandi. Keyinroq esa qayta tiklanayotgan Rossiya, shuningdek, Xitoydan xavf-xatar borligi aytili. Shimoliy Koreya, Eron va Iroq xalqaro xavfsizlikka putur yetkazayotgani haqida jar solindi.

Bunday qarashlar asta-sekin rivojlamb borib, "Sovuq urush" rnini "Issiq urush" egallay boshladi. Maiumki, Af onistondan sobiq ittifoq q shinlari olib chiqib ketilgach, u yerda islom aqidaparastligi oyalaridan oziq olib shakllangan Tolibonlar deb atalgan harakat paydo bo'idi. Hokimiyat uchun boshlangan fuqarolar urushida ular ustunlikka ega boigach, q shni davlatlar va dunyodagi barcha demokratik kuchlarga qarshi yangi xavf-xatar cho i paydo bo'iyotgan edi. AQSh boshliq ittifoqchilar Tolibonlar harakatiga asosan barham berib, Af onistonda tinchliksevar davlat tartibotlari qaror topishi uchun y l

ochdi. Bu bir tomondan, AQSh nufuzmi oshirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Islom dunyosida unga qarshi harakatlarni kuchaytirib yubordi. Bu rinda shuni aytish kerakki, Tolibonlar harakati zbekiston janubiy chegaralari uchun jiddiy xavf tuzila boshlagan edi. Shuning uchun ham ularning strategik maqsadlarini nazarda tutib, zbekiston davlati AQSh ning Afonistoniga nisbatan o'z sha davrdagi siyosatini qayta o'ylab-quvvatladi.

Ammo AQSh siyosatchilari yangi dushman obrazi yaratish orqali ichki barqarorlikka erishish yo'lini davom ettirdilar. Nishonga Iroq olinishiga sabab, mamlakat Prezidenti Saddam Husainning Yaqin Sharqda Amerika manfaatlariga ta'kid kelmaydigan siyosat olib borishi edi. Shuning uchun Iroq ommaviy qirg'in qurollari ishlab chiqarishga kirishdi, bu jahon hamjamiyati uchun juda xavfli, degan o'ylar tarqatilib, Amerika grajdanlari nazarida Saddam Husain rejimi tarafdorlari timsolida dushman obrazi yaratilgach, u mamlakat bombardimon qilinib, Amerika boshliq ittifoqchilar Iroqni okkupatsiya qilib oldilar va ulariga muvofiq keladigan hukumatni' u yerda qur'natdilar.

Saddam Husain diktaturasiga barham berildi. Ammo Yaqin va u rta Sharqda xavf-xatarga ta'kid la vaziyat vujudga keldi. Endilikda Eron atom bombasi yaratib, jahonga xavf tuzila dirayotgani haqidagi qarashlar AQSh va uning ittifoqchilarining mafkuralari orqali jahonga dahshatli axborotlarni tarqatmoqdalar. Eronning hozirgi davlati va hukumati timsolida dushman obrazi yaratish tobora keng tus olmoqda.

Shunday qilib, sobiq sovet davlati kabi davlatlar ustidagi davlatning barham topishi aslo bir qutbli dunyoni shakllantirmadi. Umuman davlatlar ustidagi davlat tushunchasi qadrsizlandi. Sovet imperiyasi o'z i bilan birga tarix arxivlariga faqat kommunistik o'yanigina emas, aftidan, amerikacha turmush tarzi o'oyasini ham olib kirib ketdi. Bugina emas, istiqbolda AQSh, arbiy Ovrqo va Yaponiya iqtisodiy markazi bo'lgan olam haqidagi fikrlar xam o'zining asosiga ega emas. "Sovuq urush" yillarida bu uch markaz o'rtasidagi mavjud ziddiyatlar endilikda yangi mezonlarda o'zini namoyon etmoqda. Bu dastavval dunyoning yangicha tartiblarini shakllantirishga qaratilgan faoliyatlari bilan bogliq bo'lgan hamda XIX va XX asr boshlaridan tubdan farq qiladigan siyosiy o'yinlarga dahldor gaplardir. Yuqoridagi fikrlar yaqin kelajakdagi AQSh ning jahon ishlaridagi salmo i va ta'sirini aslo pastga urmasligi kerak. Tinchlik va xavfsizlikni mintaqaviy va global darajada saqlash Vashington belgilaydigan stretegiyaga k o'p jihatdan bo'liq bo'ladi. Biroq buni AQSh

yakka zi emas, balki u yangi jahon tartiblarini bir qancha tayanchlari bilan birgalikda hal etishga majbur bo'ladi.

QVR PO INTEGRATSIYASI

Yangkha geosiyosatga ehtiyoj. Ikkinchi jahon urushiga qadar Ovr po jahon siyosatining eng muhim markazi hisoblanib kelinardi. Biroq urushdan u nihoyatda oqib ketib qoldi va dastlabki n yil SIiklarda AQSh va sobiq ittifoq rtasidagi tarafkashlik maydoniga aylandi va uning tarixi Atlantika hamjamiyati tarixi tusini oldi. Ammo eski qit'a tobora zini rostlab bormoqda va istiqbolini Ovr po mamlakatlari birligida k rmoqda. Ovr po bemorligi va uning quyoshi s nib borayotgani t risidagi oyalarga qarshi Fransiya Tashqi aloqalar vaziri F.Dyuma bunday ruhiy tushkunlikka asos y qligini ta'kid Sadi. Zero, AQShniag "q pol va noaniq" modeliga nisbatan Ovr po modeli yuzaga keladigan muammolarni hal etishda z ustivorligiga egadir, dedi u. Darhaqiqat, Ovr poliklar zlariga xos tafakkur va turmush tarzini saqlab qolgan holda, hozirgi olamda zining muhim rniga ega bo'lib oldi. Ovr po xalqlari tarixiy taqdiri, qadriyatlar tizimi, moddiy meios va boshqalardagi umumiylik ularni birlashib harakat qilishlarini osonlashtirmoqda. Shuning oqibatida Ovr po Ittifoqi yuzaga kelib, unga kirayotgan davlatlar soni yildan-yilga oshib borib, hududiy jihatdan tobora kengayib bormoqda. Shunisi taajjublanarliki, bunday ittifoq bir tomondan ayrim olingan mamlakatlar mustaqil Slik miqyoslarini qisqartirib q ysa, ikkinchi tomondan bunday mustaqillikni mustahkamlab q ymoqda. Urushdan keyingi n yillikda ham Ovr po davlatlari AQSh geosiyosatining oddiy yugurdagi b lishdan zlarini saqlab keldilar. Keyingi 20-30 yilliklarda uSar iqtisodiy va ijtimoiy-texnik salohiyatlarini oshirdilar va birlashuvchilik jarayonini chuqurlashtirdilar. Natijada Ovr po xalqaro maydonda z mustaqil rni va s ziga ega bo'lib qoldi. Buni AQSh Angliya bilan birga Iroqqa qarshi jazo urushini ochganligida yaqqol k rish mumkin bo'ldi. Fransiya va Germaniya kabi yiriq davlatlar AQShning bu siyosatiga q shilmadilar. Istiqbolda Ovr po iqtisodiy, texnologik, xavfsizlik va boshqa masalalarda xalqaro maydonda z manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan mustaqil siyosat olib borisli

imkoniyatiga ega bo'lib qoldi. Endilikda Ovr poning yangitdan tu ilishi Ovr pocha ziga xoslik, Ovr pocha yangi dinamizm, Ovr po Q shma Shtatlarini vujudga keltirish haqida gap boryapti.

Ovr po siyosatini Ovr polashtirish harakati natijasida NATO doirasida va undan tashqarida mudofaaning Ovr pocha mezonlarini qaror toptirish mayli paydo bo'lib, Vashingtonning yakka hukmronligi ta'siridan chiqish t rarisidagi fikrlar muqimlashib bormoqda. Ovr poliklar "sovuq urush" davrida shakllangan ittifoqni qayta k rib chiqish masalasini rtaga tashlab, Rossiyani xotirjam qilish y lini tutishmoqda. Bunda arbiy Ovr po ittifoqi roini oshirishni maqsadga muvofiq, deb hisoblamogdalar. OI doirasida tashqi siyosat va harbiy siyosat institutlarining shakllanishi va z funksiyalariga ega bo'lishi ayrim davlatlarning ittifoqqa kirgan barcha davlatlarning manfaatlariga zid alohida siyosat olib borishiga chek q ydi. AQShdan xoli bo'lgan arbiy Ovr po umumiy yadro kuchlarini vujudga keltirish y lida dastlabki qadamlar q ymoqda. Bilaks, Ovr po keksaygan, ammo qarimagan, deyish mumkin.

Jahonda AQSh iqtisodi panjalariga dahl qiladigan yangi iqtisodiy gigantlar, masalan, Ovr po iqtisodiy ittifoqi, Germaniya, Yaponiya, Xitoy va nihoyat Rossiya kabi mamlakatlar ham z ta'sir doiralari va z ovozlari ega bo'lib bormogdalar. Osiyo-Tinch okean havzasi tobora katta kuch t plamoqda. Bunday sharoitda rta va kichik davlatlarni z tomoniga o dirib olish uchun raqobat kuchayishi tabiiy. Demak, rta va kichik davlatlar va mamlakatlarning ovoziga ham yirik davlatlar quloq solishga majbur bo'ladilarki, endilikda bir, ikki qutbli dunyo emas, balki k p qutbli dunyo uchun maqbul geosiyosatgina ta'sirli bo'lishi mumkin.

Xulosa: a) "Sovuq urush" arb mamlakatlari foydasiga hal bo'ldi, ammo AQSh geosiyosatida jiddiy zgarishlar sezilmayapti; b) AQSh boshliq bir qutbli dunyoning vujudga kelishi t rarisidagi afsonalar z asosiga ega emas; d) yangicha jahon tartibotlari uchun kurash davom etmoqda; e) Ovr po Q shma Shtatlarini shakllantirish jarayoni ketmoqda.

Kalit so'zlar: yadroviiy-kosmik asr, planetar xavf-xatar, amerikacha turmush tarzi, noaniqlik vaziyati, Tolibonlar harakati, Ovr po modeli, Ovr po Q shma Shtatlari, rta va kichik davlatlar.

Takrorlash uchun savollar

1. "Sovuq urush"ning tugashi oqibatlari qanday bo'ldi?
2. Nega "bir qutbli" dunyo vujudga kelmadi?
3. "Karib krizisi" nima va nega uchinchi jahon urushi boshlanmadi?
4. Keksa Ovr po hali qarigan emas, deganda nima tushuniladi?
5. AQSh uchun dushman obrazi topish nima uchun kerak?
6. Ikkinchi jahon urushidan s ng Ovr po nega tarafkashlik maydoniga aylandi?
7. Ovr po ittifoqi davlatlarining geosiyosati nimaga qaratilgan?
8. Nega rta va kichik davlatlarni z tomoniga o dirib olish uchun siyosiy raqobat ketyapti?
9. Nega AQSh geosiyosatida buyukdavlatchilik shovinizmi ustivor?

URUSH INSON TABIATIGA ZID HOLAT SIFATIDA

"Sovuq umsh"dan keyingi nw'ri olam. arbcha tafakkur tarzining mahsuli sifatida keng tarqalgan va mohiyat e'tibori ila urushlar muqarrar ijtimoiy hodisa degan oyani g yoki "ilmiy" jihatdan asoslashga qaratilgan konsepsiyalar ilmiylikdan uzoqligini isbotlash nihoyatda muhimdir. Urushlar, mojarolar, janjallar odamzot tabiatining zidan kelib chiqadi, deb hisoblash odamni insonga aylantirish jarayoni sohasida t plangan tarixiy tajribaiarai biimaslik oqibati ekanligini, Noosfera - Aql sohasi tantana qiladigan davrlar kelishi t risidagi nuqtai nazarlarni asoslash davr talabidir.

XX asrdagi tarixda misli k rilmagan ikkita qir inbarot jahon urushi shuni k rsatdiki, bundan buyon urush davlatlararo va xalqaro ziddiyatlarni hal etish, qurolli kuchlar yordamida siyosiy maqsadlarga erishish vositasi b lmay qoldi. Urushga tayyorgarlik k rgan va uni tashkil etgan asosiy kuchlar z siyosiy maqsadlariga erishish u yoqda tursin, ular xalqaro maydonda sharmandayu sharmisor boidilar. Ikkinchi jahon urushidan keyingi boshlangan "sovuq urush"da Sovet davlati va uning asosiy ittifoqchilari ma lubiyatga uchrab, AQSh boshliq harbiy-siyosiy guruh alaba qozongandek b Isa ham, ammo aslida dunyo yangi katta muammolar qarshisida yanada m rt b lib bormoqda.

Gap shundaki, yadroviy raketa **qurollari** maium maiioda siyosat va urush rtasidagi an'anaviy aloqalarni uzib, "sovuq urush" davrida u ikki tarafkash guruh davlatlarini tiyib turish vositasiga aylandi. Bunday

dahshatli ommaviy qir'in qurollarning paydo bo'lishi va tarqalishi; urushlarni olib borish taktikasi va strategiyasini o'zgartirib yubordi; yashab qolish va Yer yuzini yo'qotib yuborishdan ehtiyot bo'lish instinktlarini kuchaytirdi. Ayni cho'lda yadroviy qurollar davlat qudratini namoyon etuvchi, boshqalarni tiyib turuvchi omil bo'lib qoldiki, "sovuq urush"dan keyin qurol-aslaha ishlab chiqarish yanada kuchayib bormoqda.

"Sovuq urush" davridagi ikki qutbli dunyoda dushman aniq edi: NATO blokiga kirgan davlatlar uchun Varshava shartnomasidagi davlatlar guruhining barchasi dushman hisoblanar, aholiga va albatta, armiyaga xavf uyatuvchi ta'sir ko'rsatish oson edi. K'p qutbli dunyoda aniq-ravshan dushman qolmadi, ammo xavf-xatar yanada dahshatliroq tusga kirmoqda. AQSh siyosatshunosi S.Xantington XX asr mafkuralar tarqalish qonashuvi asri bo'lgan esa, XXI asr sivilizatsiyalar yoki diniy tarqalish qonashuvlar asri bo'ladi, degan fikrni ilgari surmoqda. "Sovuq urush"dan so'ng, deydi u, jahonda xalqlar o'rtasidagi eng muhim tafovut mafkuraviy, siyosiy yoki iqtisodiy sohada emas, balki madaniyat sohasiga tushadi". Uning fikricha, asrlar davomida shakliangan tamaddunlarga xos madaniyatlar siyosiy mafkura va siyosiy rejimlardagi tafovutlardan ko'ra mustahkamroqdir. Dinlar etnik mansublikka nisbatan odamlarni kuchliroq ajratib yuboradi. Xantington sivilizatsiyalarni hind, islom, yapon, pravoslav, xitoy va arabga bo'ladi hamda Afrika va Lotin Amerikasi sivilizatsiyasini ham ularga qo'shib qo'yadi.

Marksizm-leninizm va liberalizmga o'xshash universal mafkuraviy tizimlardagi ma'naviy qadriyatlar va mezonlar qadrsizlanishi natijasida har bir tamaddun qadriyatlari ular o'rtasini egallaydi deyishdan maqsad shuki, arab dunyosi uchun yangi dushman obrazini yaratish mamlakatlar ichida ham, xalqaro maydonda ham ular o'z mavqelarini mustahkamlash uchun kuchli uyaviy asos bo'ladi. Shu tariqa arab mamlakatlarining siyosatchilari va mafkurachilari urushlarning muqarrarligi, u odamzot tabiatidan kelib chiqishi tarqalishidagi o'z qarashlarini kuchli mafkuraviy vositalar orqali keng tarqatmoqdalar.

Odam tabiatidagi o'z ravonlikning tarixiy ildiztaru arab*
mamlakatlarida urushlar, janjallar, mojarolar chiqishi odamzotning

* " arab" tushunchasiga Ovr po mamlakatlaridan tashqari AQSh va Kanada ham kiradi.

biosotsiologik va psixofiziologik xususiyatlaridan kelib chiqadi, binobarin, odam z biosotsial mohiyatini zgartirishi uchun qanchalik urunmasin, baribir, u insonga aylanib qolmaydi, chunki unday holatda zi odamlik xususiyatini y qotadi, degan fikrlar keng tarqalgan. Chunki, ularning fikricha, antropogenez (odamning biologik jihatdan takomillashuvi) hali davom etmoqda.

Odamning kelib chiqishi va tarixiy takomili t risida jiddiy tadqiqotlar olib borgan olimlarning ta'kidlashlaricha, kromonon tipidagi hozirgi odamlar tana tuzilishi va ruhiy olamini belgilaydigan fiziologik omillarda loaqal yana 25000 yil jiddiy zgarishlar sodir boimaydi. Ya'ni, odamzot z hayvonlardek turmush tarzidan allaqachon vidolashgan.

U holda nega hech bir hayvon, masalan, sher, b ri, burgut va boshqa vahshiy hayvonlar z turini yemaydi, uni zalpi qirib tashlashdan zini tiyadi, ammo odamzot ming-minglab yillar davomida z turiga qarshi urush eion qilib, faqat bizga maium b lgan tarixning keyingi 4 ming yili ichida b lib tgan urushlarda 6 milliarddan ortiq odamni, asosan yosh, navqiron yigitlarni qirib tashladi? Hatto sovuq urush yillarida (1946-1991-y.) ham 25-30 million odam urushlarda halok b ldi. Darhaqiqat, urush xuddi yin, ashula va salbiy his-tuy u (stress)larni tushirishga b lgan ishtiyoq kabi odamzot uchun tabiiymi? Urushlarsiz, mojarolarsiz odamzot yashay oladimi yoki urush muqarrarmi? Bu savollarga javob berish yoki javob topish juda mushkul. Ammo odam bundan buyon Yer deb atalgan tabiatda bir tur sifatida yashab qolishni istasa va tirik tabiatning zini ham butunlay y q qilib yuborish mayllari y lini t sishga ahd qilsa, bundan buyon yuqoridagi savollarga javob qidirib topishadi. Albatta, yopirilib kelayotgan halokatning oldini olib qolish uchun birgalashib kurashishi, butun moddiy va ma'naviy resurslarni ishga solib, z tabiatidagi qusurlardan xoli boiishi, yashash uchun kurashda loaqal hayvonlardan ibrat olishi lozim.

Gap shundaki, antropogenez juda tahlikali muhitda sodir b ldi. Odamning dastlabki tiplari fiziologik jihatdan juda ojj edi. Ular yashash uchun kurashda z ixtiyorlarida b lgan barcha vositalardan, jumladan, och qolganda z turi - odamni yeyishga ham majbur boigan. Bu tarixda kannibalizm deb ataladi.* Ajdodlarimiz orlar, daryo sphillarida oila-

* Odam g shtini yeyuvchi qabilalar Indoneziya orollarida hamda ayrim joylardayashaydigan z insoniy qiyofasini y qotgan kishilar hamon uchraydi.

oila, gala-gala b lib yashagan kezlarda boshqa galalarga hujum qilib, ularning ovchilik maskanlarini egallab, zlarini ldirishgan yoki qul sifatida ishlatishgan. Million yillarni z ichiga oladigan bunday sharoitda odamzotning tafakkur tarzi shunday shakllanib qoldiki, hatto ular jamiyat b lib yashashga tgach ham bir xalq yoki millat yaxshiroq, farovonroq yashashi uchun g yoki boshqa mamlakatlarni zabt etish, u yerdagi odamlardan arzon ishchi kuchi sifatida foydalanish, yer osti va yer usti boyliklarini arzon garovga olish va bozorlaridan z tovar (mol)larini sotishda foydalanish uchun urushlar, mojarolar, janjallarni keltirib chiqarish zarurdek tuyuladi. Yashash tamoyiliga aylanib qolgan bunday yondashuvlar odam tabiatida zidan- zi kelib chiqmaydi, balki u zining uzoq tarixiga ega b lgan ijtimoiy hodisadir.

Urushlarni, ayniqsa katta urushlarni tayyorlash va tkazish uchun juda ulkan moddiy resurslar hamda intellektual salohiyat kerak b ladi. Ammo bularning zi kifoya qilmaydi. Eng muhimi, hujumga mahkum etilgan mamlakat aholisi timsolida dahshatli dushman obrazi yaratib, armiya va fuqarolarda ma'lum vaqt davomida ularga nisbatan nafrat hislarini rivojlantirish uchun mafkura yordamida oyaviy ta'sir k rsatish zarur b ladi.

Ruhshunos va publitsist S.Kin shunday deydi: "Dastavval biz dushman obrazini yaratamiz. Obraz qurol-aslahadan xabardor etadi. Biz boshqalarni fikran ldiramiz. Shundan keyin jismoniy jihatdan ldirish uchun gurzi yoki ballistik raketalar ixtiro qilamiz. Texnologiya oldida tashviquot boradi" (Gadjiyev K.S. Vvedeniye v geopolitiku. 394-bet). Buning uchun, albatta, oyaviy nuqtai nazar va kuchli, ta'sirli mafkuraviy vositalar zarur. oyaviy jihatdan mustahkam b lgan kam sonli armiya oyaviy tayyorgarligi yetarli b lmagan k p sonli va yaxshi qurollangan armiya ustidan alaba qozonishi mumkinligi tarixdan ma'lum.

Urushlarsiz davrlar kelishi uchun avvalo siyosiy va harbiy arboblarni hamda mafkurachilarning tafakkur tarzini zgartirish lozim, shundan keyin odamzotning tabiati ham asta-sekin zgarib boradi. Biroq buning uchun uzoq yillar kerak b ladi. Chunki tafakkur tarzini zgartirishni quyidan - moddiy va ma'naviy boyliklar yaratuvchi va xalq ommasi deb ataluvchi qatlamdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Odamzot z turi (gomeostazisi)ni saqlab qolishi va insonlardek murosa bilan yashashga tishi uchun oilada, mehnat jamoalarida oyaviy ta'sir tkazishni

boshlash muhimdir. Chunki 7 yoshgacha bola ongiga kirgan va mustahkam rin olgan oyani chiqarib yuborish juda qiyin ekanligini fan isbotlagan.

Insoniyat har doim tinchlikda, xotirjamlikda, murosayu madora bilan yashashni q msaydi, ammo shaxsiy, guruhiy, sinfiy, milliy manfaatlarni t ri anglamaslik, ularni umuminsoniy manfaatlarga b ysundirib yashash malakasiga ega emaslik, k pincha zaro janjallar, mojarolar, urushlarni vujudga keltiradi. Boshqacha aytganda, odamzot tinchlikni har doim ham farovonlik omili, deb hisoblamaydi. Ba'zilar boshqalar ustidan hukmronlik qilishni (masalan, sherlar barcha boshqa turdagi jonivorlar ustidan hukmronlik qilgani kabi), yana bir guruhlar harbiy shon-shuhratni q msab, boshqalari esa tiz ch kib yashagandan k ra tik turib lishni afzal bilganliklari uchun urushadilar. Barcha asrlarda urushlarni madh etish, odamlarni urushga oyaviy jihatdan tayyorlash, uni romantikaga aylantirib qahramonlik, jasoratlilik namunasi etib k rsatish rusum b lgan. Chunki hayvonlar z turlarini avaylab-asrash, ehtiyot qilish z gomeostazisini saqlab qolishning birinchi va asosiy sharti ekanini instinktiv tarzda anglasalar, odamzot z turini emas, balki z elati, millati doirasida gomeostazisini saqlab qolishga intiladi. Mantiqsizlik shundaki, ilmiy-texnika inqilobi shitob ketayotgan, globallashuv jarayoni borayotgan bir davrda ham odamzot z turini e'zozlash, odam uchun odam eng oliy qadriyat ekanligini anglab yetmayapti. Chunki odamzot jamiyat b lib yashashga tgach, odo-axloq normalari, qonun-qoidalar asosida fe'l-atvor, xatti-harakat, faoliyat k rsatishga tib, hayvoniy instinktlarining k pidan mahrum b lib qoldi. Ammo uning jamiyatlashgan odam - inson b lib insonlardek yashashga tishi nihoyatda qiyin kechyapti.

Odamzot, uning mutafakkirlari, siyosatchilari demokratik tartiblarga tib yashash, ehtimol, urushlarning oldini olib qolar, degan umidda edilar. Biroq sobiq sovet ittifoqi, Yugoslaviya, Afrikadagi hodisalar bir tizimdan boshqasiga tish nihoyatda azobli holat ekanini k rsatdi. Avtoritar va totalitar tuzumlarni y qotish va demokratik izga tushish jamoalar va etnik guruhlar rtasida qonli mojarolarni keltirib cbiqardi. Fransiya, Germaniya, Italiya, Ispaniya, Polsha va demokratiya tayanchlari boigan boshqa mamlakatlarda etnik mojarolar va millatchilik tu ilishi milliy davlatlar ham z fuqarolariga tinch yashash, hayotlari va mulklarini saqlash uchun ishonchli kafolat b la olmayotganliklarini

ki nrsatadi. Hatto aynm davlatlar demokratiyani qaror toptirish shiorlari ostida qonli urushlar chiqarmoqdalarki, bu holatdan ham k z yumib b lmaydi.

Ijtimoiy mavjudot sifatida insonning asl mohiyati. Ijtimoiy mavjudot sifatida inson tabiatan ezgulik oshuftasi, bunyodkor bir qudrat. Moddiy va ma'naviy boyliklar yaratuvchi, ya'ni tarix ijodkori b lgan xalq ommasi tinch-totuv yashashdan astoydil manfaatdordir. Zero, tinchlik sharoitidagina ular unumli mehnat qilib, z oilalarini boqish, farovon yashashlarini ta'minlash imkoniyatiga ega b ladilar. Barcha mamlakatlar xalqlarining donishmand (faylasuf)lari har doim tinchlikni qadrlab, odamlarni murosayu madora bilan yashashga da'vat etib kelishlarining negizida mehnat ahlining tub manfaatleri yotadi. Har qanday odam, hatto qotil va janjalkash individning ham qalb t rida qandaydir ezgulikka moyillik yotadi. Ana shu his-tuy uni q z atish, uy otish ' qiyin, ammo bunga erishish mumkin. Dinlar, xususan jahon dinlari tarixiy tajribalari shundan dalolat beradi. Diniy arboblar, ruhoniylar, diniy tashkilotlar odamlar ongini muayyan maqsadlar y lida boshqara oladilar. Diniy aqidalar, pand-nasihatlar kuchli, nihoyatda ta'sirli mafkura yordamida odamlar ongidan joy olib, ularning qahr- azabga t lgan qalblarini yumshata oladi. Shundan keyin ularning xatti-harakatlarida z- zidan insoniy sifatlar namoyon boia boshlaydi. K p odamlarni ldirgan, yovuzlikni kasb qilgan battol odamlarga diniy mafkura orqali ta'sir etib, ularni insof-diyonat y liga kiritish mumkin. Ana shu sababdan dindorlik odam tabiatidan kelib chiqadi. U ijtimoiy hodisa ekanini inkor etuvchilar ham bor. Shu nuqtai nazardan hozirgi muammolarni diniy y llar bilan hal etish mumkin, degan fikrlarga q shiluvchilar k payib bormoqda. K zga k ringan olimlar ham shu fikrlarga q shilib, hatto qandaydir yangi din yaratish zarurati borligini isbotlamoqchi b ladilar. T ri, diniy y l bilan odamlarga ruhiy ta'sir k rsatib, ulardagi tajovuzkorlik, z ravonlik, agressivlik, mol-mulkka osonlikcha ega b lishga intilishlariga maium darajada chek q yish mumkin. Biroq odamzot z xulosalarida adashmasligi uchun tarixiy xotiraga ega b lishi lozim. Tarixdan shu narsa maiumki, dinlar davlat dini maqomiga ega b lgan davrlarda ham hech bir mamlakatda uzoq muddatli tinchlik boimagan. Chunki har bir din va diniy mazhabga ixlos q ygan odamlar uchun zga dindagilar dushman sifatida namoyon

b ladi. Bu odam tabiatidan emas, har bir jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy~axloqiy munosabatlardan kelib chiqadi. Bir y nalihdagi diniy e'tiqod barqaror b lishi uchun boshqa dinlar yomonotliqqa chiqarilishi, ularga ishongan, ya'ni imon keltirganlarga ayridin, kofir degan tavqilanat ilib q yilishi shart. Tarixda diniy negizda juda k p nizolar, qonli urushlar kelib chiqqan faktlaridan k z yumush xatodir.

Odam qalbini insoniylashtirish, uning ruhini poklab, butun faoliyatini bunyodkorlik, yaratuvchilik tomonga burishda dinlarning imkoniyatidan foydalanish kerak. Ammo texnoigik inqilob ketayotgan va odamzot endilikda tor etnik, milliy yoki diniy qobiqda faoliyat k rsatishga intilishi uning taqdiri uchun zavol b lishi mumkinligini anglab yetaveradi. Shu tufaylidan diniy omillar bilan birga madaniy-ma'rifiy omillarni ham jiddiy e'tiborga olib, odamzot ruhini poklash uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish hozirgi zamon talabi b lib, har bir kishi ongidan joy olishi uchun mafkurani yangi izga solish, milhy mafkuralarda umumbashariy oyalarga keng rin berilishi maqsadga muvofiqdir.

Aqlni oqilona yumushlarga burib yuborish muammosi. Urushdan va qonli mojarolardan xoli dunyo eng aqli-zakovatli kishiarning orzusi b lib kelgan. Bunga erishish y Harini qidirib, turli oyalarni ilgari surgan mutafakkirlar deyarli barcha mamlakatlarda boigan va hozir ham k p uchraydi. Chunki bunday donishmand odamiar urush, janjallar odam tabiatidan emas, balki ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy munosabatlarning takomillashmaganidan deb biladilar. Bobokolonimiz Zard sht odamzot qalbida ikki ruh - ezgulik va yovuzlik ruhi mavjud b lib, Axuramazda (xudo) odamlarga ezgu amallar y lini k rsatsa, yovuzlikni tashuvchi Dev (Axrimon, ya'ni shayton) odamlarni yomon amallarga boshiab, ularning ruhini qashshoqlashtiradi, deb hisoblaydi. Shu ikkitasidan birini tanlab olish odamzot ixtiyorida b iib, Komil Aql egalari (Aio odam) yovuzlikka qarshi beomon kurashlarda ezgulik timsoliga aylanishi mumkinligiga Zard sht Sepitamo eiiborni qaratadi. Odamzot qalbida yovuzlikka nisbatan ezgulikka intilish mayli ustuvorligiga qattiq ishongan Zard sht qachonlardir dunyo miqyosida ezgulik qaror topib, odamlar zaro tinch, farovon yashash imkoniyatiga ega b lishlarini bashorat qilgan edi. U zoti boborokatning bu bashoratlari t riligini Lotin Amerikasi kinorejissyorlari isbotlash uchun seriailar yaratib, yovuzlikka qarshi mislsiz kurashda ezgulik kuchlari oib kelishi

muqarrarligiga odamlarda ishonch va umid xislarini rivojlantirishga harakat qilmoqdalar.

Abu Nasr Forobiy - fozil va johil odamlar shahri misolida fozillar k p b lgan joyda johillarga rin qolmasligini uqdirgan hamda fozil odamlar shahri hokimining 12 ta fazilatiga e'tiborni qaratgan edi. Alisher Navoiy urushlarsiz mamlakatni adolatli podshohlar timsolida k rib, bunday ideal shoh obrazini yaratishga harakat qilgandi. Nemis faylasufi LKant "Abadiy tinchlik" (1795-y.) loyihasida boshqarishning respublika shakli tinchlik davrini boshlab berishiga ishongan edi. AQSh prezidenti V. Vilson birinchi jahon urushi oxirida demokratiya uchun dunyoni saqlash lozimligini aytgan.

T ri, odamlar bilan odamlar, xalqlar bilan xalqlar, millatlar birlashmalari bilan millatlar birlashmalari rtasidagi munosabatlarda k pincha yovuzlik va xasadg ylik zini yorqin namoyon etgani sababli, tadqiqotchilar so lom kuchlarning oxir-oqibatda yovuzlik kuchlari ustidan alaba qazonishlariga shubha bilan qaraydilar. Chunki ezgulik, yaxshilik inson ongida, his-tuy ularida yovuzlik kabi ta'sirchan iz qoldirmaydi. Shuning uchun ham kundalik hayotda yomon fe'l-atvorli, yovuzlikka moyil odamlarga nisbatan halol-pok, saxiy, muruvvatpesha odamlarning k pligini sezmay qolamiz. Aslida dunyomiz shu kunga qadar turgan, turmush qulayliklari yildan-yilga k payib borayotgan ekan, demak, olamimiz ustuni ishonchli q llarda deyishga asosimiz bor.

Noosfera davri ilgarigi davrlardan shu bilan tubdan farq qiladiki, endilikda nafaqat jamiyat, balki Ona tabiat ham qaysi y naliqda rivojlanishi k p jihatdan Aql sohibi inson va uning faoliyatiga bo liq boiib qolgani aniq. Yangi texnologiyalardan yovuz niyatlilar ham, ezgu niyatlilar ham, totalitarizm tarafdorlari ham, demokratiya tarafdorlari ham, uyushgan jinoyatchilar ham, ularga qarshi kurashayotganlar ham birdek foydalanishlari mumkin. Mamlakatlar va xalqlar rtasidagi ziddiyatlar z vaqtida bartaraf etilmasa, ular z qarama-qarshi tomoniga o ib ketishi ehtimoldan xoli emas.

An'anaviy turmush tarzining izdan chiqishi va yangi davrga monand turmush tarzining shakllanishi qiyin kechayotgani ma'naviyatning qashshoqlanishi va ba'zi odamlar ruhida yovuzlikka moyillik kuchayishiga, agressivlik, z ravonlik ularning turmush kechirish tarziga aylanib borishiga sabab b lmoqda. Bugina emas, Kanada tadqiqotchisi T. Gomer-Diksonning fikricha, qishloq x jaligiga yaroqli yerlar,

rmonlar, suv va baliqchilik havzalari yaroqsiz holga kelishi iqlimning zgarishi va azon teshiklarining paydo b lishiga nisbatan ham oldindan aytish qiyin b lgan zgarishlarga olib keladi. Tabiiy resurslarning qashshoqlashishi fan va texnologiya rivoji hal qia olmaydigan juda k p muammolarni keltirib chiqaradi. Aholining tinimsiz sib borishi, qochoqlar va ishsizlarning ommaviy k chib yurishi, turli etnik, diniy, mintaqaviy va boshqa mojarolarni keltirib chiqarmoqda.

Endigi olamda geografik va hududiy omillar, z ahamiyatini y qotdiki, geosiyosatni belgilaydigan arboblar bu yangi holatni e'tiborga olishlari zarur. Har bir oila, mahalla, tuman, shahar, viloyat va mamlakatda odamlar tinch-totuv, murosayu madora bilan yashash malakasini zlarida hosil etishlari uehun davlat va jamiyat tomonidan juda k p madaniy-ma'rifiy tadbirlar tkazishlariga t ri keladi. Milliy mafkuraning butun y nalishi insonlar qalbidagi ezgulik, bunyodkorlik his-tuy ularni rivojlantirishga, yovuzlikning har qanday k rinishiga qarshi kiirashga qaratilishi lozim. Buning uchun juda katta moddiy resurslar kerak b ladi. Shuning uchun ham dunyo miqyosida qurollanish poygasini amalda t xtatish, jahon miqyosida har bir davlat harbiy soha uchun sarflayotgan yillik harajatlarini dastlabki qadam sifatida 10 foizga qisqartirib, u mabla ni madaniy-ma'rifiy tadbirlarga sarflanishi maqsadga muvofiqdir. Har bir mamlakatda va butun dunyoda Aqlni oqilona ishlarga - bunyodkorlik, yaratuvchilikka burish uchun juda katta-katta ishlar, tadbirlar tkazishga t ri keladi. Shu m rt olamimizni saqlab qolish uchun har bir odam, avvalo davlat va jamiyatni boshqarish sohasida ishlayotganlar q llaridan kelgan va zlariga bo liq b lgan barcha ishlarni qilishni hayot ma'nosi, deb bilishlari zarur.

Xulosa: a) "Sovuq urush" tugagach, olamimiz xavf-xatardan xoli b Imadi; b) odam tabiatidagi z ravonlik, toshba irlilik uning biologik mohiyatidan emas, balki tarixan shakllangan tafakkur tarzidan kelib chiqadi; d) ijtimoiy mavjudot sifatida insonda yovuzlikka nisbatan ezgulikka moyillik ustivordir; e) bugungi m rt olamimizni muqarrar halokatdan saqlab qolish uchun Aql va uning hosilasi - texnika va texnologiya muvaffaqiyatlaridan oqilona ishlar uchun foydalanish hayotiy zarurat b lib turibdi.

Kalit so'zlar. yadroviy raketa qurollari, tiyib turish, taktika, strategiya, instinkt, universal mafkuraviy tizimlar, biosotsial, psixofizilogik,

antropogenez, stress, tahlikali muhit, odam tabiati, intellektual (aqliy) salohiyat, demokratik tartiblar, ta'sirli mafkura, hasadg ylik, yangi texnologiya, madaniy-ma'rifiy tadbirlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Olamimiz "Sovuq urush" tugagach, nega yanada m rt b lib qoldi?
2. XXI asr madaniyatlar yoki diniy t qnashuvlar asri b ladimi?
3. Urushlar odamzotning biosotsial mohiyatidan keiib chiqadimi?
4. Nega odamzot z gomeostazisi (turi)ni loaqal hayvonlardek qadrlamaydi?
5. Odam - odam uchun oliy qadriyat degan ruhni singdirish uchun nima qilish kerak?
6. Odamzotning tafakkur tarzida urushlarga, janjallarga moyillik ruhi rivojlanishi nimaga bo iiq?
7. Hozirgi dunyomizda dushman obrazini yaratishning qanday y llari, usullari, vositalari bor?
8. Urushlarsiz zamonlar kelishi mumkinmi?
9. Nega diniy y l bilan tinchlikni barqaror etish mumkin emas?
10. Aql-zakovatli kishilar nimani orzu qilganlar?

JAHON SIYOSAT MAYDONIDA MARKAZIY OSIYO

Milly mustaqillik va mintaqaviy xavfsizlik masalasi. Markaziy Osiyo davlatlari Ovr po va Osiyo mamlakatlari orali ida joylashgan b lib, xalqaro maydonlarda juda k p davlatlar, ayniqsa yirik davlatlar bu mintaqaga alohida ahamiyat bilan giosiyosat belgilaydilar. z mustaqilligini q Iga kiritgan mintaqa davlatlari ularning olib borayotgan siyosatlarini hisobga oladi. Albatta, mustaqilliklarini mustahkamlash maqsadlaridan kelib chiqib, geosiyosat belgilashlari tabiiy holdir.

Odamzot z gomeostazisini saqlab qolish uchun birlashadi va shu jarayonda yashash uchun kurash olib borib, farovonlik va xavf-xatarsiz yashashga intiladi.

Tadqiqotlardan ma'lum boiishicha, jahonda 8 mingta til va undan ham k proq lisoniy lahjalar bor. Hatto 200-300 kishidan iborat etnoslar ham borki, ularning tili, tarixan tarkib topgan madaniyati, urf-

odatlarining y qotilishiga umumbashariy ma'naviy mahrumlik sifatida yondashish lozim.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, har bir etnos, xalq, millatning mustaqilligi bu umuminsoniy ma'naviy madaniyatni saqlab qolishga, shu bilan birga tenglar ichida teng yashashga tabiiy ehtiyoj sifatida qaralmo i lozim. Noosfera davrida milliy munosabatlarga mana shunday yondashuv jahon hamjamiyatining barqaror rivojlanishi uchun kafolat b lishi mumkin.

Markaziy Osiyo xalqlari 1991-yilda mustaqillikka erishdilar. Ammo bungacha lkada milliy mustaqillik uchun juda jiddiy kurashlar, qurolli qarshilik k rsatishlar b lgani, vatanparvar, millatparvarlarning qonlari daryo b lib oqqaniga tarix shohid. Shu nuqtai nazardan qaraganda, mustaqillik Markaziy Osiyo xalqlari uchun juda qimmatga tushgan. Binobarin, uni saqlab qolish. mintaqada barqaror tinchiik va xavfsizlik uchun kurashga hissa q shish har bir fuqaroning muqaddas burchidir.

Maiumki, sobiq ittifoq qulagach, Markaziy'Osiyoda ziga xos geosiyosiy b shliq paydo b ldi. Shu paytlarda AQSh, Rossiya, Ovr po davlatlarining bu mintaqaga nisbatan aniq siyosiy doktrinasi y q edi. Natijada bu mintaqada Turkiya, Eron, Xitoy kabi davlatlarning ta'siri kuchayib bordi. Arab-musulmon olamidagi rasmiy va norasmiy tashkilotlarning oyaviy ta'sir tkazish y lidagi sa'y-harakatlari ham beiz qolmayotgan edi. Ayaiqsa, XX asr 80-yillarining rtalaridan musulmonchilikni tar ib qiluvchi ra batchilar islom aqidaparastligi oylarini avom xalq orasida keng yoyishga kirishdilar. Ular Tojikistonda maium darajada z maqsadlariga erishib, u yerda Islom davlatini rnatish siyosiy harakatini vujudga keltirish uchun fuqarolar urushini boshlash imkoniyatiga ega b ldilar. Xalqaro xavfsizlikning qat'iy tuzilmasi shakllanmaganligi sababli, mintaqada sobiq sovet davrida yetilib qolgan ziddiyatlar zining qarama-qarshi tomoniga o ib ketishi uchun shu tariqa sharoit vujudga keladi. Far ona va shdagi xunrezliklar shundan dalolat berardi. Chunki bolsheviklar bu lka xalqlari orasiga raxna solish oson b lishi uchun tarixan o a-inilardek yashashga intilib kelgan xalqlarni sun'iy ravishda beshta q irchoq davlatga b lib yuborishga muvaffaq b lgandiir.

Bu esa hududiy mojarolar chiqarishni osonlashtirib q ygan edi. Shunday qilib milliy mustaqillikni mustahkamlash va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash dolzarb masala b lib qoldi.

Markaziy Osiyo mintaqasi va yirik davlatlar geosiyosati. Umuman, xorijiy davlatlar, ayniqsa yirik davlatlar Markaziy Osiyoda "orani buz-u, hukmroklik qil" tamoyiliga asoslanib, geosiyosat olib borishlari, muvaffaqiyat qozonishlari uchun qulay sharoit mavjud edi. Ayniqsa qishni Afonistondagi voqealar tobora tahlikali tus olayotgan edi. Chet eldan juda katta moliyaviy yordam olib turgan hamda giyohvandlik savdosidan behisob foyda olayotgan Tolibonlar harakati kuchayib bormoqda edi. Irtira asrchilik tartibotlarini rnatishga qaratilgan Tolibonlar harakati qiliga hokimiyat tkudek b Isa, Markaziy Osiyo doimiy tahlika ostida qolishi aniq edi. Buning ustiga Markaziy Osiyo chegaralarining himoyasi m rrtligi tufayli giyohvandlik va boshqa yashirin savdolar kuchaydi. VICH infeksiyasining yoyilishi real xavf tu dirib, u Rossiya va rrbiy Ovr po mamlakatlariga ham tarqala boshladi.

Mintaqaning yer osti va yer usti boyliklari k pligi, arzon xom ashyo va ishchi kuchiga hamda katta ichki bozorga egaligi, albatta, barcha davlatlar, ayniqsa yirik davlatlarni qiziqirtirmay iloji y q. Natijada bu yerda Rossiya y qota boshlagan z ta'sirini tiklash uchun faol geosiyosat yurgiza boshladi. 2001 yilda AQShda sodir etilgan yirik terrorchilikdan s ng, Amerikaning bu mintaqaga e'tibori yanada kuchaydi. Markaziy Osiyo (bu tushunchaga endilikda Af oniston ham kiritilmoqda) AQSh, Rossiya, Yaponiya, Xitoy, shuningdek, Ovr po Ittifoqi davlatlari geosiyosatida alohida ringa ega b lib qoldi.

Markaziy Osiyo geostrategik jihatdan ikki yirik qit'a - Ovr po va Osiyo rrtasiga joylashgani geostrategik jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham turli davlatlarning manfaatlari bu yerda zaro chatishib ketadi. Masalan, Kaspiy dengizi va uning atrofidagi neft zahiralarning k pligi davlatlarni qiziqirtirmay iloji y q. Nisbatan arzon neft va gaz ishlab chiqarish uchun transportirovka qilish ishlarida qatnashib, katta foyda olish imkoniyatlari bor. Ayniqsa, neft qazib olib, chetga chiqarish b yicha Qozo iston salmoqli ringa ega. Shuning uchun ham AQSh bilan Qozo iston rrtasida energetik hamkorlik b yicha ikki tomonlama komissiya tuzildi. Turkmaniston z tabiiy gazini eksport qilish b yicha Rossiya bilan 25 yillik shartnomaga imzo chekdi.

Keyingi yillarda Xitoy, Yaponiya va Koreya respublikasi manfaatlari Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlikni kuchaytirishni taqozo etdi. Xalqaro terrorizm va diniy ekstremizmga qarshi kurash ehtiyojlari Markaziy Osiyo davlatlari bilan Xitoy va Rossiya rrtasida hamkorlikni

kuchaytirib, Shanxay hamkorlik tashkiloti tuzilishiga olib keldi. Iqtisodiy aloqalarni kengaytirish manfaatlari Yevroosiyo ittifoqini shakllantirdiki, hozir unga Rossiya, Belorusiya, Qozoqiston, Qirgiziston, Tojikiston, keyinchalik Uzbekiston ham kirgan bu tashkilotning kelajagi borligidan darak beradi. Delaver universiteti professori Sergey Lopatnikovning fikricha, Rossiyani Markaziy Osiyodan siqib chiqarish siyosati Vashington yolgʻin jiddiy xato boʻldi. Natijada mintaqa respublikalarining Rossiya federatsiyasi atrofiga biriashish mayli kuchaydi.

Markaziy Osiyo davlatlari geosiyosatining asosiy yoʻnalishlari. Hozirgi zamonda globallashuv jarayoni Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-madaniy, axborot-mafkuraviy, siyosiy va iqtisodiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oimoqda. Bu mayi, bir tomondan, barcha Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun har tomonlama rivojlanish imkoniyatini taʼmins, ikkinchi tomondan, uarning xavfsizligiga muayyan darajada putur yetkazisrri ham mumkin.

Markaziy Osiyoning madaniy-tamaduniy xususiyati uning geografik joylashuvi bilan qoʻshilib, Yevraziya maydonida uning alohida geosiyosiy maqomga ega qiladi. Zero, bu mintaqa atrofida yadro quroliga ega 4 ta davlat (Rossiya, Xitoy, Hindiston, Pokiston) bor hamda jahonning kuchli markazlari manfaatlari chatishib ketgan. Markaziy Osiyo oʻz mohiyati jihatidan har doim geosiyosiy ahamiyat kasb etib kelgan, ammo hozirgi xalqaro munosabatlar tizimida uarning roli va mavqei yanada oshib bormoqda. Xususan 2001-yil 11-sentyabr voqealaridan keyin Markaziy Osiyo jahon hamjamiyati eʼtiborining markazida turib qoidi. Bu yalpi umumiy xavf-xatar xalqaro maydondagi kuchlarni birlashtirishi kerak edi, ammo vaqt oʻtgan sayin yirik davlatlar geosiyosatida eskicha turib un fikrlar qaror topib, mintaqa vaziyatiga oʻz salbiy taʼsirini koʻrsatib boshladi. Bu hol Markaziy Osiyodagi mustaqil davlatlarning geosiyosati mintaqa xalqlari birligi, hamkorligi uchun kurashga birinchi darajali ahamiyat berishni taqozo etmoqda. Turonzamin tosh bitiklarida kelajak avlodga qarata yozilgan falsafiy fikrlar bugungi voqelik uchun yanada doizarblik kasb etmoqda. Yaʼni, oʻsha tarixiy bitiklarda, ushbu maskan elatlari birlashsalar, qudratli boiadilar va boshqalarga qoʻshilmaydilar, aks holda, yaʼni oʻyaviy parokandalik sharoitida animlarga tizimchilik, ularning xizmatkorlariga aylanadilar, deyilgani maʼlum.

Yirik davlatlarning bu joydagi manfaatlari uy unlashuvi ham tarafkashlikni kuchaytirib yuborishi mumkin. Mabodo ularning geosiyosatida eskicha andozalar ustuvorlik qilib qolguday bo'lsa, mintaqadagi barcha xalqlarning milliy mustaqilligi xavf ostida qolib, boshqa davlatlar ta'siri bo'yicha parchalanib ketishi va davlatlar rtasidagi "qalqon zona"lar vujudga kelishi ham mumkin. Demak, Markaziy Osiyo davlatlari z geosiyosatlarida bu holatni e'tibordan soqit qilishga aslo haqlari yo'q. Ularning barisi tarix oldida, kelajak avlodlar taqdiri oldida katta mas'uliyatli ekanliklarini doimo yodda tutishlari zarur. T o'ri, yirik davlatlar geosiyosati, ya'ni voqelikka muvofiq shakllanishi uchun BMT, NATO, OBSE, SHOS, ODKB, YevrAzES, YeEP kabi xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar z ta'sirlarini k rsatishlari mumkin. Ammo ushbu instiutal mexanizmlar faoliyatini tahlil etish shundan dalolat berib turibdiki, ularning ba'zilari yirik davlatlarning tarafkashlik siyosatini tkazish quroliga aylanib qolmoqdalar. Bu hol mintaqaviy hamkorlik ishlarini qiyinlashtirib q o'yishi aniq.

Markaziy Osiyo mustaqil davlatlari har qanday shakl-shamoyildagi ixtiloflarni bir chekkaga q o'yib, yana yirik davlatlar siyosiy yinlarining yugurdagiga aylanib qolmasliklari uchun kuchlarini birlashtirishlari tarixiy zarurat bo'lib turibdi. Markaziy Osiyo mamlakatlari strategiyasida quyidagi y naliish mavjud: a) mustaqillikni iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy jihatdan butun choralar bilan mustahkamlash; b) mintaqaviy barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash; d) bozor munosabatlari va demokratik islohatlarni izchillik bilan amalga oshirish; e) mintaqaviy hamkorlikka birinchi darajali ahamiyat berish.

Shuni ta'kidlash rinliki, mintaqada hozirgidek chegaralar tarixda bo'lmagan. Turkiston uchta davlatga bo'linib ketgan davrlarda ham iqtisodiy, savdo-sotiq va ma'daniy aloqalar uchun chegaralar deyarli ochiq bo'lgan. Biroq hozirgi vaqtda mintaqa davlatlari rtasidagi hamkorlik, hamjihatlikka ma'lum darajada putur yetgani sababli, suv resurslaridan samarali foydalanish imkoniyati cheklanib qolyapti, ekologik vaziyatga putur yetyapti. Hududiy va chegaraviy muammolar paydo bo'lib, natijada demokratik jarayonlar rivoji yo'lida sun'iy t siqlar paydo bo'lmoqda. Tadqiqotchilarning fikricha, demokratiya konsepsiyasi rniga mintaqaviy birlashtiruvchilik

demokratiyaga qaratilgan geosiyosat yurgizish ma'qul k rinmoqda. Bu y lga dastlabki qadamlar q yilmoqda, istiqbolda ushbu odimlar izchilligi ta'minlanishiga umid bo lash mumkin.

Mustaqil zbekiston davlatining ge&siyosati. Faisafa fani nuqtai nazaridan olamdagi barcha narsa, hodisa, jarayonlar zaro aloqada, bir-biriga ta'sir tkazishda, bir holatdan boshqa holatga tib turadi. Dunyoda bir nuqtada qotib qoladigan, zgarmas narsalar y q. Shu nuqtai nazardan davlatlarning geosiyosati ham voqelikdagi zgarishlarga mutanosib tarzda zgarib boradi. Muayyan davlatning tashqi siyosiy y nalishi avvalo z mamlakati oldiga q ygan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy-marifiy maqsadlar bilan belgilanadi. Ya'ni tashqi siyosiy va geostrategik maqsadlar mamlakat aholisining tinchlik va xavfsizlik sharoitida bunyodkorlik ishlari bilan shu ullanishi uchun qulay shart-sharoit yaratishi kerak.

Islom Karimov boshchilik qilayotgan mustaqil zbekiston davlatining geosiyosati jahondagi hamma davlatlar bilan teng huquqli, barcha turdagi aloqalar rnatish va zaro manfaatli hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgandir. U geosiyosat istiqbolda zbekiston jahon hamjamiyatida z munosib rniga ega b lishi, tenglar ichida teng va erkin faoliyat k rsatishi, istiqbolda porloq, insonparvar demokratik huquqiy davlat barpo etishga qaratilgandir. Shundan kelib chiqib, Prezidentimiz Islom Karimov zbekiston davlati tashqi siyosati tamoyillarini quyidagicha izohlaydi:

Birinchidan, zining milliy davlat manfaatlari ustun b lgani holda zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish. Bizning mustaqil davlatimiz biron-bir buyuk davlatning ta'sir doirasiga tushib qolish niyatida emas. zbekiston yana kimgadir b ysunish uchun mustaqil bo^slgani y q.

Ikkinchidan, respublika odamlar va davlatlar rtasidagi zaro munosabatlarda umumbashariy qadriyatlarni ustun q yib, xalqaro maydonda tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash uchun, mojarolarni tinch y l bilan hal etish uchun harakat qiladi. zbekiston yadrosiz hudud b lib qoladi, tajovuzkor harbiy bloklar va uyushmalarga kirmaydi.

Uchinchidan, respublikaning tashqi siyosati teng huquqlilik va zaro manfaatdorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik

qoidalan asosida quriladi. Mustaqil davlatlar hamd stligida, bugun tashqi siyosatda ham bizning shiorimiz - tenglar orasida teng b lish, "katta og'a"ning qosh-qavo iga qarab ish tutishdan uzil-kesil va abadul-abad xalos b lishdir.

T rtinchidan, mafkuraviy qarashlardan qafi nazar, tashqi siyosatda ochiq-oydinlik tamoyilini r yobga chiqarishga va barcha tinchliksevar davlatlar bilan keng tashqi aloqalarni rnatishga intiladi.

Beshinchidan, zining milliy-huquqiy tizimini vujudga keltirayotgan mustaqil zbekiston ichki milliy qonunlaridan xalqaro me'yorlarning ustuvorligini tan oladi. Bizning mustaqil davlatimiz z qiyofasini y qotmay, jahon hamjamiyatiga kirar ekan, xalqaro talablarga rioya qilishga tayyordir.

Oltinchidan, zbekiston t Ia ishonch tamoyillari asosida ham ikki tomonlama, ham k p tomonlama tashqi aloqalarni rnatish va rivojlantirish uchun, xalqaro tashkilotlar doirasida hamkorlikni chuqurlashtirish uchun harakat qiladi.

Shu tamoyillardan kelib chiqib, zbekiston davlati MDH tarkibiga kirgan davlatlar, Markaziy Osiyo hamda Osiyo va Tinch okeani mintaqasi davlatlari, Arab davlatlari, Janubiy-Osiyo davlatlari, arbiy, Markaziy va Sharqiy Ovr po davlatlari, Rossiya, AQSh davlatlari bilan hamda xalqaro tashkilotlar bilan zaro manfaatdorlik asosidagi aioqalarni rivojlantirishga intilmoqda. Ayniqsa, Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik va xavfsizlikni saqlab qolish, Tojikiston va Af onistondagi fuqarolar urushiga barham berish uchun faol siyosat yurgizdi. Xalqaro terrorism, diniy ekstremizm va narkobiznesga qarshi kurashning oldingi saflarida bormoqda.

Xulosa: a) Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni ta'minlash bu lkadagi barcha davlatlar milliy mustaqilligi uchun kafolatdir; b) yirik davlatlar mafkuraviy y llar bilan Markaziy Osiyo davlatlarini z ta'sirlariga olishdan manfaatdordir; v) Markaziy Osiyo davlatlari geosiyosatida mustaqillikni mustahkamlash, mintaqaviy barqarorlikka erishish, demokratik islohotlarni amalga oshirish, mintaqaviy hamkorlikka birinchi darajali ahamiyat berish ustivor y nalish b lishi lozim; g) zbekiston davlati olti tamoyilga asoslanib, z geosiyosatini amalga oshirmoqda.

Kalit so 'zlar. Markaziy Osiyo mintaqasi, etnos, islom aqidaparastligi, fuqarolar urushi, VICH infeksiyasi, giyohvandlik, geostrategiya,

Yevroosiyo ittifoqi, suv resurslari, mintaqaviy birlashish, institut mexanizmlar, Shanxay hamkorlik tashkiloti, "qalqon zona", zbekiston davlatining geosiyosati.

Takrirlash uchun savollar

1. Markaziy Osiyo qanday mintaqada joylashgan?
2. Har bir etnos madaniyatiga qanday munosabatda bo'lgan ma'qul?
3. Sobiq ittifoq qulagach, Markaziy Osiyoda nega geosiyosiy bo'shliq paydo bo'ldi?
4. "Orani buz-u, hukmronlik qil" tamoyili nimani anglatadi?
5. Nega yirik davlatlar Markaziy Osiyo mintaqasiga qiziqib qaraydilar?
6. Xalqaro terrorizm va *diniy* ekstremizmga qarshi samarali kurash olib borish nimani taqozo etmoqda?
7. Jahonda ketayotgan globallashuv jarayonining Markaziy Osiyoga qanday ta'siribor?
8. "Tosh bitiklari" nimani eslatadi?
9. zbekiston davlatining geosiyosati qanday asoslarga ega?

III B LIM

MAFKUBA

MAFKURA FALSAFIY Y NALISHDAGI FAN SIFATIDA

Falsafa bilan tabiiy fanlar rrtasidagi zaro aloqadorlik va ta'sir. Falsafa har bir jamiyatdagi donishmand, dono odamlarning fikrlari, oyalari, ijtimoiy-siyosiy qarashlari va muayyan dunyoqarashiari sifatida tarixan ijtimoiy hayotning ilk davrlaridayoq paydo b lgan nodir hodisadir. Mafkuraviy hayot tufayli odamlar jamiyat b iib yashash, muayyan manfaatlar doirasida umumiy maqsadlarni r yobga chiqarish uchun birlashib mehnat qilish va kurashish imkoniyatiga ega b lganlar, shu jarayonda ulardagi hayvoniy instinktlarning k pchiligi rnini odob-axloq me'yorlari egallaydi. Ijtimoiy hayotga moslashish imkoniyati kengayib bordi. Ijtimoiy hayot taiblari taqozosi falsafiy fikrlar rivojlanib, fanning qator y nalishlari paydo b ldi va takomillashdi. Ayni paytda muayyan dunyoqarash va ijtimoiy-siyosiy qarashlarni odamlar ongiga singdirish, ularni imon-e'tiqodga hamda etnoslarning maslagiga aylantirish vositasi sifatida mafkura shakllandi. Odamlarning jamoa va jamiyat boiib yashashlari uchun muayyan dunyoqarash bilan zviy bogiiq holda ma'naviyat qaror topishi, muayyan ma'naviy-ax'loqiy qarashlar qadriyatga aylanishi shart. Ammo ma'2um bir y nalishda ma'naviyat va qadriyatlar tizimi jamiyatda barqaror b lishi uehun muayyan Bosh va Asosiy oyalalar b lishi lozim. Ular individiar ongiga singishi va xalq ommasi maslagiga aylanishi uchun mafkuraviy ijtimoiy institutlar, ta'sir tkazish vositalari, shakllari, usul-uslublari mavjud. Har qanday mafkura tarixan uchta unsurdan iborat bir butunlikda z ta'sirini tkazib keladi: a) Bosh va Asosiy oyalalar asosida hayot ma'nosi va turmush tarzini belgilayotganlarni jamiyat va davlat tomonidan ra batlantirib borish; b) bu oyalarga q shilmagan va unga qarshi turganlarga nisbatan jamoatchilik nafratini q z otish; v) mafkuraviy ijtimoiy institutlar (oila, istiqomat joy - mahalla, quv va mehnat

jamoalari, davlat va nodavlat tashkilotlari), siyosiy partiyalar, ijtimoiy uyushmalar madaniy-ma'rifiy tadbirlarni amalga oshirishlari uchun yetarli moddiy va moliyaviy resurslarga ega bo'lishlari zarur.

Falsafiy fikrlar rivoji tabiiy, ijtimoiy-gumanitar va texnikashunoslik fanlarining tarixan vujudga kelishi va takomillashuvi uchun o'zaro uyushma asos bo'lib xizmat qildi. Ayni cho'chda u dunyoqarashlik funksiyasini ham bajarib keldi. Uning genezisi va rivojining tarixi davomida falsafiy bilimlar mazmun jihatidan tabiiy bilimlar bilan omuxta bo'lib ketdi. Ularning tarkibida tabiiy fanlar ma'lumotlari, tushunchalari, kategoriyalari, qonunlarining mavjud bo'lishi falsafani ilmiy asoslarini kuchaytirdi. Uning fan darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Tabiiy fanlar ravnaqi texnikashunoslik fanlarining yuzaga kelishi va ravnaq topishiga olib keldi.

Falsafa negizida qator fanlarning tarixan shakllanishi uni "fanlar fani", "fanlar onasi" maqomiga ko'tardi. Bunday qarashlar tarixan jamiyatda falsafa qadrini oshirish, unga qiziqish kuzatildi. Shuning uchun ham antik davrda va arab-musulmon olamidagi Uyushma onish davrida yashagan olimlar ko'p jihatdan qomusiy mutafakkirlar hisoblanib, ularda falsafiy fikrlar, tabiiy-ilmiy qarashlar bilan birgalikda namoyon bo'lganiga shohidmiz.

Agar gorizontal tarzda falsafa fanga mansub bo'lsa, vertikal tarzda u mafkura bilan bo'linib ketadi. Falsafa jamiyat ma'naviy hayotining "vertikali" va "gorizontali" kesishuvi nuqtasida turib, bu fanlarning umumiy xulosalari, qoidalari, tamoyillari negizida ilmiy-falsafiy dunyoqarashni shakllantiradi. Olam va unda odamning roni t'arhisida dinlar ham o'ziga xos dunyoqarash tizimini yaratadi. Bu dunyoqarashni tarixning qaltis sinovlaridan o'tgan ta'sirli mafkuraviy vositalar orqali individlarning imoni va e'tiqodiga, xalq ommasining maslagiga aylantiradi. Falsafiy dunyoqarash olam, unda odamning roni t'arhisida tabiatshunoslik, texnikashunoslik, jamiyatshunoslik, insonshunoslik fanlarining dalillariga tayanadi, shu ma'noda u fan sifatida o'zini namoyon qiladi.

Falsafaning gorizontal sohadagi xususiyati faqat uning predmetiga munosabatlardagi xilma-xil qarashlarga sabab bo'ladi. Ayni cho'chda uning mafkuraga daxldorligida ham o'zini namoyon qiladi. Falsafa fanining predmeti masalasi hozirgacha bahsli bo'lib turibdi. Ma'naviy nodir hodisa sifatida falsafaning vertikal safdagi xususiyati shuki,

subyektning voqelikni in'ikos ettirish vositasi sifatida u siyosat va mafkura bilan boglanib, ular uchun nazariy asos bo'ladi. Binobarin, zining ilmiy salohiyati hamda tarixan shakllangan boy kategorial va tushunchaviy bazasi tufayli falsafa endilikda mustaqil fan holatiga kelganligi bilan qadrlidir. Shu ma'noda uni "fanlar fani" deyish ilmiylikdan zoqlashish, falsafa fanlar tizimidagi mustaqil fan ekanligini tan olmaslikka sabab bo'lib, notiq, noilmiy qarashlarni tarkib toptiradi.

Falsafa fan sifatida olam, uning vujudga kelishi, tabiiy-tarixiy rivoji, harakat tufayli notirik va tirik tabiat hamda odamzotning ziddidan vujudga kelgani, jamiyat zini-zi tashkil qiluvchi va boshqaruvchi tizim ekanligini boshqa fanlar dalillariga suyangan holda isbotlaydi. Shu ma'noda muayyan subyekt (individ, jamoa, davlat, ijtimoiy-siyosiy harakatlar va h.k.) manfaatlarini eng ko'p va ishonchli darajada ifodalaydi. Binobarin, falsafiy yunalishda tarkib topadigan mafkuragina ilmiylikka yaqinlashadi va shunda milliy, sinfiy, diniy, irqiy va boshqa negizlarda muqarrar chiqadigan ziddiyatlarni payqab olish, ularni ziddiyatda hal etib, har bir jamiyatda va butun dunyoda odamning inson (0'amiyatlashgan individ)ga aylanish jarayonini tezlashtiradi. Ayni cho'lda inson aql-zakovati va uning mevasi boigan fan-texnika va texnologiya muvaffaqiyatlaridan faqat bunyodkorlik, ezgulik uchun foydalanish yillarini ko'rsatadi, unga erishishning vositalarini aniqlaydi.

Falsafaning ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rnini. Ma'umki, ilmiylik obyektivlik (xolislik), ratsionallik (aqlga muvofiq dalillash), alohida tizimga solinganlilik, amaliyotda tekshirish tamoyillariga asoslanadi. Falsafa fan sifatida bu tamoyillarga qat'i amal qiladi. Tarixiy jarayonlarning har bir burilishi falsafiy fikrlarning turli tomonga o'tishi bilan ziddiyatga xoslik baxsh etadi. Falsafiy fikrlar, o'z oylar nisbatan ilmiy-dunyoviy yunalish olgan davrlarda barcha tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar ham rivojlanib, jamiyat taraqqiyoti sur'atlari tezlashgan, xalq farovonligi nisbatan oshgan. Ijtimoiy-siyosiy sohalarda erkin fikr yuritish imkoniyati kengaygan, shaxslarda ijtimoiy faollik sezilarli darajada oshgan. Falsafiy fikrlar rivoji yo'liga o'z oylar tashqi ta'sirlar qo'yilgan davrlarda ijtimoiy hayotda tur'atlik mayllari kuchaygan, bu hol ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalarda tur'atlik, hatto orqaga ketishlar sodir bo'lganiga tarix shohid. Shuning uchun ham tarixiy burilish

davrlarida falsafaga munosabat jiddiy tus olgan. Unga munosabatda turli nuqtai nazarlar ilgari surilgan. zbekiston mustaqil taraqqiyot y liga tgach, aytish mumkinki, ba'zi olimlar tomonidan unga munosabat salbiy tomonga qarab zgardi. Chunki ular falsafaning ijtimoiy jihatlariga asosiy e'tiborni berib, uni sobiq sovet davri mafkurası bilan aynanlashtirdilar. Tarixan falsafiy y nalistlar, maktablar xilma-xil k rinishlarga ega b lgan. Bundan bizning davrimiz ham mustasno emas. Masalan, siyosat falsafasi, huquq falsafasi, diniy falsafa, milliy falsafa kabi y nalistlarda tadqiqot olib boruvchi, albatta, ilmiylik tamoyillariga yetarli darajada amal qila olmaydi. Chunki tadqiqot mazmun-mohiyati bu tamoyillarni taqozo etmaydi. Siyosat falsafasi y nalistida tadqiqot olib boruvchi ma'lum bir davrdagi siyosatni yo ma'qullashi yoki uni yomonotliqqa chiqarishi kerak b ladi. Diniy falsafa doirasida fikr yurituvchi ma'lum bir din aqidalarini haqiqatning oliy nuqtasi etib k rsatishga majbur. Yoki milliy falsafa y nalistida tadqiqot tkazmoqchi b lgan kishi muayyan bir millat qadriyatlarini ideallashtirmay iloji y q. Agar bunday falsafiy oqimlar falsafa fani rnini egallab qolgudek b lsa, unda falsafiy tadqiqotlarda yuqoridagi ilmiy tamoyillarga amal qilish qiyinlashadi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar muayyan tarixiy davr va mamlakatdagi siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy, falsafiy qarashlar ta'sirida b lganligi sababli, ular ma'lum darajada ilmiylikdan uzoqlashadilar. Shuning uchun ham falsafaning ijtimoiylik jihatları bilan shu ullananimizda, uning noilmiyligi muayyan oyalar tizimi b lgan mafkura bilan bo liqligiga beixtiyor duch kelamiz. Bunday holatda uning boshqa ijtimoiy tomonlarini mutloqlashtirish natijasida falsafani mafkura bilan almashtirish sodir b ladi.

Falsafa va mafkura rtasidagi tarixiy aloqadorlik. Mafkura tarixan ijtimoiy borliqni siyosiy-guruhiy yoki sinfiy manfaatlar k zgusi orqali in'ikos ettirish vositasi sifatida tavsiflanadi. Mafkuraning vazifasi ma'lum bir dunyoqarash bilan bo liq ravishda qadriyatlar tizimini ishlab chiqish, muayyan oyaviy nuqtai nazar b yicha ijtraoiy hayotda nima b lishi keragu va nima b lishiga y lq ymaslik zarurligini asoslashdan iborat b ladi. Ba'zan bunday qarashlarni kengaytirib, mafkura obyektiga esa faqat ijtimoiy borliqni, ayni cho da tabiatning zi ham q shib yuboriladi. Natijada mafkura ijtimoiy-guruhiy manfaatlar asosida

borliqni zgacha in'ikos ettirish tusiga kiradi. " zgacha"da mafkura borliqni nafaqat ilmiy jihatdan ta'rif-tavsif etadi, aksincha, uni soxtalashtirishi ham mumkin. Mafkura har doim jamiyatning bir qismi manfaatlarini butun jamiyat manfaatlari etib izohlaydi, ya'ni unsur (element) va qism butun rnini egallaydi. Uning asosiy tamoyili partiyaviy-sinfiylik b lib qoladi. Individual va ijtimoiy ong ayriilmiy y nali shda biryozqlama shakllanadi. Binobarin, siyosiy oyalar tizimi va shunga muvofiq amaliy harakat dasturi mafkuraning asosiy mazmunini tashkil etadi. Olamning bir butunligi t risidagi falsafiy qarashlar ayro-ayro holdagi siyosiy maqsadlarni "yalpi umumiy", ya'ni odamzotning tub manfaatlari etib k rsatish uchun oyaviy tasir k rsatishning samarali vositasiga aylanadi. Natijada muayyan sotsial guruh manfaatlari umumiylik kasb etadi. Boshqa guruhlar manfaatlari bilan uy unlashish tusiga kiradi. Manfaatlarning bu tarzda chatishib ketishi qismni butun, xayolotni reallik etib k rsatish uchuri kifoyadir. Mafkura shunday y nali sh olgaridagina jamiyatda oyaviy jipslik vujudga keladi. Turli manfaatlarga ega b lgan ijtimoiy guruhlar rtasida vaqtincha b lsa-da, harakat birligi yuzaga keladi.

Partiyaviylik subyekt ijtimoiy nuqtai nazari maium maqsad y lida aniq oyaviy y nali sh olishi b lib, u individning muayyan siyosiy partiyaga yoki ijtimoiy harakatga rasman mansubligini anglatmaydi. Partiyaviylik tushunchasi keng ma'noda turli ijtimoiy guruhning oyaviy-siyosiy qarashlariga q shilmaydigan individlarga ham xosdir. Muayyan mafkuradagi dunyoqarash mohiyati individlarning dunyoqarashiga yaqin yoki zoq b lishi mumkin. Obyektivlikning subyektiv bilish manfaatlari bilan chatishib ketishi sababli mafkura "tub" manfaatlar ifodasi tusini olishi ham ehtimoldan xoli emas.

Maiumki, falsafa jamiyatshunoslik ilmi va umuman oiam t risidagi oyalar tizimi sifatida har doim jamiyatda oyaviy-mafkuraviy bahslar va siyosiy t qnashuvlarga tortilmasdan iloji y q. Mafkuraning falsafaga ta'siri natijasida alohida-alohida falsafiy y nali sh (maktab) lar rtasida qarama-qarshiliklar kuchayishiga olib keladi. Aynan shunday murosasiz oyaviy-nazariy kurash falsafani badnom etib, birlikka putur yetgan joyda abadiy ajralish va dushmaniik mavjuddir. Demak, bunday joyda haqiqatni izlab topish qiyinlashadi, degan xulosaiar chiqariladi. Falsafa mafkura biian qanchaiik bo liq

b lishi darajasiga qarab, uning mazmuni shunchalik mafkuralashadi. Aynan shu ma'noda falsafa tarixan mafkuraviy tus oladi.

Falsafani fan sifatida rivojlantirish muammosi. Gorizontalar tarzda falsafaning fanga mansubligini hisobga olib va mafkurada ham ilmiylik salohiyati yetakchi b lishi uchun unga fan sifatida yondashishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Zero, falsafaga fan sifatida yondashuv, birinchidan, uoga q yiladigan malomatlardan xalos etadi, ikkinchidan, olamni falsafiy idrok etish imkoniyatlarini kengaytiradi, uchinchidan, mafkuraviy (noilmiy) yondashuvlardan uni saqlaydi, t rtinchidan, mafkuraning umumiy y nalishi va mazmuniga faol ta'sir k rsatib, uning ilmiy salohiyatini oshiradi. T ri, ilgari gidek turlicha falsafiy qarashlar, maktablar vujudga kelib, ularda mafkuraviy yondashuvlarga keng rin berilaveradi, ammo falsafaning fan sifatida tan olinishi va unga shunday munosabatda b lish ijtimoiy taraqqiyot va inson kamoloti uchun keng imkoniyatlarni vujudga keltiradi.

Falsafa bilan jiddiy shu ullanmay, u haqda fikr bildiradigan zioUlarimiz "falsafa" tushunchasi bilan "falsafa fani" tushunchasi rtasida tarixan umumiylikdan tashqari ayrimlik (tafovut) ham mavjudligini e'tibordan soqit qiladilar. Falsafaning endilikda fan sifatida shakllangani, albatta, falsafiy fikrlar rivoji bilan uzviy bo liq. Biroq "falsafa" tushunchasida unga ijtimoiy ongning nazariy shakli ma'nosi b lsa, "falsafa fani" tushunchasida olamni bir butun bo liq holida bilish, undagi yalpi umumiy zaro aloqadorlik, zaro ta'sir, zaro taqozodagi munosabatlar rnini aniqlashning muayyan tizimi ma'nosi bor. Boshqacha aytganda, falsafiy fikrlar majmuasi muayyan bir tizim - fan holiga kelishi, bunda boshqa fanlar qamrab olmaydigan z sohasi borligi, u z predmetiga ega ekanligi e'tirof etiladi.

ar qanday fan muayyan sohada insoniyat tarixan t plagan tajribasi bilimlarini muayyan tizimga solinishi b lib, ma'lum bir sohani ilmiy anglashga imkon tu diradigan z uslub, tushunchalari, kategoriyalari, qonunlari, tamoyillari b lishini taqozo etadi. Bular z navbatida tarixan chuqurlashib, kengayib, mazmunan boyib borishi natijasida fan takomillashadi. Bir fan y nalishida bir necha tarmoqlar ham vujudga kelib, ular muayyan fanni mazmunan boyitadi.

Falsafa "donishmandlikni sevish" yoki "donishmanlarcha fikrlash" ma'nosida ertaklar va ashulalarda ham z ifodasini topadi. Inson z-

zini anglashga yordam beradigan oyalarda ham falsafiy qarashlar bor. Har bir fanda olamning turli sohasidagi ichki va tashqi aloqadorliklarni ilab olishga yordam beradigan falsafiy fikrlar mavjud. Ammo bu degani ertaklar, ashulalar, xususiy va ijtimoiy fanlar falsafa fanining rini bosa oiadi, degan ma'noni anglatmaydi. Falsafa fan sifatida boshqa barcha fanlar uchun metodologik asos b lib xizmat qilishi uning kategoriyalari, qonunlari, uslublari, taraoyllari yalpi umumiy tasnifga ega ekanligi bilan tavsiflanadi. Shuning uchun ham har bir fan sohasining tadqiqotchisi faisafa fanidan yaxshiroq ilmgaga ega b isa, uning ilmiy izlanishiari samarali yakunini topishi tajribalardan ma'lum.

Xulosa: a) falsafa biian boshqa barcha faniar rtasida aloqadorlik va zaro ta'sir mavjud; b) gorizontal tarzda falsafa tabiiy fanlar biian zaro aloqada b lsa, vertikal holatda u ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bo lanib, ijtimoiy fan tusiga kiradi; v) bu hol falsafaning tarixan mafkuraviy qarashiar bilan aloqasini kuchaytirib, uning mafkuraviy tus olishiga sabab b ladi; g) falsafa fan ekanini tan olish uriing mafkuraga faol ta'sir etib, mafkurada ilmiyiik ustivor y naliish olishi uchun imkon tu diradi.

Kalits zlar: donishdmandiik, mafkuraviy hayot, Bosh va Asosiy oyalar, qadriyat, "vertikal", "gorizontal", falsafiy dunyoqarash, "falsafa", "falsafa fani", ilmiylik, obyektivlik, aqlga muvofiqliq, tizimga soiinganlik, amaliyotda tekshirish, erkin fikr yuritish, tur uniik, partiyaviy-sinfyilik, metadologik asos.

Takrorlash uchun savollar

1. "Falsafa" tushunchasi tarixan qanday ma'noda ishlatilib kelindi?
2. Nega muayyan ma'naviyatni qaror toptirish uchun mafkura lozim?
3. Mafkura uch unsuridan iborat bir butunlik, deganda nimalar nazarda tutiladi?
4. Nega har qanday mafkurada Bosh va Asosiy oyalar mavjud?
5. Falsafa fani vertikal va gorizontal tarzda qaysi fanlar bilan tutashadi?
6. Ilmiylik qaysi tamoyillarga asoslanadi?
7. Falsafaga fan sifatida yondashishning zarurati nimada?
8. Mafkura ijtimoiy borliqni qaysi nuqtai nazardan ifodalashga intiladi?
9. Partiyaviy-sinfyilik nimani anglatadi?

NOOSFERA DAVRI VA MAFKURAVIY JARAYONLAR

Mafkuraviy jarayon tushunchasi. Noosfera davri mafkurasi tarixiy tajribalarga tayangan holda yangicha tafakkur tarzini va shu asnoda ilmiy-falsafiy dunyoqarashni barqaror qilishi ijtimoiy-tarixiy zaruriyatdir. Tarafkashlikka asoslangan siyosat hamda milliy mahdudlik va diniy mutaassiblikni tarqatib qiluvchi mafkuralar insoniyatni holdan toydirdi. Noosfera davrida odamzot insonlardek, chinakam jamoa va jamiyat bo'lib yashash qobiliyatini o'zida hosil etishi, jamiyatdagi barkamol insonlar shaxsini shakllantira oladigan kichik va katta muhit vujudga kelishi zarurligi ma'lum bo'ladi.

Odamlar moddiy ne'matlar yaratish uchun zarur muloqotga kiradilar. Ma'lum maqsadlar yordamida birlashadilar. Birlashish, hamkor-hamnafas bo'lish uchun muayyan dunyoqarash ifodasi bo'lgan Boshqarish o'yoq, unitarizmda oladigan asosiy va yordamchi o'yalar kerak bo'ladi. Shunday ijtimoiy ehtiyojlar tufayli butun dunyoda bir-biridan shakllanib farqlanadigan, ammo ma'no-mazmun jihatidan yaxlit ta'limotlar o'zidan shakllangan. Bular mifologik va diniy dunyoqarashlar ifodasi bo'lgan o'yalaridir. Bu o'yalarni odamlar ongiga singdirish, ularda imon va e'tiqodni mujassamlashtirish uchun juda ta'sirli mafkuraviy ijtimoiy institutlar, vositalar, uslublar qaror topdi.

Ayniqsa jahon dinlari ilohiyotchilari, ruhoniylari mafkura orqali odamlar ongini muayyan maqsadlar yordamida boshqarish, ijtimoiy munosabatlarni ham shu dunyoqarash negizida shakllantirishda boy tarixiy tajribaga egalar. Hozirgi ilm-fan, texnika va axborot texnologiyasi rivojlangan jamiyatlarda mifologik dunyoqarash elementlarini saqlagan holda diniy dunyoqarashni qaror toptirish mayllari kuchlidir. Bu hol Noosfera davri mafkurasini shakllantirishda ham asqotishi shubhasiz. Odamzotning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-axloqiy va siyosiy faoliyati ayriinsoniy tomonga o'zlashishi mayli kuchayishi tufayli Ona tabiat zaharlanishi tobora kuchayib, insoniyat va uning jamiyatlari ma'naviy inqirozga uchrayotgani sir emas. Bunday sharoitda umumbashariy o'yalardan oziq o'ib shakllanadigan milliy mafkuralarga ehtiyoj kuchayib boraveradi.

Tabiat va jamiyatdagi hozirgi holat uchun ilm-fan, texnika va axborot texnologiyalari javobgar emaslar. Balki Noosfera davriga batamom muvofiq keladigan, odamlar kuch-ayratini halokatning oldini olib

qolishga birlashtiradigan yaxlit dunyoqarash y qiligi, bu dunyoqarash o'ylarini individlar imoni va e'tiqodiga aylantira oladigan mafkuraviy jarayonlarning bir butun tizimi shakllanmaganidan izlash maqsadga muvofiqdir.

Mafkuraviy jarayon deganda muayyan dunyoqarash ifodasi bilan Bosh va Asosiy o'ylarni individlar ongiga singdirish, shu jarayonda umumiy fe'l-atvor, k nikma va harakat birligini vujudga keltirish tushuniladi. Odam jamiyatda yashar ekan, unda z- zidan muayyan dunyoqarash shakllanaveradi va uning fe'l-atvori, xatti-harakati y nalishi shunga muvofiq shakl tusiga kiradi.

Odam zoti tirik tabiat tarkibiga kiradi. Binobarin, unda simliklar va hayvonlar dunyosiga xos xususiyatlar mavjud. Masalan, yovvoyi tlar z- zidan yerda unib chiqib rivojlanaveradi. Ammo madaniy simliklar parvarishlanmasa, ular yovvoyi tlardan muhofaza etilmasa, y q b lib ketishi mumkin. Agar odam z holiga tashlab q yilsa, unda yovvoyilikka xos fe'l-atvorlar, xatti-harakatlar rivojlanib borgan sari jamiyatdagi munosabatlar ayriinsoniy tomonga o'lib ketishi ham mumkin. Tarixiy tajribalarga tayanib, Prezident Islom Karimov: "Inson tabiatidagi insoniylikdan k ra vahshiylik, ur-yiqit instinktlari, ya'ni xatti-harakatlarini q z otib yuborish oson", deganlarida, individ ma'naviy dunyosi qashshoqlansa, unda z- zidan vahshiyona instinktlar q z alishi mumkinligini nazarda tutadi. Ma'naviyat har bir individ uchun suv bilan havodek zarurligi, shunday falokatlarining oldini olish uchun zarur. Ma'naviyat esa mafkurasiz qaror topa olmaydi. Madaniy simlikni yovvoyi tlar, zararli hashoratlardan muhofaza qilish, uning m ijaldagi hosil berishi uchun mohir dehqon va zarur mehnat qurollari, vositalari qanchalik kerak b lsa, ma'naviyatni qaror toptirish uchun ham muayyan ma'naviyat negizidagi dunyoqarashga e'tiqod q ygan, sha oya uchun kurashishni hayot ma'nosi deb bilgan, maxsus tayyorgarlikka ega, tili burro, notiqlik san'ati yuksak tar ibotchilar hamda moddiy-ma'naviy resurslar bilan yetarli darajada ta'min etilgan ta'sirli mafkura kerak b ladi.

Mafkuraning tarixiy vazifasi shuki, zining diniy yoki ilmiy negizlari bilan va dunyoqarashlilik mohiyatiga ega o'ylarni individlarning imoni, e'tiqodi hamda xalq ommasining maslagiga aylantirib, harakat birligini vujudga keltira oladi. Shuning uchun ham mafkuraning nazariy asosi konsepsiyasi, amaliy falsafasi, oyaviy kurash y Hari va vositalari

b'lishi kerak. Hozirgi biz yashab turgan dunyoni Noosfera davri deb e'tirof etiladigan b'lsa, bu davr mafkurasi ilmiy-falsafiy konsepsiyasini yaratish, uning amaliy jihatlarini ishlab chiqishga har bir mamlakatda turli tarzda mavjud b'lgan milliy mafkuralar z' hissasini q' shishi lozim. Noosfera mafkurasida Ona tabiatni muqarrar halokatdan saqlab qolish uchun Aqlni t'la-t' kis insoniyat tub manfaatlariga burish Bosh o'ya b'lgani ma'quldir. Bu mafkuraning asosiy o'yalarini izlab topish galdagi vazifalar sirasiga kiradi.

oyaga qarshi oyaviy kurash masalasi. Biz yashayotgan davr axborot kommunikatsiyalari juda rivojlangan, dunyoning hamma joyidagi ma'lumotlar zudlik bilan tarqalishi bilan farqlanadi. Bunday fikrlar, o'yalar, qarashlar xilma-xilligi, rang-barangligi sharoitida yashash bir tomondan quvonchli, ikkinchi tomondan ayanchlidir. Zero, jamiyat taraqqiyoti va inson kamolotiga xizmat qiladigan o'yalar bilan birga xalqlar, millatlar orasiga raxna soladigan, odamlarni, ayniqsa yoshlarni t'ri y'ldan ozdiradigan, ularda hayvoniy xirslami q'z atadigan, toshba'irlik, inson taqdiriga befarqlik his-tuy'ularini rivojlantiradigan qarashlar tezda qaror topmoqda. Bunday sharoitda milliy o'ya va mafkuraga ehtiyoj oshib boradi. "Albatta, - deydi Prezident Islom Karimov, - biz fikrlar va qarashlar rang-barangligi prinsipi tarafdormiz. Ammo bu fikr va qarashlarni birlashtiradigan, ularning mushtarak jihatlarini uy'unlashtiradigan yagona mezon borki, bu milliy o'ya va milliy mafkuradir" ("Hushyorlikka da'vat". "z'bekiston ovozi", 1999-y. 26.06).

Shuning uchun ham mustaqillikning dastlabki yillarida o'yaviy b'shliqqa y'l q'yimaslik uchun milliy mafkurani shakllantirish b'yicha respublikamizda qiz'in bahs-munozaralar bordi. Bunda Prezidentimiz Islom Karimov faol ishtirok etdi va milliy istiqlo'l o'yasi va mafkurasini shakllantirish konsepsiyasini yaratdi. Bu konsepsiyaga aqidaparastlarcha munosabatda b'Imaslik kerakligini nazarda tutib, Islom Karimov mutassaddi tashkilotlar rahbarlari "etarli ilmiy salohiyatga ega va tajribali pedagogik kadrlari mavjud b'lgan ta'lim muassasalaridan iborat mamlakat miqyosida "eksperimental maydonchalar"ini belgilasinlar va ekspert ishchi guruhlarini tashkil qilsinlar", deb Farmoyish chiqardi. Bunday maydonchalar, ekspert guruhlari rasman tashkil etildi-yu, ammo ularning t'playotgan tajribalari, tavsiya etayotgan takliflari

inobatga olinmadi. Islom Abdu aniyevich milliy oya va mafkuraning jamiyat hayotidagi ahamiyatini ta'kidlab: "Biz uning mazmun-mohiyati ufqlarini umumiy tarzda oldik. Endi ijtimoiy soha olimlari, mutaxassislar, il or fikrli ziyolilar bu boradagi izlanishlarni chuqurlashtirib, umumlashgan nazariy xulosalarni ishlab chiqishlari" zarurligiga e'tiborni qaratdi. Chunki faqat shunday y l tutgandagina oyaga qarshi faqat oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan kurasha oladigan kadrlar yetishib chiqishi mumkin.

Ma'lum bir oyaga, mafkuraviy yondashuvlarga qarshi kurashadigan shaxs avvalo zi sha oya shakllangan mamlakat va xalq tarixini yaxshi bilishi, u oyaga qarshi asosli dalillangan oyaviy nuqtai nazarda mustahkam turishi va unga qarshi tura oladigan oyani boshqalarga singdira oladigan mahoratga ega b lishi lozim. Masalan, vahhobiylik oyasi bilan zaharlangan odamlarni ular tutgan y l not ri ekanligini asoslash uchun vahhobiylik oyasi yuzaga kelgan Saudiya Arabistonining XVIII va XX asr boshidagi ahvoli, u xalqning Xanbaliya shariat mazhabi ta'sirida shakllangan mentalitetidan yaxshi xabardor b lishi lozim. Aks holda vahhobiylik e'tiqodiga aylangan yoshlarni xato y l dan qaytarish amrimahol. Boshqa har qanday oyalarga qarshi kurashlar ham xuddi shunday y l tutishni taqozo etadi. Jaholatparastlikka qarshi kurashadigan odam uni ma'rifatparvarlikdan farqlay olish qobiliyatiga ega b lmo i lozim. Tarix shunga shohidki, hech qaysi davrda va hech qaysi mamlakatda jaholatparastlik yaydoq holda zini namoyon etmagan va etmaydi ham. U har doim "ma'rifiy" pardalarga ralgan holda taqdim etilib kelinganki, faqat muayyan davrlar tgach, bu qarashlar asosida shakllangan munosabatlar individlar va ularning jamiyatlari boshiga behad kulfatlar tushishiga sabab b lganligi anglab yetilgan. Masalan, sobiq sh rolar davrida davlat va jamiyatni boshqarishni ma'muriy buyruqbozlik tizimi jaholatparastlikning amalda namoyon b lishi ekanligi, u inson huquqlarini poymol etadigan, individlar tashabbuskorligini har qadamda b ib turadigan ijtimoiy murvat ekani endilikda, ya'ni insonparvar demokratik huquqiy davlat qurishga kirishilgach, ma'lum b ldi. Yetmish yil badalida kommunistik mafkura sha manfur tizimni chinakam ma'rifatparvar, insonparvar etib k rsatishga muvaffaq b lgan edi. Yoki sobiq sovet davri saylov tizimini olaylik. Xalq ommasi haq-huquqlarini barbod etish asosiga qurilgan va totalitarizmni mustahkamlashga qaratilgan sha tizim mafkura orqali

dunyoda eng demokratik tizim deb talqin etildi. Aytish mumkinmi, uzoq yillar xalq ommasi shu gumrohlikka ishonib keldi. Uni ma'rifatparvarlik nishonasi sifatida qabul etib, munosabat belgiladi.

Ta'kidlash zarurki, har qanday oyani individlar ongiga singdirishning tarix tajribasidan tgan usuli kuchli, ta'sirli mafkura vositalaridan samarali foydalana bilishdir. Masalan, Gitlarning "milliy sotsializm" oyasi qanchalik yovuzlik ifodasi b Imasin, uning "haqligiga" XX asr rtalaridagi nemis xalqining aksariyati ishongan va e'tiqod qiigan. Unda moliyaviy jihatdan yetarli darajada ta'minlangan va u oyani tar ib qilish uchun maxsus tayyorgarligi bor kadrlarga ega, kuchli, ta'sirli mafkura hal qiluvchi rol ynadi. Yoki sobiq sovet davrida soxta oyalarga odamlar ishonishgan, unga e'tiqod qilishgan. Bu bilan shu uilanadigan butun bir tizim shakilangan b lib, "jamiyatning eng yuqori b inidan eng quyi qatlamigacha bu tizim zining kuchli ta'sirini tkazar edi" (I.A.Karimov). Chunki mafkuraning butun vositalari sha oyalarni odanilar ongiga singdirish a qaratilgan b lib, individlar ongida oyaviy b shiiq paydo b iib qolmasligiga butun e'tibor qaratilgan edi.

Mustaqil zbekistonning Asosiy Qonunida hech bir mafkura davlat mafkurasini maqomiga ega b lmasligi kerakligi ta'kidlandi. Buning ma'nosi shuki, jamiyatda turli partiyalar, ijtimoiy harakatlar, diniy tashkilotlar, milliy markazlar bor ekan, ularning ham harakat dasturlari va shunga muvofiq oyalari, bu oyalarni tar ib etadigan mafkuralari bor. Agar biron-bir mafkuraga davlat maqomi berilgudek b lsa, davlat z imkoniyatlaridan kelib chiqib, boshqacha fikrlashga y l q ymaslik, zgacha mafkuralar y iini qafiy t sib q yish huquqiga ega b lib qoladi. Natijada davlat zining demokratik huquqiy maqomidan mahrum b lib, totalitarizm va avtoritarizm botqo iga botib, zini-zi halok qiladi. Bunga tarixda misollar k p. Masalan, sobiq ittifoq taqdiri bunga yaqqol misol bula oladi.

zbekistonda hozir 5 ta siyosiy partiya, qator ijtimoiy harakatlar, milliy markazlar, adliya vazirligi r yxatidan tgan 16 ta diniy tashkilot bor. Ular z matbuot organlari, dasturlari va boshqa mafkuraviy vositalariga ega b lib, z dasturlari va nizomlaridan kelibchiqib, aholiga oyaviy ta'sir k rsatish imkoniyatiga egadirlar. z navbatida davlat ham z ichki va tashqi siyosatini, amalga oshirayotgan tadbirlarini mafkuraviy vositalar orqali ommaga yetkazib, odamlarni milliy

manfaatlarni anglab olishlari, shu yil uchun fidoyilik ko'rsatishlariga da'vat etadi.

Milliy istiqlol oyoysi va mafkurasi tashvish davri qiyinchiliklarini mardonavor yengib borayotgan xalqimizga ma'naviy madad bermoqda. Bu oyo va mafkura zzbekistonda yashayotgan barcha millatlar, elatlar, diniy e'tiqod egalarini birlashtirish, Vatanimiz ravnaqi, xalqimiz farovonligi uchun kurashning aniq yo'llarini ko'rsatib bermoqda.

Tarafkashlikka asoslangan siyosat va mafkuraning inqirozi Ijtimoiy mavjudod sifatida odamzot tarixan tarkib topgan muayyan bir jamiyat barcha rida yashab, undagi kichik va katta muhitdagina z qobiliyatlari, iste'dodlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Demak, shunday shart-sharoit yaratib bergan jamiyatga yuksak hurmat va ehtirom onalallasidan tortib, ijtimoiy hayotning barcha yo'nalishlaridagi tarbiyaning umumiy mazmunini tashkil etmoqchi muhimdir. Toki, o'sib kelayotgan yosh avlod ziri yashayotgan jamiyat qonun-qoidalari, odob-axloq me'yorlari doirasida yashash ko'nikmalarini hosil etish uchun kurash jarayonida komillik martabasiga erishishi mumkinligini anglab yetsin. Bugina emas, balki individ Yer deb atalgan tabiat oldida hamisha qarzdor ekanini unutmasligi lozim. Odam tiriklik olamidagi bitta tur ekanini bilib olsa va ziri turi butun tarixi davomida unga behisob moddiy va ma'naviy boyliklar yaratib berganini tashvish idrok etsa, shu turini qadrlash va e'zozlash orqali chin ma'noda insoniy sifatlarni ziri zidavdalanantira olishga aqli yetsa, butunlay yangicha dunyoqarash shakllanishi shubhasiz. Bugungi bola istiqbolda ijtimoiy-iqtisodiy hayotda javlon urish darajasiga qarab jamiyatda muayyan ringa ega bo'ladi, shu jarayonda siyosiy hayotga tortilab, u siyosiy yo'nalishlarga ham faol ta'sir ko'ztkazadi. Agar biz har bir jamiyatda va butun dunyoda yoshlar ongiga Yer, Odam, millat, elat deb atalgan butunliklarning bir unsuri ekanini mafkura orqali anglata olsak va faqat shu butunliklarni saqlash va e'zozlash tufayli Noosfera davri muammolarini hal etishimiz mumkinligiga ularda ishonch hosil etishimiz mumkin. Bu oyalarni ilgari surishdan maqsad shuki, dunyoda tarafkashlikka asoslangan geosiyosat endilikda yangicha shaklshamoyillarda ziri namoyon qilib, bu siyosatni mafkuraviy vositalar orqali insoniy etib ko'rsatish davom etmoqda. Faqat endilikda moddiy resurslari va harbiy imkoniyatlari kattaroq bo'lgan davlatlar, ilgarigi davrlarda bo'lgani kabi boshqa mamlakatlarni tashvish ridan tashvish ri bosib

olib, uining yer osti va yer usti boyliklari, arzon ishchi kuchi va bozoridan foydalana olmaydi. Shuning uchun ham mafkuraviy vositalar orqali ular oyaviy ta'sir k rsatib, endilikda yashirin tusga burkangan eski tajovuzkorlik siyosatlarini (ya'ni jahoiatparastlikni) davom ettirmoqdalar.

Buyukdaviatchiik, buyukmiilatchiik shovinizmi, irqchilik, diniy mustasnoiik oylarini pardalangan holda mafkuraviy vositalar orqaii keng yoyib, z maqsadlariga erishish y iini tutmoqdaiarki, ularni nihoyatda "g zal parda"iarga, "insonparvariik" libosiga ragan hoida tashviqot qiimoqdalar. Bu tajovuzkoriikni nazariy ong darajasi yetarli b lmagan individlar, avom xalq buning mazmun-mohiyatini dafatan tushunib oiishi qiyin. Bularga q shimcha ravishda arbning tanazzulga uchragan ma'naviy madaniyatini k z-k z qiiish orqaii individlardagi vahshiylikka moyil qarashlar turmush tarzini singdirishga katta e'tibor berilmoqda. Shunday usullar bilan ham yoshiar ongini zaharlash, ularda tajovuzkorlik mayilarini rivojiantirishda mafkuraga katta umid bo lamoqdalar. Keyingi paytlarda ihson huquqlarini himoya etish shiorlari ostida arbcha demokratik tartiblarni z ravonlik yoi biian boshqa mamlakatlarga eksport qiiish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Bunga erishish maqsadida zlari totaiitar, avtoritar hisoblagan daviat arboblarni qoralash, ularning rniga buyukdavlatchilik shovinizmi oylariga ehtirom bilan qaray oiadigan q irchoq hukumatlar tuzishga zeb berilmoqda.

Demak, garchi tajovuzkorlikka asoslangan geosiyosat barbod boigan esa-da, rivojlangan mamlakatlar bilan rivojlanayotgan mamlakatlar rtasidagi mavjud ziddiyatlarni mafkuraviy tadbirlar orqali z qarama-qarshi tomoniga o dirib yuborish, miiiy, etnik va diniy zaminda mojarolar chiqarish uchun chetdan turib araiashish geosiyosati davom etmoqda. Agar bugungi tobora rivojlanib borayotgan axborot kommunikatsiya imkoniyatlarini hisobga olsak, shunday oylarning kirib keiishi, odamlar, ayniqsa yoshlar ongiga singishi, uarda z turmush tarziga muvofiq kelmaydigan individlar timsoiida dushman obrazini tasavvur etish mayllarni kuchaytirish mumkinligiga shubha y q. Shu boisdan dunyoning hozirgi mafkuraviy manzarasi Noosfera davri talablariga mutlaqo t ri kelmasligmi keng xaiq ommasiga izchilik bilan tushuntirish, shu jarayonda yangicha tafakkur tarzini shakliantirishni miliy mafkuralarda yetakchi maylga aylantirish favquiotda ahamiyatga egadir.

Geosiyosat va mafkuraviy jarayonlarda Noosfera davri xususiyatlarini hisohga olish muammosi. Olimlarning XX asr birinchi choragida tabiat zining Noosfera bosqichiga kirgani, endilikda davlatlarning ichki va tashqi siyosati shu yangi davrga muvofiqlashtirilmasa, ya'ni zini endilikda oqlay olmay qolgan an'anaviy geosiyosat tub-tubi bilan isloh qilinmasa, Yer deb atalgan tabiat halokat yoqasiga kelib qolishi mumkinligi t risidagi ogohlantirishlarini hali hanuz ba'zi davlatlar inobatga olmayptilar. Bunday sharoitda tarixan sulhparvarlik, tinchlikparvarlik ruhi ustivorroq b Igan xalqlar, ularning davlatlari siyosatiga umid bo lashga t ri keladi. Garchi mustaqil zbekiston daviatining ichki va tashqi siyosati z ifodasini topgan adabiyotlarda Noosfera tushunchasi uchramasa-da, ammo amaliy siyosatda tahlikali holatlar hisobga olinganiga guvoh b lamiz.

zbekiston davlatining geosiyosati Prezidentimiz Islom Karimovning qator asarlarida, xususan " zbekistonning z istiqlol va taraqqiyot yoi", " zbekiston XXI asr b sa asida: xavfsizlikka tahdidj barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" kitoblarida z ifodasini topgan.

Ularda ta'kidJanishicha, zbekiston z mustaqilligining dastlabki yillaridayoq ishlab chiqilgan va izchillik bilan amalga oshirib kelinayotgan tashqi siyosat tamoyillariga amal qiladi. Prezidentning fikricha, tashqi siyosat oqilona maqbullikka hamda davlatimiz, jamiyat va insonning uzoqni k zlovchi manfaatlariga asoslanadigan eng muhim tamoyillarga qat'iy rioya etishi davr taqozosi b Iib, XXI asr xalqaro munosabatlarda yangi asr boiishiga umid bo lash his-tuy ularni rivojlantiradi.

Prezident Islom Karimov nafaqat ayrim mamlakatlarga, shuningdek, butun dunyo xalqlari xavfsizligiga tahdid solib turgan xavf-xatarlar sirasiga quyidagilarni kiritdi: mintaqaviy mojarolar, diniy ekstremizm va fundamentalizm, buyukdavlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik, etnik va millatlararo ziddiyatlar, korrupsiya va jinoyatchilik, mahalliychilik va uru -aymoqchilik munosabatlari va ekologik muammolar. zbekistonda mustaqillik yillarida sodir boigan ba'zi fojiali vaqealar shuni k rsatadiki, mamlakatimizdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni, fuqarolar va millatlararo totuvlikni izdan chiqarishga urinayotgan ichki va tashqi buz unchi kuchlar mavjud. Shuning uchun ham Prezident ravshan zini namoyon etib turgan ikkita xavf-xatar borligiga e'tiborni qaratadi. Birinchisi, mamlakat tashqarisidagi tajovuzkor aqidaparast kuchlar islom dini xalqimiz uchun muqaddas

qadriyat ekanidan foydalanib, zbekistonni demokratik, ma'rifiy taraqqiyot y lidan o dirishga intilmoqdalar. Ikkinchisi, hali hanuz bizning mustaqil y limizni k rolmaydigan. turli bahonalar bilan zbekistonga z siyosatini, ta'sirini tkazish va hukmronlik qilishga urinayotgan kuchlarning mavjudligi. (Karimov I. « zbekiston XXI asrga intilmoqda». T.: " zbekiston", 1999. 11-b.)

Demak, davlatlar va ekstremistik tashkilotlarning tajovuzkorlikka, milliy mustaqillikni iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy jihatdan mustahkamlash y lidagi harakatlarimizga raxna solishga qaratilgan faoliyatlarini z vaqtida payqab olish hamda yot qarashlarga qarshi individlar va xalq ommasida milliy mafkura orqali oyaviy immunitetni hosil etish uchun izchil kurash olib borish zarurati paydo b lmoqda.

Xulosa: a) muayyan mamlakatda olib boriladigan tar ibot-tashviqot ishlari kompleksi mafkuraviy jarayon hisoblanadi; b) oyaga qarshi faqat oyaviy kurash olib borish mafkurachilardan katta nazariy tayyorgarlikni talab etadi; d) tarafkashlikka asoslangan geosiyosat va mafkuralar inqirozga uchragan b lsa-da, ba'zi davlatlar "orani buz-u, hukmronlik qil" tamoyiliga asoslangan an'anaviy geosiyosat va mafkuraga tayanib ish k rishni afzal bilmoqdalar; g) har bir davlat va mamlakatda Noosfera davri talablariga muvofiq yangicha geosiyosat va mafkura belgilanishini zamon taqozo etmoqda.

Kalit so 'zlar: mafkuraviy ijtimoiy institutlar, insoniylik, vahshiylik, ur-yiqit instinktlari, ma'naviyat, axborot kommunikatsiyalari, yagona mezon, "eksperemental maydoncha", vahhobiylik, XanbaKya, ma'muriy buyruqbozlik tizimi, kichik va katta muhit, komillik martabasi, buyukdavlatchilik, irqchilik, diniy mustasnoqlik, mintaqaviy mojarolar, diniy ekstremizm va fundamentalizm, agressiv miilatchilik, uru - aymoqchilik.

Takrorlash uchoo savollar

1. Noosfera davri mafkurasi qanday y nali olishi kerak?
2. Dinlar odamlar ongini muayyan maqsadlarga y naltirishda qanday tajribalar t plagan?
3. Odam z holiga tashlab q yilsa, unda qanday qusurlar tobora shakllanib borishi mumkin?
4. Nega ma'naviyat har bir odam uchun xuddi suv bilan havodek zarur?

5. Mafkuraning tarixiy vazifasi nima?
6. Kimlar oyaga qarshi oyaviy kurash olib bora oladi?
7. Axborot kommunikatsiyalari rivojlangan hozirgi davrda yashash qanday kechadi?
8. Nega milliy oya va mafkuraga ijtimoiy ehtiyoj ortib bormoqda?
9. Ma'muriy buyruqbozlik tizimi va uning oqibatlarini izohlang.
10. Hech bir mafkura davlat mafkurasi b hnasligi kerakligini qaysi ma'noda tushunish kerak?
11. Tarafkashlikka asoslangan geosiyosat va mafkuralar endilikda qanday tusga kirmoqda?
12. Mustaqil zbekiston davlatining geosiyosati va mafkurasi nimaga asoslangan?

. MAFKURAVIY IJTIMOY INSTITUTLAR VA OYAVIY IMMUNITETNI HOSIL ETISH MUAMMOSI

Oila muhiti va oyaviy tarbiya mas'uliyati. Ilmiy muloqotda z mustahkam rniga ega boimagan, ammo tarixan amaliyotda oyaviy ta 'sir k rsatish, oyaviy immunitet hosil etishning qudratli vositasi bo iib kelgan mafkuraviy ijtimoiy institutlar - oila, mahalla (istiqomat joy), norasmiy uyushmalar, quv va mehnat jamoalari haqida gap boradi. Zero, Noosfera davrida Aqlni ezgulik va yovuzlik tomonga o dirishda muhim ijtimoiy murvat rolini ynaydigan ana shu uyushmalarda individlar har kuni fikr almashadilar, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy masalalarga z munosabatlarini bildirib, individual va ijtimoiy ong muayyan y nalish olishiga z ta'sirlarini tkazadilar.

Yakkanikohlikka asoslangan oilalarning tarixan zidan- zi shakllangani juda katta ijtimoiy ahamiyatga molik b ldi. Faqat shunday oilalargina yosh avlod har jihatdan so lom rivojlanishi, kamol topishi uchun zarur moddiy-maishiy va ma'naviy-axloqiy shart-sharoitlarga ega b ladi. Bunda oilalarda milliy ruh hukmronlik qilib, bobolar va momolar giti, ota ibrati va ona mehr-muhabbati, aka-ukalar, opa-singillar rtasidagi mehr-muruvvat asosida kichik ijtimoiy muhit shakllanadi.

Shu boisdan oila har qanday jamiyatning dastlabki asosi, negizi hisoblanadi. Demak, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar insoniy yoki

ayriinsoniy tomonga o'lib ketishida oila ziga xos ringa ega ekanini nazarda tutish lozim. Har bir mamlakat va mintaqada ma'lum bir tarixiy davr ruhi avvalo oilaviy munosabatlarda ifodasini topadi. U ruh asosida odamlarning muayyan maqsadga qaratilgan umumiy harakatini yuzaga keltiradi. Shu ruh mafkura orqali oilaga kirib boradi.

Noosfera davri, uning boshqa davrlardan tubdan farqi haqida hozircha deyarli barcha oilalarda tasavvur yo'q, deyish mumkin. Chunki mafkura vositalari, avvalo ommaviy axborot vositalarida bu davr haqida juda kam, sayoz fikrlar onda-sonda uchrab turganini hisobga olmasa, umuman Aqldek ulkan quvvat (energiya)ni bunyodkorlik tomonga tilla-tikis burib yuborish, shu asosda har bir odam qalbining eng tilla-rida joylashgan ezgulik ruhi rivojiga keng yo'l ochish muammosi z yechimini kutib turibdi.

Oilada bosh tarbiyachi va hakam ota va onadir. Binobarin, oilada ota va onaning insoniy sifatlari, bilim saviyasi, ulaming so'lim turmush tarziga muhabbati, dunyoqarash yo'nalishi yosh avlodda o'yaviy immunitet hosil etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi, desak mubola'la qilmaymiz.

Oilaga yoki bir mevali daraxtga o'xshaydi. Agar k'chat yaxshi, yumshoq, umimdor yerga ekilsa va uni doimo parvarishlab borilsa, ildizlar yer qa'ridan mustahkam o'rin oladi. Bunday daraxt z mevalari bilan hammani bahramand etadi. Aksincha b'lsa, k'chat unib-smaydi, mazali meva bera olnaydi. Shuning uchun ham oila, undagi munosabatlar shaxsiy ish emas, balki ijtimoiy mohiyatga molik masala ekan, mustahkam, so'lim turmush tarziga asoslangan oilalar - mafkuraviy ijtimoiy institut sifatida milliy va davr ruhi asosida yosh avlodni tarbiyalay olishini nazarda tutish muhimdir. Oilaviy munosabatlarni yo'lga q'yishda barcha davlat muassasalari, ijtimoiy-siyosiy harakatlar faol ishtirok etishlari, xususan "ommaviy madaniyat" deb atalgan tamaddunning ayriinsoniy, ayritabiiy ta'sirlaridan saqlab qolishlari dardkor.

Ilgarigi mavzularda hozirgi davlatlarning geosiyosati Noosfera davriga muvofiq kelishi uchun bu ishni oiladan boshlash muhimroqdir. Yetti yoshgacha bola ongi va qalbidan mustahkam joy olgan o'ya butun umrga yetar ekan, demak, oilaviy kitoblar nashr ettirib, unda Noosfera davri va uning talablari ifodasi b'lgan o'yalar ruhida yosh avlodni tarbiyalash masalasi yetakchi mayl b'lishi maqsadga muvofiqdir.

Norasmiy uyushmalar va ularning yoshlar tarbiyasiga ta'siri. Hamma davrlarda va har bir jamiyatda qon-qardoshlik aloqalari, yoshga, jinsga xos, ma'lum bir sohaga qiziqishga muvofiq yoki muayyan oyalarga e'tiqoddan kelib chiqadigan norasmiy uyushmalar mavjud bo'ladi. Shu doirada ham oyaviy ta'sir k rsatish imkoniyati mavjud ekanini, albatta, hisobga olish lozim.

Sharq xalqlarida, jumladan, zbeklarda kichik oiladan tashqari katta oilalar ham bo'ladi. Bu sha uru -qabiladoshlik munosabatlarida yetakchi mayl b lgan qon-qardoshlik aloqalaridir. Odatda zbek oilasining keksa avlodi bunday qon-qardoshlik munosabatlarini e'zozlab, rivojlantiradi va shu asosda yosh avlodga - alohida mustaqil oila b lib chiqib ketgan bolalari, ularning farzandlari (nabiralar, evaralar, hatto chevaralar)ni ham z ta'sir doirasida ushlab turishga harakat qiladilar. Shu jarayonda qon-qarindoshlikka asoslangan norasmiy uyushmalar vujudga kelib, ular ham oyaviy ta'sir tkazishda faol ishtirok etadilar. "Katta oila boshida turgan keksa odamlarnin dunyoqarashi, turmush tarzi, oyaviy nuqtai nazari u yoki bu darajada ana shu uyushma doirasiga kirgan odamlar qadriyatiga aylanadi. Demak, bunday norasmiy uyushmaning ijtimoiy taraqqiyot va inson kamolotiga ta'siri unga boshchilik qiladigan shaxslarning ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazarlariga k p jihatdan bo liqdir.

Aksariyat istiqomat joylarida va umuman jamiyatda yosh xususiyatidan yoki jinsga mansublikdan kelib chiqib, norasmiy uyushmalar zidan- zi shakllanadi. Chunki odamzot fikrlovchi mavjud bo lgani sababli, u ijtimoiy muhitda z rniga ega b lish uchun kurashadi. Bunda yosh xususiyati bilan bo liq uyushmalar, ularning "lider" (boshliq)lari vujudga kelib, ma'lum bir harakatga boshchilik qiladilar. Masalan, Rossiya va qator xorijiy mamlakatlarda nosolom oilaviy muhitdan bezor b lib qolgan yoshlar z uyushmalarini tashkil etayotganligi, "bomj" deb ataladigan, hatto tilamchilarning norasmiy tashkilotlari zbekistonda ham borligi shundan dalolat beradi.

Mahallalarda ayollar va erkaklarning norasmiy uyushmalari boiib, ular z yi inlarida davlat siyosati, xalqaro hamjamiyatdagi munosabatlarga doir fikrlar bilan zaro muloqot qilib, shundan kelib chiqib muayyan munosabatlar shakllananadi. U avvalo oila, mahalla doirasida, s ngra boshqa joylarga tarqaladi.

Chet eliarda vujudga kelgan hamda z Nizomlariga ega b lgan tashkiiotlar, masaian, Hizbut-tahrir, islomiya, vahhobiylilik va shu kabilarning zbekistonda norasmiy (yashirin) tashkiiotlari mavjud. Andijonda "Akromiya" degan norasmiy tashkilot zining ayridiniy, ayriinsoniy oyalarini oila va mahalla kabi mafkuraviy ijtimoiy institutlar orqali ayrim kishilar ongida qaror topisfaiga erishib, dahshatli fojialar r y berishga sababchi b Idilarki, bunday hollalarni hisobga olib, milliy oyani keng tar ib etish, ayniqsa Noosfera davrida tarafkashlikka asoslangan har qanday k rmishdagi mafkuralarga qarshi oyaviy immunitetni hosil qilish ijtimoiy zarurat b Iib turibdi.

Mahalla (istiqomat Joy)larmng mu'naviy-axloqiy muhitni shakllantirishdagi rni. zbekistonda mahalla tuzilmasining tarixiy iidizlari ba oyat chuqur va purviqordir. U sharqona demokratiya instituti shakllaridan biri sifatida jamoatchilik fikri va milliy ma'naviy qadriyatlarga tayangan holda aholiga oyaviy'ta'sir k rsatish mafkuraviy ijtimoiy instituti vazifasini ham bajarib keladi. Mustaqilikka erishilganidan s ng mahalia tuzilmasi zini- zi boshqaruvning milliy modeli sifatida tan olinib, u zbekiston Konstitutsiyasi va Prezident Farmonlari bilan mustahkamlandi. "Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari" shiorlari ostida mahallalarga davlatning birqator funksiyalarini asta-sekin berib borish siyosati izchil amalga oshirib kelinmoqda.

oyaviy ta'sir deganda faqat o zaki, yozma yoki k rgazmali tashviqot va tar ibotni tushunmaslik kerak. Xayrli a anaga aylangan turli urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar yoi bilan aholiga kuchli oyaviy ta'sir k rsatish imkoniyati mahailalarda k p. Bundan tashqari, mehr-oqibat, saxovat va insonparvarlikka qaratilgan tashkiliy ishlar y li bilan ham aholining kam ta'minlangan qismida davlatga, jamiyatga, xalqqa nisbatan ijobiy his-tuy ular rivojlantirib boriladi.

Tarixan yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalashda mahalla salmoqli rin egallab kelgan. Ana shu boisdan ham "bir bolaga yetti mahaila ota-ona" degan aqida xalqimiz ongida mashib qolgan, T ri, sobiq sh rolar davrida individualizm mayllari uchun y I ochilgani mahallalaraing oyaviy tarbiya sohasidagi rolini anchayin pasaytirib q ygan boisa ham, mustaqillik yillarida u qayta tiklanmoqda. "Insonning oilada shakllangan imon-e'tiqodi, odobi, oriyati va vijdoni, urur-iftixori, aql-zakovati, tafakkuri mahalla muhitida yanada yuksalib,

xalq irodasi, zaro totuvlik va hamkorlik rishtalari bilan uy unlashib, jamiyatda so lom munosabatlarning shakilanishiga, milliy istiqlol oylarining mustahkamlanishiga olib keladi".*

Mahalla oqsoqollar kengashi va aholi har doim tashkiliy-tarbiyaviy ishlarda yordamga, maslahatga, y l-y riqqa muhtoj b ladi. Agar hozirgi tarixiy davr Aqlning Ona tabiatga kuchli ta'sir tkazish - Noosfera bosqichiga tgani isbotlanib, bu sohada mahailaning vazifalari aniq-ravshan ifodalab berilsa, istiqomat joylarida oyaviy ta'sir k rsatish yangi bir asosda rivojlanishi shubhasizdir. Xususan mahalla (istiqomat joy)larda yuzaga keladigan har qanday tushunmovchilik, ziddiyatlar taraflarning yon berishi, murosayu madoraga kelish asosida tarixan hal qilinib kelinganini e'tiborga olsak, Noosfera davrida mahallalar umumbashariy muammolarni ham hal etishda salmoqli ringa ega b lishlari mumkin.

quv va mehnat jamoalari mafkuraviy institut sifatida "Ta'lim" keng tushuncha" b lib, uning doirasiga ta'lim tizimining barcha bosqichlaridan tashqari oila, mahalla, mehnat jamoalari, davlat va nodavlat tashkilotlari ham kiradi. oyaviy ta'sir k rsatishda quv jamoalarining alohida rni bor. Shu jamoalar yoshlarda ilmiy-falsafiy dunyoqarashni shakllantiradilar. Olam va unda odamning rni t risida izchil bilim berib, unda fuqarolik nuqtai nazarini hosil etadilar.

Har bir odam uchun oila muhiti nechogii qadrl b lsa, quv va mehnat jamoasi ham shu darajada qadriyatdir. Zero, shu muhitda odam individ va shaxs sifatida shakllanadi. Moddiy va ma'naviy boyliklar yaratish jarayoniga tortiladi. "Demak, kasb tarbiyasi, bolani yoshlikdan el-yurtga foydasi tegadigan mehnat faoliyatiga y naltirish ham mafkuraviy ahamiyatga egadir".*

quv va mehnat jamoasiga uyushgan odamlar tor kasbiy bilimlardan tashqari olamiy fikrlash qobiliyatiga ega boiishlari oyaviy tarbiyada hal qiluvchi rol ynaydi. Ana shu jamoalarda zaro fikr almashuvlar, hozirgi davr, davlat va mamlakatlar, insoniyat taqdiri va istiqboli haqidagi mulohazalar jamiyat a'zolarida narsa, hodisa va jarayonlar t risida aniq-ravshan tasavvurlar hosil etadi va ularga

* «Milliy istiqlol oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». -T.: "Yangi asr avlodi", 2001. 146-b.

* «Milliy istiqlol oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». 167-b.

individual munosabatlar, shundan kelib chiqadigan baholarni vujudga keltiradi.

Albatta, fikrlar xilma-xilligiga yoki qiyos (plyuramizm) va inson huquqlari muqaddasligi sharoitida individlarga e'tiqod tanlash erki berilgan. Ammo endilikda ularning umumiy taqdiri Noosfera - Aql sohasining qanday yozilish olishiga ko'p jihatdan bo'liq bo'lib qolganini anglab yetsalar, shubhasiz, tafakkur tarzlarida, u bilan bo'liq ravishda turmush tarzlarida jiddiy zargarishlar sodir bo'ladi. "Odam odam uchun oliy qadriyat" degan aqidaga ishonish, shundan kelib chiqib munosabat belilash malakasini har bir individda hosil etish ishiga mehnat jamoalari salmoqli hissa qo'shish oladilar.

Bu davrda barcha mehnat jamoalari inson ruhini poklash orqali olamda tobora ko'payib, hatto aksariyat holiarda ayrimsoniy tusga kirib borayotgan muammolarni hal etish mumkinligiga ishonishlari muhimdir. Chunki bugungi muammoiarga bunday yondashuv har bir odamda o'z kelajagiga va insoniyat istiqboliga umid his-tuy ularni rivojlantirib, individual va ijtimoiy ongning b'Unyodkorlik tomonga burib yuborish omiliga aylanadi.

Buning uchun esa quvvat va mehnat jamoalarining avvalo o'yaviy ta'sir ko'rsatishning mafkuraviy ijtimoiy institutlari sifatida tan olinishi va albatta, shunday yondashuvlardan kelib chiqib, imkoniyat darajasida turgan salohiyatdan foydalanish yozilish, usullarini izlab topish uchun bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlarini yozilishga ko'p jihatdan tashabbus keladi. Umiy-tadqiqot ishlarining xulosalari va tavsiyalariga tayanib, Noosfera davri talablari asosida quvvat va mehnat jamoalari faoliyatlarini inson ruhini poklash, odamzotda o'z turini qadrlash orqali qadrlash topish, har bir jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhitni so'zlashmashtirishga yozilish naltirib yuborish ham milliy, ham umumbashariy mohiyat kasb etmoqda.

Xulosa: a) oilalar o'yaviy ta'sir ko'rsatishning mafkuraviy ijtimoiy instituti ekanini nazarda tutib, munosabat belgilash lozim; b) aholi yashaydigan joylarda o'zidan- o'zi shakllanadigan norasmiy tashkilotlar ham odamlar faoliyati turii tomonga burish imkoniyatiga ega ekanligini nazarda tutish muhimdir; d) mahalla (istiqomat joyi)ga uyushgan aholining jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhitni so'zlashmashtirishdagi o'z salmoqli bo'lib qolishi mumkin; e) quvvat va mehnat jamoalari o'yaviy ta'sir ko'rsatishning mafkuraviy ijtimoiy instituti sifatida odamzot ruhini poklashda ulkan salohiyatga egadir; j) Noosfera davrida

Aqlni batamom yaratuvchilik tomonga burishda yuqoridagi omillardan foydalanish uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini keng yilga qayish zurrati paydo bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: oila, mahalla (istiqomat joy), quruv jamoasi, mehnat jamoasi, mafkuraviy ijtimoiy institut, davr ruhi, bosh tarbiyachi va hakam, "ommaviy madaniyat", norasmiy uyushmalar, kichik oila, katta oila, boshliq (lider), sharqona demokratiya, "Ta'lim", "Ta'lim tizimi", plyuralizm.

Takrorlash uchun savollar

1. LYakkanikohlikka asoslangan oilalarning afzalligi nimada?
2. Quruv oyaviy ta'sir krsatishda oila qanday imkoniyatga ega?
3. Mahalla (istiqomat joy)larda milliy quruvni odamlar ongiga singdirish qay ahvolda?
4. Norasmiy uyushmalarning quruv oyaviy ta'sir krsatishdagi rni qanday?
5. Norasmiy jamoalar lideri (boshli i) dunyoqarashi va e'tiqod y nalistining aholiga ta'siri qanday bo'ladi?
6. Quruv jamoasida yoshlarga quruv ta'sir krsatish imkoniyati va undan foydalanish ahvoli qanday?
7. Mehnat jamoalari quruv ta'sir krsatish mafkuraviy ijtimoiy institut sifatida z rollarini qanday bajarmoqdalar?
8. "Ommaviy madaniyat" nima va uning zzbekiston xalqlari tafakkur va turmush tarziga quruv ta'siri qanday?
9. Nega milliy manfaatlarimizga va e'tiqodlarimizga zarar yetkazadigan o'yalar ba'zi yoshlar ongiga singib, ularning milliy mustaqillikni mustahkamlashga xilof faoliyat y nalistini belgilashlariga sabab bo'lmoqda?

OYAVIY TA'SIR KRSATISH VOSITALARI, SHAKLLARI, USLUBLARI

So'z - quruv ta'sir krsatishning mafkuraviy vosit&si sifatida. Noosfera davri odam-olam munosabatiarida ilmiy haqiqatlarga asoslangan yangicha dunyoqarash, shu asosda yangicha tafakkur va turmush tarzi shakilanishini taqozo etmoqda. Ushbu jarayonda geosiyosat va mafkurada ham yangicha yondashuvlar qaror topishi, insoniyat

nihoyat milliy, irqiy, diniy va boshqa negizda muqarrar chiqadigan ziddiyatlarni zaravonliklarsiz, urushlarsiz, terrorlarsiz, tarafkashliklarsiz hal etish bosqichiga tishiga umid qilish mumkin. Shundagina ilmiy-texnika va texnologiya muvaffaqiyatlari va globallashuv jarayonlaridan har bir elat, millat, mintaqa xalqlari va butun bashariyat manfaatlari y lida t Ia-t kis foydalanish imkoniyati vujudga kelishi mumkin. Bu ulu maqsadlarga erishishda mafkura vositalari, shakllari, uslublari haqida yoshlarimiz zarur bilimga ega b iishlari tarixiy zaruriyatdii".

Muayyan dunyoqarash ifodasi sifatidagi oyalarni odamlar ocgiga yetkazish, ularning qalbidan mustahkam rin olishida s z asosiy mafkuraviy vosita hisoblanadi. Binobarin, odamzot jamiyat b Iib yashashga tgach, ma'naviyatni qaror toptirish, shu asosda jamoa va jamiyatga uyushgan odamlarda zaro hamkorlik, hamd stlik ruhini qaror toptirishda s zdan z rnida va bilib foydalanishga katta e'tibor berilgan. Masalan, "Avesto"da s zning qudratiga yuksak baho beriladi va ezgu s z odamning komillik maqomiga erishishining zarur sharti hisoblanib, shu jarayonda unda ezgu niyat va ezgu amallar vujudga kelishiga e'tibor qaratiladi. Qadimgi Yunonistonda ritorika maktablarida maxsus tayyorgarlikka ega b Igan voizlar tayyorlangan. Maktabni muvaffaqiyatli bitirganlar omma oldiga chiqib s zlash huquqiga ega b Iganlar. rta asrlar, shuningdek, keyingi davrlarda ham islom dini va shariatlaridan yetarii bilimga ega b Igan odamlarni voiz deb ataganlar. Ular omma oldiga chiqib, olam-odam munosabatlari haqida gapirganlarida, barcha uning s zlarini butun vujudi bilan tinglagan.

arb mamlakatlarining ba'zilarida maxsus germinenvtika fani tihb, unda b lajak mutaxassislarni s z larni z rnida va z ma'nosida ishlatishga r gatiladi.

Hozirgi davrdagi tadqiqotlardan ma'Ium boiishicha, odamzot kundalik shaxsiy kuzatishlari, hayotiy tajribasi, ijtimoiy-siyosiy qarashlariga muvofiq keladigan oyalargagina ishonar ekan, bunda mantiqiy bo Ianishlar Ifodasi b Igan fikrlarga nisbatan kundalik ong darajasidagi tkinchi qarashlarga qiziqish katta b ladi. Agar voizning bilimi chuqur, notiqlik mahorati yuksak b Isa, kundalik ong darajasida keng yoyilgan fikrlarga tayanib, mantiq kuchi bilan z qarashlariga ishontira oladi va tinglovchmi jiddiy ylash va mulohaza qilib k rishga da'vat etib, ilmiy-falsafiy jihatdan asoslangan fikrlargaishonch tuy usini vujudga keltira oladl. Demak, notiq yoki voiz nutqida ishlatiladigan,

jamryat va xalq manfaatlarini fodalovchi ijtimoiy ramzlar - s zlar, iboralar, shiorlar, narsa va hodisalar sha tinglovchi talab-ehtiyoji, orzu-umidlari va manfaatlariga bevosita aloqador b lgandagina ta'sirchan va ishonchli b ladi.

S z - dil gavhari, jon ozi i deganda, xaiqimiz har qanday iborani emas, odamda komillik sifatlarini tarbiyalaydigan, unda z Vatani, millati sha'n-shuhratiga shuhrat q shishi uchun ilhom manbai b ladigan dono fikrlar, ijtimoiy hodisalarga donishmandlarcha baho berish va munosabat belgilash qobiliyatini vujudga keltiradigan ilmiy qarashlarni nazarda tutadi. Ta'lim tizimidagi barcha fanlar qituvchilari yoshlarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga hissa q shadilar. Demak, ularning har bir s zi ma'lum ma'noda mafkura bilan vobosta b lib ketadiki, buni nazardan soqit qilmaslik kerak. S zga e'tibor - elga e'tibor, degan naql ular uchun dasturulamal b lmo i lozim. Insoniyat Noosfera davriga kirgan va k p yirik davlatlarning geosiyosatida an'anaviylik davom etib, tarafkashlik ruhini qaror toptirish mayllari hamon kuchli ekan, har bir qituvchi bu holatni hisobga olib, yoshlarda ilmiy dunyoqarashni qaror toptirish, ularda olamiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishgajiddiy ahamiyatberishilozim. Zero, s zga, fikrga, oyaga mafkura vositasi sifatida qaragan shaxs ijtimoiy-siyosiy jihatdan salmoqli s zlar orqali yoshlarda istiqloq va taraqqiyot uchun kurash, fidoyilik namunalarini k rsatish ishtiyoqlarini rivojlantirgan b ladi.

Ta'lim tizimi va oyaviy tarbiya. "Ta'lim" va "ta'lim tizimi" tushunchalarida ayniyat va tafovut mavjud. Ayniyat shundaki, yosh avlodga, umuman odamzotga ta'lim berish bilan ota-onalardan tortib, qarindosh-uru , yor-birodar, d stlar - boringki, muayyan jamoa va jamiyatga uyushgan individlarning barchasi ishtirok etadi. zbeklarda "Bitta bolaga yetti mahalla ahli ota-ona" degan hikmatli s z tarixan qaror topganligi bejiz emas. Chunki tarbiya k rgan, jamiyatda yashash k nikmalarini zida hosil etgan insonlar qancha k p b lsa, oila, mahalla, qishloq va boringki, butun mamlakat aholisi tinch-totuv, bir-biri bilan hamkor, hamnafas yashaydilar. Milliy an'analar ruhida tarbiyalangan ch pon z halol mehnati, shaxsiy namunasi bilan jamiyatda ma'naviyatni qaror toptirishga munosib hissa q shadi. Boylikka ruju q ygan, ol irlik kasaliga muhtalo b lgan, halol bilan xaromning farqiga bormaydigan olim, siyosiy arbob jamiyatda z

"namunasi" bilan muayyan jamoa va umuman jamiyatni izdan chiqarsa, milliy manfaatlarga xiyonat qilsa, chunki jamiyat va uning taraqqiyoti, inson kamoloti uchun benazir xizmat qiladi. Shu ma'noda "Ta'lim" ma'lum bir mamlakatda, mintaqada tarixan qaror topgan urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar orqali muayyan dunyoqarashni qaror toptirish, milliy birlikni va odamning zafarini anglash ruhini singdirishda barcha shaxslarning ishtirok etishini nazarda tutadiki, shu jihatdan "Ta'lim tizimi" u tushunchaning tarkibiy qismi hisoblanadi.

"Ta'lim tizimi" tushunchasi muayyan tizimga tushganligi, aniq bir maqsadga qaratilganligi hamda barcha zamonlarda mafkura vositasi bo'lib kelganligi bilan "Ta'lim"ga nisbatan chuqurroq va aniq-ravshanroq tushunchadir. Har bir ta'lim tizimi muayyan tarixiy davr ruhini ifodalab, aniq davlat va jamiyat oldida turgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, ma'naviyat ma'rifiy vazifalarni bajarish maqsadlariga boyunsoyadi. "Beshikdan tobutgacha ilm izla!" hikmatiga asosan,zbekistonda ta'lim tizimi uzluksizlikning uzluksizlik tamoyiliga asoslangan. Ya'ni, boshlang'ich, o'rta maktab, oliy quvvat yurti (u bakaivriyat va magistratura bosqichlariga ega), sotsial aspirantura, doktorantura hamda malaka oshirish institutlarini o'z ichiga oladi.

Ta'lim tizimida o'yaviy tarbiya markaziy o'rinlarda turadi. Chunki ta'lim tizimining barcha bosqichlarida beriladigan ta'lim va tarbiya jarayonlari quvvatlar, talabalar, tinglovchilar "dunyoqarashini kengaytirish, ularning ongini ilmiy asoslangan bilimlar bilan boyitish hamda jamiyat uchun, uning ravnaqi uchun kerak bo'lgan sifatlarni kamol topshirishga yo'naltirilgan bo'ladi".* Ta'lim berish jarayoni tarbiyani o'z ichiga oladi, ammo tarbiya ko'p qirrali va yuqorida aytganimizdek, umumxalq ishtirokini toqozo etgani sababli, ta'limni ham nazarda tutadi. Shuning uchun ham tarbiyachining o'zi tarbiyalangan bo'lishi ta'lim tizimidagi talabalar avvalo ta'lim tizimida ishlayotgan barcha toifadagi individlarga ham va albatta, xalqning hamma tabaqalariga ham ta'alluqlidir.

Biroq o'yaviy tarbiya bevosita dunyoqarash bilan bog'liq bo'lgani sababli, zamonaviy ta'lim tizimida mafkura vositasi sifatida har qanday dunyoqarashni emas, balki odam-olam haqida ilmiy jihatdan asoslangan, falsafiy mazmun bilan boyitilgan dunyoqarash ruhida yoshlarni, butun

* «Milliy istiqlol o'yasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». 167-b.

xalq ommasini tarbiyalashga harakat qiladi. "Yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqallangan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqod maxsulidir".* oyaviy tarbiyada ijtimoiy-gumanitar fanlarning alohida rini bor b lib, ular muayyan jamiyat oldida tarixan turgan murakkab vazifalar hamda ularni bajarish y llari, usullarini ham k rsatadi, individlar shaxs b lib kamol topishlari uchun yordam beradi. Falsafa shu jihati bilangina vertikal tarzda ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan tutashib, mafkura tusiga kiradi va oyaviy tarbiyada markaziy rinni egallaydi. Falsafa gorizontalar tarzda tabiiy va texnikaviy fanlar bilan bo langani uchun fan sifatida u ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi.

Tabiiy fanlar tadqiqotchilari XX asrda Yer deb atalgan kichik olam va unda odamning paydo b lishi va evolutsiyasi haqida salmoqli dalillarni t pladilar, moddiy olam z- zidan vujudga kelgani va z- zidan harakatdaligini rad etib b lmaydigan misollar bilan isbotladilar. 'Ayniqsa fizik va ximik olimlarning Tabiat z taraqqiyotining Noosfera bosqichiga tgani, bunda uning taqdiri zi yaratgan va "Odam" deb ataladigan mavjudotning aql-zakovati, faoliyatiga bo liq b lib qolganini isbotladilarki, buni e'tibordan soqit qilish juda katta gumrohlik b lur edi. Demak, barcha mamlakatlar xalqlari, ayniqsa ularning siyosiy arboblari ilmiy-texnika va axborot texnologiyalari muvaffaqiyatlarini t la-t kis insoniyat va Yer deb atalgan tabiat manfaatlariga b ysundirishlari zarur. Ta'lim tizimining barcha b inlarida Noosfera davri yangicha dunyoqarashga muhtoj b lib turganiga asosiy e'tiborni qaratishga da'vat etilgan. oyalarni odamlar ongiga singdirish, ularni yangi zamon talablari ruhida tarbiyalash milliy mafkuralarda ustivor y nalish b lib qolsa, insoniyatning porloq kelajagi oyaviy jihatdan mustahkamlangan b ladi.

Ommaviy axborot vositalari va oyaviy ta'sir. oyaviy ta'sir k rsatish, individlar fikrini, qarashlarini muayyan maqsadlarga y naltirish, jaraiyatda oyaviy jipslikni qaror topshirish, imonli komil insonlar shaxsini shakllantirishda ommaviy axborot vositalari (OAV) - televideniye, radio, gazeta va jurnallar, nashriy kitoblarning betakror rni bor. Mafkuraning ta'sirli vositalari sifatida ular odamlarga, butun ommaga milliy mafkuraning Bosh va Asosiy oylaridan kuzatilgan

* Yuqoridagi o quv qo'lanma. 168-b.

maqsadlarni tushuntirishda, shu jarayonda xalqning energiyasidan yaratuvchilik, bunyodkorlik y lida foydalanish imkoniyatini kengaytirishda muhim rol ynashi mumkin. Ommaviy axborot vositalari ta'lim tizimida 1-blok fani sifatida qitilayotgan hamda respublikaning 19 ta oliygohida tashkil etilgan "Milliy oya va ma'naviyat asoslari" kafedralarida shu ixtisoslik b yicha kadrlar tayyorlash sohasida t plangan tajribalarni rganib, ularni ommalashtirish, mavjud kamchiliklar, ayniqsa quv adabiyotlari tanqisligining tub sabablarini aniqlab, ular va boshqa kamchiliklar, nuqsonlarni bartaraf etishga qaratilgan tahliliy maqolalar berishga da'vat etilgan. Davr va zamon, uning boshqa zamonlardan farq qiladigan jihatlari t risida ta'sirli maqolalar berishlari, shu jarayonda individual va ijtimoiy ongni ma'lum bir zonlarga burib yuborish imkoniyatlari ularda ulkan, xususan, Noosfera davri, bunda Aqlning va uning mevasi b lgan fan-texnika va texnologiya muvaffiqiyatlaridan foydalanishni oqilona, bunyodkorlik, yaratuvchilik, ezgulik' tomonga burib yuborish ham milliy, ham' umumbashariy ahamiyatga molik hodisa ekanini avvalo bu soha ijodkorlari zlari yaxshi anglab olishlari, shu y nalishda ta'sirli k rsatuvlar, eshittirishlar, salmoqli maqolalar berishlari mumkin.

Maqsad shuki, oyaviy ta'sir k rsatishning mafkuraviy vositalaridan biri b lgan ta'lim tizimi orqali milliy istiqlol, milliy tiklanish va umuman milliy oyani odamlar imon va e'tiqodiga, xalq ommasining maslagiga ayiantirish amri mahol. Binobarin, mafkuraning boshqa vositalari, jumladan, OAVda ham milliy oya, uning tarixiy va falsafiy ildizlari, millatni jiplashtirishda, milliy mustaqillikni mustahkamlash, milliy qadriyatlar ruhini singdirishda uzoqqa m ljallangan maqsadli ishlar amalga oshirilishini zamonamiz voqeligi taqozo etib turibdi. Gap shundaki, biz oyaviy ta'sir k rsatishning barcha vositalaridan samarali foydalanish, ularning hammasi t la kuc% Man ishlashiga erishmay turib, odamlarda, xalq ommasida " oyaviy imrmmitet" hosil qila olishimiz qiyin. Demak, bunday vaziyatda mamlakatimizning zida va chetdan yot, begona oyalarning kirib kelish imkoniyati kengayadiki, bunga aslo y l q yib b lmaydi.

oyaviy tarMyada xayrli an'analarning rni. Ma'lumki, har bir xalq, millatning tarixan z- zidan shakllangan va an'anaga aylangan rasm-rusumlari, udumlari, urf-odatlari, marosimlari, bayramlari b ladi.

An'analarni 2 turga bo'lish mumkin: birinchisi, yangi zamon ruhiga mos keladigan va shu tufaylidan millat sha'n-shavkati, urur va iftixorini rivojlantiradigan, xalqni - xalq, millatni - millat bo'lib uyushishga madad beradigan xayrli an'analar; ikkinchisi, yoshini yashab, oshini oshab bo'lgan, shu tufaylidan ijtimoiy taraqqiyot va inson komolatiga zavol bo'ladigan, milliy parokandalikka yo'l ochadigan zararli an'analar.

An'analar mafkuraviy vosita sifatida individual va ijtimoiy ongga faol o'yaviy ta'sir ko'rsatishini inobatga olib, ularga tabaqaviy munosabatda bo'lgan ma'qul. Chunki xayrli an'analarni zararli an'analardan farqlay bilish uchun nazariy ong darajasida muhokama yuritish lozim bo'ladi. Real voqelikda ular bir-biriga qorishib ketgan bo'ladiki, xayrlisi bilan zararlisini ajratib olish amrimaholdir. Masalan, tibbiy marosimlari tibboblarda alohida tantana bilan o'tkazilishi rasm bo'lgan. Chunki ular mustahkam oilani barpo qilishda, oilaviy munosabatlar chinakam insoniy tusda rivojlanishida alohida ahamiyatga molik. Tibbiy yillarda milliy va diniy ba'zi rikenglik uchun keng yo'l ochiladi. Shu ma'noda tibbiy ylarimizni xayrli an'analar sirasiga kiritish mumkin. Tibbiy marosimlari tarkibida juda ko'p udumlar, rasm-rusumlar, urf-odatlar bo'ladi. Shular ichida qiz uchun qalin yoki "sut puli" va haddan ziyod ko'p to'poralar berish urf-odatlari ham bor. Bular yangi shakllanayotgan oila ravnaqi va ayniqsa qudalar tartasidagi munosabatlar insoniy bo'lishiga nisbatan ko'pincha ikki yosh va quda-andalar tartasida sovuq munosabatlar shakllanib qolishiga ham sabab bo'ladi. Tibbiy yillardagi dabdababozlik va isrofgarchilikka yo'l ochadigan udumlarni asl, xayrli an'analar sirasiga kiritib bo'lmaydi.

Odamlarning bir-birini tushunishlari, mehr-oqibatli bo'lishlari, hamkor, hamnafas bo'lib yashashlari uchun ma'naviy-ruhiy vaziyatni yuzaga keltiradigan xayrli an'analarni qo'llab-quvvatlash, ularni rivojlantirish uchun zarur choralar ko'rish milliy manfaatlarimizga muvofiq keladi. Chunonchi, "Har bir tibbek oilasida muqaddas sanaladigan mehmonnavozlik, qiz va bolalar tarbiyasi borasida maxsus xayrli an'analarning mavjudligi, yil mavsumiga ko'ra barcha oila a'zolari ishtirokida o'tkaziladigan xasharlar, chaqaloqning dunyoga kelishi bilan bog'liq marosimlar - hamma-hammasi ezgulikka, ya'ni sog'iom o'yaviy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi".*

* «Milliy istiqlol o'yasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». 177-b.

Mustaqillik yillarida Navr z, Milliy mustaqillik bayramlari, qituvchilar va murabbiylar kuni, "Xotira va qardlash kun" jamiyat a'zo'larini milliy oya ruhida tarbiyalashda muhim rol ynamoqda. Bularni tkazishda davlat va jamoat tashkilotlari bosh-qosh b lib kelmoqdalar.

Demak, an'analarga milliy mafkura vositalaridan biri sifatida yondoshadigan b lsak, ular qanday oyaviy y nali shda va qanday maqsadlarga xizmat qilish masalasiga befarq qarab b lmaydi. K p urf-odat, marosimlar oila va mahalla doirasida b lishini bahona qilib, ularni tashkil etish va boshqarishni tasodifiy kishiiar ixtiyoriga tashlab q yish milliy manfaatlarimizga t ri kelmaydi. Masalan, lim bilan bo liq marosimlarni tkazishda ham ayrim oilalarni qiyin ahrolga solib q yadigan urf-odatlar mavjud. U marosimlar islom nuqtai nazaridan ma'qullanmasa-da, ammo madrasa yoki islom mahadi (oliy quv yurti)ni bitirmagan va bu muqaddas dinning asl mohiyatini anglab yetmagan kishilar k pincha ularga boshchilik qiladilarki, buni nazardan soqit qilish mumkin emas.

Madaniy-ma'rifiy muassasalar oyaviy tarhiya maskani. Madaniy-ma'rifiy muassasalar sirasiga madaniyat saroy (uy)lari, kutubxonalar, klublar, muzeylar, teatrlar, kinoteatrlar, sport tashkilotlari, shuningdek, ba'zi kasbiy va ijodiy uyushmalar kiradi. Ular ham milliy ongni rivojlantirish, milliy zlikni va qadriyatlarni anglash, odamlarga milliy faxr va urur ruhini singdirish, milliy oyani tar ib va tashviq etishda, uni odamlar qalbi va ongiga singdirishning muhim vositasi hisoblanadi. Ular orqali va ular vositasi ila odamning ham ongiga, ham his-tuy usiga oyaviy ta'sir etib, muayyan dunyoqarashga ixlos (e'tiqod) tarbiyalanadi. Individlar shundan kelib chiqib, milliy zlikni anglaydilar, millat tarixi bilan oshno b ladilar. Ularda qadriyatli ong shakllanadi.

Demak, ular faoliyati muayyan dunyoqarash bilan bo liq ravishda oyaviy y nali sh olganda, individual va ijtimoiy ong aniq bir maqsadli tusga kiradi. Binobarin, oyaviy ta'sir k rsatishning muhim vositalaridan hisoblangan bu imkoniyatlardan keng va maqsadli foydalanish, individlar dunyoqarashi ilmiy y nali sh olishi, odamlarga ma'naviy-ruhiy oziq beradigan tadbirlar majmuini ishlab chiqish va amalga oshirish mumkin. Masalan, teatr sahnasida Ona tabiat zini yaratgan va odam deb ataladigan mavjudotning saxovatiga muhtoj boiib turgani badiiy obrazlarda z

ifodasini topsa, uning dunyoqarashlik ahamiyati naqadar purviqor b ladi. Bunday asarlarning yuzaga kelishi va kinoteatrlar repertuarlaridan keng rin olishi z ravonlikni tar ib qiluvchi, individlarda toshba irlik hislarini rivojlantiruvchi, ularda hayvoniy xirslarni q z atadigan filmlarga chek q yilishiga y l ochgan b lur edi.

Ma'lumki, sobiq sh rolar davrida milliy ongni xiralashtirish, shu jarayonda milliy madaniyatni y qotish siyosatiga xizmat qilgan mafkura ta'sirida ijodkorlarimiz 1918-1923-yillarda mustaqillik uchun milliy-ozodlik urushi olib borgan vatandoshlarimizni qonx r, z ravon, bosmachi etib k rsatish uchun chakana mehnat sarflamadilar. Mustaqillik sharofati bilan sha oyaviy tajovuzkorliklar xato ekanini asosli ravishda porloq obrazlarda k rsatish imkoniyatiga ega b ldilar. Biroq milliy oyaga ixlos yetarli b lmagani uchun na sahnalarda va na kinoteatrlarda xalqimizga bunday asarlar taqdim etilmayotganiga taajjublanasan. Tarixchilarning ba'zi asarlarida hayotini millat ozodligi va istiqBoli uchun ba ishlagan vatandoshlarimiz timsolida hanuz "bosmachi" gavalanayotgani, ehtimol, unga sabab b layotgandir. Shuning uchun ham bu muassasalar jamoalarining zini avvalo milliy oya ruhida tarbiyalash, ularda yangi zamon ruhini anglash his-tuy ularini rivojlantirib, " oyaviy-badiiy sayoz, qadriyatlarimizga yot b lgan asarlarni sahnaga olib chiqmaslik ham juda zarur ish hisoblanadi".

Yakka mafkurachilik hukmron b lgan sobiq sovet davrida sha davlat siyosatiga zid asarni sahnalashtirish umuman mumkin emas edi. Fikrlar xilma-xilligiga y l q yish Asosiy Qonunimizda z ifodasini topgan ekan, z millati manfaatlariga, uning mustaqilligini mustahkamlashga qaratilgan asarlarni sahnaga olib chiqish yoki kinofilmlar ekraniga chiqarish har bir san'atkorning vijdon amriga havoladir.

Madaniy-ma'rifiy muassasalarining boshqa y nalishlari ham mafkuraviy vositalar sifatida milliy oyani tashviqot qilish, uni odamlar ongiga singdirishda katta imkoniyatlarga egadirlar. Faqat ularga uyushgan jamoalarning nazariy ong darajalari zamon talablariga muvofiq yuksaklarga k tarilishiga, millatimizning oyaviy jipsligi y lida zlariga bo liq ishlarni qilishlariga bo liq.

oyaviy tarbiyada adabiyot va san'at. oyaviy ta'sir k rsatishda adabiyot va san'at tarixan mafkuraning qudratli vositasi b lib kelgan. Milliy mustaqillikni mustahkamlash yillarida milliy xotirani tiklash va rivojlantirish, ijtimoiy adolat va uning tamoyillarini keng xalq ommasi anglab olishi uchun adabiyotchilar va san'atimiz ahli holi baqudrat harakat qilib kelmoqdalar.

Mafkuraning bu ommaviy vositasi shu bilan yanada e'tiborliki, Sharq xalqlari, jumladan, zbeklarning tafakkur tarzi badiiy obrazlar orqali shakllanib keldi. "Avest dan tortib, Qur'oni Karim, xalq o zaki ijodi, hatto ilmiy-falsafiy asarlarning aksariyati nazm shaklida yozilganligi ma'lum. Ana shu boisdan ham badiiy adabiyot va san'at asarlari orqali ilgari surilgan oyalar, dunyo va odamga qarashlarga doir fikrlarni xalqimiz tezda il ab oladi. Ulami qabul qilish va miyada takror mulohaza etib k rish osonlashadi.

Agar yozuvchi va sa atkor Noosfera davri, uning insoniyat oldiga q yayotgan yuksak mas'uliyati talablarini chuqur anglab yetsa, ham milliy, ham umumbashariy ahamiyatga molik asarlarai yaratishga kuchli ishtiyoq paydo b lishi, bunday mayl odamlar qalbining t rida yashirinib yotgan ezgulik his-tuy ularini q z atishi, odamlar va xalqlarni yaratuvchilik, bunyodkorlik ishlarida yanada faolroq qatnashishga da'vat etishi aniq. Kichkina sh rdan tortib, yirik romanlargacha, oddiy havaskorlik rasmlaridan tortib, butun insoniyatga qaratilgan polotna asarlarigacha Noosfera davri imkoniyatlarini yorqin badiiy lavhalarda aks ettirsa, bunda milliy ong yangicha dunyoqarash y nalishida rivojlanadi. Undagi umumbashariy mazmun esa millatimiz ravnaqiga ravnaq q shishiga xizmat qiladi.

Bu fikrlarni aytishdan maqsad shuki, milliy mafkura umumbashariy muammolami anglatish, ularni hal etishga mafkuraviy vositalar, jumladan adabiyot va san'at salohiyatidan foydalanish izmiga solinsa, milliy qadriyatlar zavolga uchramaydimi, degan savol tu ilishi mumkin. Bunday xavotirliklar b lishi tabiiy. Ammo shuni ta'kidlash rinliki, umumbashariy jihatlari yuksak b lgan milliy madaniyatninggina istiqboli porloq, mazmun-mohiyati purviqor b ladi. Masalan, Shekspiming "Gamlet", "Otello" dramatik asarlari shuning uchun asrlar davomida yashab, turli milliy sahnalarda katta olqishlarga hanuz sazovor b lib kelayotganining tub sababi avvalo unda ilgari surilgan oyalar umumbashariy ahamiyatga molikligidadir. sha asarlarda

umumbashariy o'ylar milliy shaklda nihoyatda ta'sirli obrazlarda z ifodasini topganligini inkor etish qiyin.

oyaviy ta'sir tkazish shakllaru Muayyan o'yani individlar ongiga singdirish, ularda bu o'yaning haqligiga ishonch ruhini qaror toptirish va uni e'tiqod (ixlos)ga aylantirishda mafkuraviy shakllarning ham ziga xos rni b ladi.

oyaviy ta'sir tkazishning o zaki, yozma, tasviriy va texnikaviy mafkuraviy shakllari mavjud. Ta'sir tkazishning o zaki shakli bevosita va bilvosita muloqot k rinishiga ega.

Tarixan oyaviy ta'sir tkazish shaklining bevosita muloqot k rinishidan keng foydalanib kelingan. Chunki turli darajadagi bilimga ega b lgan, dunyoga va odamlarga munosabatda individual qarashlar mayli kuchli odamlar bilan yuzma-yuz turib, bevosita z fikr va mulohazalarini bayon etish eng ta'sirchan va hayajonli b ladi. Buning uchun notiqning zi muayyan dunyoqarashga qattiq ishongan, qaiban va ruhan sha dunyoqarash ifodasi b lgan o'yalarni odamlar ongiga yetkazishga zini- zi tayyorlagan, bu yumushni shaxsiy hayoti ma'nosi deb anglagan voizlar kerak b lgan. Davlat va jamiyat y li bilan maxsus tayyorgarlikka ega b lgan shaxslar shakllantirilgan. Ular zi tar ib qilmoqchi b lgan dunyoqarashning chuqur bilimdoni, auditoriya xususiyatiga qarab turib darhol tinglovchilarga muvofiq keladigan s zlar, iboralar, qochirim gaplarni topishga mohir, notiqlik san'atini puxta egallagan tajribali shaxslardan iborat voizlar b lgan. Voizlar o zaki muloqotning monolog, dialog, bahs-munozara, imo-ishora, q I va mimika harakatlari usullaridan z rnida foydalana olganlar. Bular nafaqat oyaviy ta'sir k rsatish samaradorligini oshirib qolmay, ayni cho da tinglovchilarga kuchli ruhiy ta'sir k rsatib, ularning histuy ularini ma'lum bir zanga burib yuborishga ham xizmat qilgan.

oyaviy ta'sir k rsatuvchi minbarda zini erkin tutishi, rinli xatti-harakatlari bilan tinglovchilarni ziga qaratib olish hislatiga ham ega b lishi muhimdir. "Bu ham notiqqa nisbatan ishonch va e'tiqodni oshiradi. Yoshlar auditoriyasida, voizning murojaatiga e'tibor jiddiyoq b ladi. Ziyoli kishilar, olimlarning auditoriyada mantiqiy, ilmiy taxiilarga asoslangan fikr va mulohazalari katta ta'sir kuchiga ega b ladi".*

* «Milliy istiqlol oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». 159-b.

oyaviy ta'sir k rsatishning o zaki shakli keng q llaniladi. Oilada, istiqomat joylarida, quv va mehnat jamoalarida, davlat va nodavlat tashkilotlarida, ta'lim tizimida, turli yi inlar va anjumanlarda bu shakl keng ravishda q llaniladi. Albatta, odamlar, avvalo yoshlarning muayyan dunyoqarashiga ixlos q yishlarida oyaviy tarbiya shakBning bevosita muloqot k rinishidan samarali foydalanishning ahamiyati katta. Aytaylik, Noosfera davri xususiyatlari, Ona tabiat taqdiri k p jihatdan odamlar aql-idroki qay tomonga burilishiga bo liq ekanligi t risidagi qarashlar oila, mahalla, quv va mehnat jamoalarida, oyaviy ta'sir k rsatadigan boshqa barcha muassasalarda z ifodasini topib qolsa, oyaviy ta'sir k rsatishning o zaki shakli bunda nihoyatda q l keladi. Bu rinda shuni ta'kidlash rinliki, bugungi bola, quvchi yoki talaba kelajakda siyosat maydonida ham faoliyat k rsatadi. Ehtimolki, u geosiyosatni belgilovchi shaxs darajasiga k tarilar. Yoshligidan Noosfera davri va uning insoniyat oldiga q yayotgan talablarini anglab yetgan shaxsning siyosiy hayotga ijobiy ta'sir k rsatislii shubhasizdir.

oyaviy ta'sir k rsatishining bilvosita shakllari ommaviy axborot vositalari, nashriy risolalar va kitoblardir. Ular orqali oliralar, tadqiqotchilar, yozuvchilar, siyosiy arboblal, mashxur ulamolarning asarlarida ilgari surilgan oyalal, mulohazalar odamlar ongiga yetib borib, ularda muayyan dunyoqarashni qaror toptiradi.

oyaviy ta'sir k rsatishning tasviriy shakliga turli aholi maskanlari, k chalarning b ylariga katta-katta harflarda q yiladigan tiirli chaqiriqlar, rasmlar, plakatlar va boshqalar kiradi. Bunday shakllardan ta'lim tizimining barcha b inlarida ham foydalaniladi. Hozirgi davrda ijtimoiy-siyosiy reklamalar odamlar ongi va qalbiga ta'sir k rsatishning muhim omiliga aylanib bormoqda. Hatto daftar, kitoblarning muqovalari, kiyimlardan ham oyaviy ta'sir k rsatishning tasariiy shakllaridan keng foydalanib kelinmoqda. Dollar yoki yevro kabi pul banknotalari ham ma'lum darajada ijtimoiy reklama rolini bajarmoqda.

oyaviy ta'sir k rsatishning texnikaviy shakllariga hozirgi paytda e'tibor tobora kuchayib bormoqda. Internet, turli video va audio kassetalar, disketlar orqali muayyan oyalarni odamlar ongiga singdirishga katta e'tibor berilmoqda.

oyaviy t sir k rsatish asul va uslublari. oyaviy ta'sir k rsatish samaradorligini oshirish k p omillarga bo liq. Zero, yangi dunyoqantsh

bilan bo'liq o'yalar asrlar davomida ma'lum bir xalq, millatga mansub kishilar ongida qaror topgan dunyoqarash ifodasi bo'lgan o'yalarga duch keladi. Shu an'anaviy qarashlarning zamon talablariga javob beradigan jihatlari vorislik sifatida saqlagan va ularga tayangan holda yangicha dunyoqarash hamda shunga muvofiq tafakkur tarzini shakllantirish imkoniyati mavjud bo'ladi. Masalan, ilmiy-texnika inqilobi tufayli yuzaga kelgan hamda ona tabiatni halokat yoqasiga keltirib qo'ygan qator muammolar faqat ilm-fanni rivojlantirish, tadqiqotlarning yangi yo'nalishi bo'yicha izlanishlarni izchil davom ettirishni taqozo etadi.

Hozirgi davrda deyarli barcha mamlakatlarda diniy qarashlarga e'tiqod qo'ygan odamlar yonma-yon yashab, moddiy va ma'naviy boyliklar yaratish yo'lida o'zlaridek mehnat qilmoqdalar. Milliy, irqiy, diniy tafovutlar ishlab chiqarish jarayoniga jiddiy ta'sir kiritmaydi. Faqat oilaviy-maishiy sohalarida shuni turli tarzda namoyon etishi mumkin. Ammo ijtimoiy-siyosiy hayotda milliy, irqiy, diniy tafovutlardan foydalanib, shu zararli maqsadlarini amalga oshiradigan kuchlar hamma davrlarda bo'lgan. Milliy o'yo aynan mana shunday buzilgan kuchlarga qarshi kurash jarayonida individlar ongidan va qalbidan o'zlarini olib, jamiyatda o'yaviy parokandalikning oldini olib qolishi mumkin. Buning uchun faqat ta'sirli mafkura kerak bo'ladi. Shunday qilib, o'yaviy ta'sir samaradorligini oshirish imkoniyati real voqelikka aylanadi.

Milliy o'yo va mafkura shu mohiyat e'tibori ila ilmiy-falsafiy qarashlarga tayansa-da, ammo u barcha dinlardagi inson ruhini poklashga yordam beradigan qadriyatlarga vorislik sifatida yondashadi. Bu ham milliy o'yo ta'sirchanligi va samaradorligini oshirilishiga yordam beradi.

Milliy o'yo va mafkura bo'yicha respublikamizda ilmiy-tadqiqot ishlari boshlanib, nomzodlik va doktoriik dissertatsiyalari yoqlanmoqda. Tadqiqot natijalari milliy mafkurani ilmiy negizda takomijlashib borishi, undagi o'yalar boshqa yot, zararli o'yalarga qarshi kurashda katta ilmiy salohiyatga ega bo'lishi, binobarin, o'yaviy ta'sir kiritish samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Ijtimoiy fikrni o'rganish, unga tayanib turib, barcha mafkuraviy ijtimoiy institutlar va vositalardan o'yaviy ishlarni ilmiy asosga qo'yishda samarali foydalanish mumkin. Masalan, mahalla ijtimoiy fikrni o'rganishda alohida o'ringa ega. "Mahalla ahli har bir oilada o'zlarini berayotgan hodisalarni biladi, insonlar taqdiriga befarq bo'la olmaydi,

faollar orqali ijtimoiy hayotdagi har bir zgarish, odamlar ongi va qalbidagi xis-kechinmalar rganiladi".* Binobarin, byaviy ta'sir k rsatish samaradorligini oshirishda mafkuraviy ijtimoiy institutlarda faoliyat k rsatayotgan individlar orasida sotsiologik tadqiqotlarni keng y lga q yib, ularning natijalari negizida aniq tadbirlar belgilash muhimdir.

Sotsiologik tadqiqotlarni y lga q yishda mutaxassislar ishtirokida anketa tuzish va s rovlar tkazish aniq holatni aniqlashda qoi keladi. Odamlarning turli toifalaridan intervyular olish hamijtimoiy fikrni rganishga yaxshi yofdam beradi. "Umuman, milliy oyalaming mson ongidagi monitoringini aniqlashda, maiumotlilik darajasiga k ra, ochiq savollar bilan yozma fikrlarni t plash, intervyu y H bilan xilma-Xil fikrlarni rganish samaraliroq boiadi".* !

Joylarda "ishonch pochталari" tashkil etilib, aholining xatlari, xabarları orqali ham ijtimoiy hayotdagi ba'zi salbiy holatlar, uni keltiribchiqargan sabablarni aniqlash mumkin. Hujjatlar, yozma mahbalar, xatlarning mazmuni, OAV materiallarini tahlil etish orqali ham oyaviy ta'sir samaradorligini oshirish mumkin.

Mahalla, tuman, shahar va viloyatlarda oyaviy ta'sir k rsatishning ahvolini rganishda maium bir hisobot yilida sha joylarda sodir etilgan jinoyatchilik, oilaviy mojarolarning ahvoli, ularning yildan-yilga kamayib yoki oshib borishiga qarab baho berish ham oyaviy ta'sir samaradorligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa: a) ylab va z rnida ishlatiladigan s z oyaviy ta'sir k rsatishning qudratli vositasidir; b) taiim tizimi yoshlar dunyoqarashini shakllantirishning muhim mafkuraviy vositasi hisoblanadi; v) ommaviy axborot vositalarining oyaviy ta'sir tkazish imkoniyatlari keng; g) oyaviy tarbiyada mafkura vositasi sifatida xayrli an'analarning mi va roli ulkandir; d) madaniy-raa'rifiy muassasalar oyaviy ta'sir k rsatish maskanidir; e) oyaviy tarbiyada adabiyot va san'atning betakror mi bor; j) oyaviy ta'sirk rsatish shakllarini anglash, ulardan z rnida foydalanish muhimdir; z) oyaviy ta'sir samaradorligini oshirish usul-uslublari borki, ulardan foydalanishni keng y lga q yish maqsadga muvofiqdir. v

* «Milliy istiqlol oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». 164-b.

* «Milliy istiqlol oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar». 164-b.

Kalits zlar: s z qudrati, ritorika, germenektika, voiz, notiq, ramzlar, mafkura vositalari, OAV, oyaviy immunitet, xayrli an'analar, zararli an'analar, madaniy-ma'rifiy muassasalar, mafkuraviy vositalar, milliy xotira, nazm, obrazli tafakkur, mafkuraviy shakllar.

Takrorlash uchun savollar

1. S z qudrati deganda nimani tushunasiz?
2. oyaviy ta'sir k rsatish vositalaridan oyaviy immunitet hosil etishda qanday foydalanilmoqda?
3. Ta'lim" va "ta'lim tizimi" tushunchalaridagi ayniqlik va tafovut nimadan iborat?
4. Ommaviy axborot vositalarining milliy oyani ommaning ongiga singdirishdagi faoliyatlarini qanday baholaysiz?
5. oyaviy ta'sir k rsatishda nega an'analarga tabaqaviy yondashuv kerak?.
6. Madaniy-ma'rifiy muassasalar oyaviy ta'sir k rsatishdagi z imkoniyatlaridan qanday foydalanyaptilar?
7. oyaviy tarbiyada adabiyot va san'atning rni va roli qanday?
8. oyaviy ta'sir k rsatish usul va uslublari deganda nimalar tushuniladi?

NOOSFERA VA BARQAROR TARAQQIYOT STRATEGIYASI

Barqarorlik uchun har bir xalq va mamlakat mas'ul. Odamzot boshqa mavjudotlardan farqli ravishda tabiat (yer muhiti)ga moslashibgina qolmay, balki aql hamda uning samarasi b Igan fan va texnika yordamida zining tobora sib boradigan ehtiyojlarini qondirishda unga faol ta'sir etadi. Keng hajmdagi ilmiy, texnikaviy va texnologik taraqqiyotdan foydalanishni oqilona izga, ya'ni butun insoniyat manfaatlariga muvofiq keladigan faoliyatlarga burib yuborish muammosi Planetar ong va yangicha tafakkur tarzini shakllantirishni taqozo etib turganini anglash lozim.

Noosfera - Aql sohasi bevosita har bir individ faoliyati bilan uzviy bo liq ijtimoiy hodisadir. Shu ma'noda u har bir xalq va mamlakat aholisidan zi yashab turgan tabiiy muhit ifloslanishi, ya'ni tuproq, suv, havo zaharlanmasligi uchun qay urish, shu sohada ziga bo liq

boigan amaliyot bilan shuullanishni taqozo etadi. Biroq bu faqat bir odamning ziga yoki butun mamlakat aholisiga bog'liq bo'lganda edi, bu muammoni hal etish nisbatan oson bo'lar edi. Chunonchi, suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik natijasida keyingi 30 yil ichida hayvonlarning 20 turi yo'qolib ketdi, qishloq maydonlari keskin qisqardi, sahro va to'qunlik maydonlari zavolga uchradi. Bunga bir misol 1923-yildan beri benzina tetratil-svinets qishlash natijasida havoning zaharlanishi nisbatan oshib ketdi. Buning oqibatida tirik organizmda modda almashinuvi buzilmoqda, masalan, aqliy zaif bolalar tug'ilib chiqishi kamayib bormoqda, miyaning doimiy o'zgarishi paydo bo'lmoqda. U zararli modda suyakdagi kalsiyning kamayib ketishiga olib kelmoqda, oqibatda uzoq vaqt davomida uni zaharlamoqda. Albatta, olimlar mavjud vaziyatdan chiqib ketish yo'llarini qidiraptilar. Boshqa joylardagi kabi qishloqda ham atrof-muhitni muhofaza etish, biologik xilma-xillikni asrab qolish bo'yicha Milliy dastur ishlab chiqilgan. Bunga ko'ra, atrof-muhitni saqlashni ta'minlash va mamlakatning barqaror rivojlanish yo'llarini solib yuborish nazarda tutilgan.

Barqarorlikning ikkinchi jihati borligiga e'tibor bergan ma'qul.

Unga natijadorlik va jarayon nuqtai nazaridan qarash lozim. Agar jamiyat Noosfera davri talablarini hisobga olib, jiddiy ratsional bilimlarga tayansa, natijadorlik nuqtai nazaridan insoniyat barqaror rivojlanish pallasiga kirib oladi. Jarayon nuqtai nazaridan jamiyat va tabiat koevolutsiyasi ta'minlangandagina taraqqiyot barqarorlik izmiga tushib ketadi.

Barqaror rivojlanish xalqaro hamjamiyat qabul qilgan umumiy strategiya (uzoqqa mo'ljallangan maqsad rejasi)ning nomidir. Ushbu strategiya atrof-muhit (ekologiya), demografiya (aholishunoslik), iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotdan iborat uch muammoni hal etishni nazarda tutadi. Bu o'zgarishlar hozirgi va kelajak avlod uchun yuksak hayotiy standartlarni ta'minlash hamda yashash muhitini muhofaza etish va yaxshilashga qaratilgan. Zero, barqaror taraqqiyot o'zgarish jarayoni bo'lib, uning oqibatida tabiiy resurslardan va mablag'lardan foydalanish, fan, texnologiya va ijtimoiy struktura (tuzilish)lardagi o'zgarishlar hozirgi va kelajakdagi ehtiyojlarni hisobga olgan holda kelishuv, murosalarini nazarda tutadi. Odamzotning barqaror taraqqiyot yo'lidagi faoliyati natijasida Noosfera - Aql sohasi insoniyatning butun amaliyotini qamrab olishi kerak. Shundaygina

atrof-muhit musaffoligida yashashni maqsad qilib olgan bilimdon inson shaxsi shakllanadi. Bunday jarayon har bir mamlakatda boshlanib, butun dunyoni qamrab olgandagina, individual va ijtimoiy ongda zgarish sodir b lib, z navbatida u ijtimoiy voqelikni ham tubdan zgartirib yuboradi.

zgalarni zingdek hurmat qilish muammosL Yer biologik evolutsiyasi sifatida Noosfera ilm, oyalar, maqsadlar, ma'lumotlar, fikrlar, ideallar, obraz (timsol)lar, fahm-farosat va idrok kabi ruhiy hodisalarni z ichiga oladi. Binobarin, u insoniyat faoliyatini yagona, yaxlit biosfera doirasida qayta fikrlab chiqishni taqozo etadi. Chunki insoniyat faoliyati k p hollarda nafaqat ekologiyani ifioslantiryapti, shu bilan birga fan-texnika va axborot texnologiyasi kashfiyotlaridan ayriinsoniy ishlar uchun ham foydalanib, aqlning nooqilona tomonga o ishi, axloqning z tarixiy zanidan chiqib borishi natijasida odam va olam munosabatlari ba'zi hollarda dahshatli tus olmoqda. Davlatlar bilan davlatlar rtasida kelib chiqadigan ziddiyatlarni hal etishda z ravonlik, harbiy kuch ishlatish mayllari hamon uchramoqda. Chunki geosiyosatda an'anaviy tamoyillardan voz kechilmayapti. Milliy, irqiy, diniy, sinfiy, guruhiiy negizda chiqadigan ziddiyatlarni qadam-baqadam murosaga kelish yoi bilan hal etish, muammolar yechimini oqilona izlab topish r miga k pincha his-hayajonlar, kibru havo, manmanlikka berilish tendensiyalari yetakchilik qilmoqda.

V.I.Vernadskiy taiimoti b yicha, Noosfera asosida quyidagi omillar yotadi:

- a) aql sohibi boigan odamning butun planetaga yoyilishi;
- b) odamlarni bir tur sifatida birlashtiradigan aloqa va muloqot vositalarini rivojlantirish;
- d) geologik zgarishlar miqyoslari bilan bogiiq odam faoliyati uchun energiyaning yangi manbalarini kashf etish;
- e) davlat tuzilmalarini global miqyosda demokratlashtirish;
- f) z oqibatlarini jihatidan geologik miqyoslari b lgan jamiyatni t lasicha axborotlashtirish va ilmiy ijodga keng yoi ochish.

Odam va uning turli jamoalari faoliyati faqat ularning aql-idrokiga bo liq emas. Ularning faoliyati qanday y nalish olishi aniq tarixiy sharoitda davlat tomonidan belgilanadigan va izchillik bilan amalga

oshiriladigan siyosatga hamda bu siyosatning mafkuraviy vositalar orqali qanday tushuntirishga ham bo'liq. Mana shu holatda muayyan siyosatni belgilaydigan shaxs, uning atrofiga uyushgan jamoaning bilim darajasi, hayotiy tajribasi, tarixiy xotirasi, insoniy sifatleri va albatta, har bir davrning ziga xos xususiyatlarini hisobga olishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Aslida har qanday jamoa va mamlakat xalqlari shaxslar tufayli aniq sotsial qiyofaga kirib, muayyan maqsadni r yobga chiqarish jarayonida biriashadilar va harakat birligini vujudga keltiradilar. Shu nuqtai nazardan qaraganda, odam bilan tabiat rtasida emas, balki avvalo jamiyat bilan tabiat rtasida koevolutsiya buzildi. Aytaylik, individ yalpi qir in qurollarini ishlab chiqarishdan ham, atrof-nmhitni ifloslashtirayotgan zavodda ham ishlashni istamas. Ammo yashash, oilani boqish uchun u ana shunday yumushlar bilan shu ullanishga majbur. Buning uchun alohida individni, oddiy ishchi yoki xizmatchini ayblash adolatdan b ladimi!? Yoki zavod atrof-muhitni ifloslantirishida u yerda ishlayotgan oddiy ishchilarni ayblash insofdan b lmas, balki ishlab chiqarish jarayoni ustida turgan shaxs ongida zgarish b lsa, ular Noosfera talablari asosida fikrlash darajasiga k tarilsalar maqsadga muvofiq b lardi.

Noosfera konsepsiyasi asosida Aql - idrokka muvofiq fikr yuritadigan odam t risidagi tasavvurlar mujassamlashgan. Ammo davlat tuzilishi va jamiyatda tarkib topgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy munosabatlar doirasida faoliyat k rsatadigan individlar, shaxslar ba'zan z aql-idroklari va irodalariga xilof yumushlar bilan shu ullanishga majbur b ladilar. Binobarin, odam muayyan ijtimoiy muhitning mahsuli sifatida sha sharoitga moslashishga majbur. Biroq ijtimoiy muhit qandaydir qotib qolgan tur un holat emas, balki aynan shu odamlar faoliyati orqali yoki ratsional yoki irratsional tomonga o ib ketadigan jarayondir, ya'ni individlar muayyan muhit mahsuli b lish bilan bir vaqtda ulaming zlari muhitning zgartiruvchi asosiy kuch ham hisoblanadilar. Aqlning rolini haddan tashqari oshirib yuborishning ham foydasi y q. Chunki Aql qanday y nali olishi muhimdir. Shu ma'noda odam ham yaratuvchi, ham buz unchi kuch sifatida namoyon b ladi.

Hayotiy vaziyatlarda axloqiy tanlov muammosi odam va jamiyat aloqalari butun tizimiga tayanadi. Jamiyatdagi mafkuraviy negiz esa jamiyat a'zolarida qandaydir k nikkmalarni hosil etadi, uning yordamida hayotda sodir b ladigan hodisalar allaqanday tur un vaziyatlar bilan

tutashib, bunda axloqiy qarashlar u yoki bu darajada ishtirok etadi. Mafkuraning bunyodkorlik yoki vayronkorlik tomonga o'ishi unda ilgari surilayotgan o'yalar real voqelikka qanchalik yaqin yoki uzoqligi, aloqalarning necho lik t'ri belgilanishi yoki belgilanmasligi, axloq mohiyatining ziga xilof emasligi yoki xilofligi bilan belgilanadi.

Umumplanetar ong va yangicha tafakkurga ehtiyoj. Jamiyat va tabiat zaro aloqadorligi muammosini hal etish maqsadida ayrim olimlar tabiatni zgartirish amaliyotidan voz kechib, tabiatga moslashishni taklif etmoqdalar. Ammo bunga ularning zlarida ham qafiy ishonch y q, negaki, odamzot tabiatni zgartirmasdan yashashi qiyin. Aftidan, tabiatni hozirgidek pala-partish tarzda emas, Aqlni t lasincha oqilona ishlarga burib yuborish orqali zlashtirish kerak. Ya'ni jamiyat bilan tabiat rtasida yuzaga kelgan ziddiyatni hal etish jarayoni dunyo b yicha, jahon hamjamiyatlari, avvalo Birlashgan Millatlar Tashkiloti rahbarligida rejali va izchil boshlanishi, shu asosda jahon dinlarining tarixiy tajribalariga tayanib, ruhi pok, imoni butun, hayotini Ona tabiatni insonga monand tarzda zgartirishga ba ishlay oladigan va albatta, Planetar onga ega individlarni kamolga yetkazish darkor. Bunday insonlarning tafakkur va turmush tarzi t lasincha Noosfera davri talablariga muvofiq kelishi, ularda yangicha ijtimoiy ideallarga asoslangan boshqacharoq qadriyatlar tizimi shakllanishi, globallashuv hodisasi bilan birga insoniylik, ba rikenglilik, sabr-qanoatlilik, mehr-oqibalik, ozodalik va albatta, ezgulik kabi fazilatlar unda mujassamlashuvi lozim. Bunday tipdagi individlar atrof-muhitni izdan chiqarish, xalqlarni doimo urush xavf-xatari girdobida ushlab turish, turli yuqumli kasalliklarni tarqatish, terrorchilik bilan shu ullanishni eng razolatli amallardan hisoblabgina qolmay, ana shunday yovuzliklarga qarshi murosasiz kurashadilar. Zero, hozirgi zamon jahon muammolarining yechimini faqat tor egoistik qarashlardan, jangari elitarizmdan, z ravonlik psixologiyasi va mafkurasidan xoli kishilargina topa olishlari mumkin, xolos. Ana shunday insonlar masalalarga yondashuvlarda mavhum fikrlar, texnokratik qarashlar, fikr tur unligi, milliy mahdudlik va diniy mutaassiblikdan yiroq b lishlari zarur.

Odamzot ma'naviy-ruhiy olamini munavvar etish va aqlni oqilona izga burib yuborish muammosi. Ona tabiat evolutsion taraqqiyoti natijasida

aqlli mavjudot - odam deb ataladigan bir tur vujudga kelib, u avvalo hayvonlar ustidan z hukmronligini t la rnatdi. Endilikda Yer biosferasini keskin zgartirish pallasiga kirdi. Bu hol odamzotning biosfera istiqboli va z taqdiri oidida mas'uliyati nihoyatda oshib ketishiga sabab b ldi. Binobarin, Ona tabiat taraqqiyotining yangi bosqichi boshlanganini har bir individ anglashi, shunga muvofiq faoliyatini belgilay olishi uchun inson ruhini poklash yalpi umumiy harakatini vujudga keltirish zarurati paydo b lmoqda.

Odamzot zini ijtimoiy mavjudot sifatida namoyon etishi uning biologik mohiyatidan kelib chiqadi: a) odam miya hajmi z tanasiga nisbatan barcha hayvonlarnikidan katta; b) miya ilang-pilanglari zich; d) miya hujayralari xromosomalari har qanday rivojlangan hayvonlarnikidan yirik; e) til, tafakkur va mehnat tufayli uning ongi progressiv rivojlanish mayliga ega b lganligi bilan farq qiladi.

Hayvonlar birgalikda yashash uchun kurash jarayonida "gala ongi" shakllanib, ular fe'l-atvori, xatti-harakatlarida umumiy y nalishlar paydo b ldi. Ibtidoiy odamlar ham gala-gala b lib yashash uchun kurashish oqibatida, yuqoridagi biologik omillarga k ra, hayvonlarnikidan yuqoriroq "odam galalari ongi" vujudga kelib, tovush, qiyofa, tana harakati, hayqiriq tillari orqali rivojlanib bordi va nutq paydo b ldi. Natijada uzoq tarixiy davrda instinktlar rnini asta-sekin odob-axloq maromlari egallay boshladi. Miya hajmidagi miqdor zgarishlari sifat zgarishlarini hosil etdi va odam zoti shu palladan boshlab chin ma'nodagi ijtimoiy mavjudotga aylana boshladi.

Ijtimoiy mavjudot sifatida odamning faoliyat k rsata boshlashi ibtidoiy jamiyatlam vujudga keltirdi. Odam zoti jamiyat b lib yashash uchun xatti-harakat, fe'l-atvor va faoliyatda umumiy axloq maromlari belgilanishi, uning bajarilishini nazorat qila oladigan samarali ijtimoiy murvat (sotsial mexangizm)lar kerak edi. Shu ijtimoiy ehtiyojlar tufayli bifurkatsiya hodisasi sifatida dunyoning turli mintaqalarida bir-biridan ajralgan holda va bir-biridan shaklan farqlanadigan ma'naviy-axloqiy muhit vujudga keldi. Uru -qabilachilik munosabatlarini tartibga solishda ruxsat va taqiq tizimlari mifologik dunyoqarash asosida shakllandi. Uru -qabila a'zolari shaxsiy, guruhiy manfaatlarini umumiy manfaatlarga b ysundirishlari ularning shu tizim tarkibida yashashlarining sharti ekanligi ulaming ongiga mafkuraviy vositalar orqali singdirildi. Oqibatda uru -qabilachilikka asoslangan jamiyatlar

ma'naviy-axloqiy muhiti ta'sirida shakllangan individlar ruhiy olami sha munosabatlarga monand tarzda qaror topdi.

Turli elatlarning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish oqibatida odam-olammunosabatlariga yangicha qarashlar vujudga kelib, yakkaxudochilik oyalari ilgari surildi. Bu oyaning mafkura vositalari orqali odamlar ongiga singdirilib, dinlarning muqaddas kitoblarida belgilangan odob-axloq maromlariga rioya qilinishi oqibatidagina odam bu dunyo va "u dunyo"da z baxtini topa olishi t risidagi tasavvurlar mustahkamlandi. Har bir jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muhit asosan diniy jamoa va ruhoniylar rahbarligida belgilanadi.

Biroq avvalo ITT, XX asrning boshlaridan asta-sekin rivojlanib, ushbu asrning rtalarida keng quloq yozish pallasiga kirgan ITI tufayli turli mintaqalardagi xalqlar, elatlarning an'anaviy turmush tarzi ta'sirida shakllangan jahon dinlari asosida qaror topgan ma'naviy-axloqiy muhit izdan chiqa boshladi. Endilikda arb olamida boshlangan va "ommaviy madaniyat"ga asoslangan turmush tarzi SHarq xalqlari hayotiga ham shitob kirib kelmoqda. Iqtisodiy, siyosiy, savdo-sotiq, texnika va texnologiya hamda madaniy aloqalarning intensiv tus olishi natijasida globallashuv jarayoni tobora kengayib bormoqda.

Aql-idrok salohiyatini faqat umumbashariy manfaatlarni r yobga chiqarish tomonga o dirib, inson ruhini poklash uchun mafkuraviy imkoniyatlardan t la foydalanish muammosi insoniyatdan z yechimini topishni kutmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotiga hukumat vakolati berish zarurati. Ajdodlarimizning individlar odob-axloq maromlariga qafiy rioya qilib faoliyat y nalishi belgilash borasida tarixan t plagan boy tajribalariga tayanib, endilikda tor qobiqda emas, balki planetar miqyosda "Odam - odam uchun eng oliy qadriyat" tamoyiliga asoslangan axloq maromlarini yaratib, individlarda unga rioya qilish malakasini hosil etishda jahon dinlari tajribasidan foydalanish lozim. Odamzotning biologik populyatsiyasida "gala ongi" z imkoniyatlarini tugallab b lgani, endilikda populyatsiyaning ijtimoiy shakliga batamom tib olish algoritmi boshlangani munosabati bilan umumiy negizda umumbashariy axloq maromlarini yaratish muhim b lib qolganini anglash lozimdir. Chunki har bir jamiyatning tinch-totuvlik sharoitida barqaror rivojlanishi jahon hamjamiyati fei-atvoridagi zgarishlarga bo liq b lib qolmoqda.

Ya'm odamzot istiqboli qanday holatda b o'lishi har bir individ z ongi va xulq-atvorida axloqning asosiy tomoyillariga nech o'liq rioya etishiga bo'liq b o'lib qolmoqda.

Ayni cho' da yuqoridagi harakat shaxs sotsial jihatdan muhofaza etilishi, sotsial adolat t o'risidagi tasavvurlarning boyishi bilan uzviy bo'langan holda rivojlanishi muhimdir. Faqat shundagina har bir jamiyat, mintaqa xalqlari va jahon hamjamiyati barqaror rivojlanib, odamzot Yer deb atalgan olamdagi bir ongli tur sifatida z populyatsiyasini nafaqat etnik va diniy jihatdagina emas, yaxlit bir butunlikdan iborat ijtimoiy shakliga o'tib olishi mumkin. Jamiyat va davlat ijtimoiy-siyosiy shakli qanday nom bilan atalmasin, unda ijtimoiy adolatni qaror toptirish uchun kurash axloqning asosida yotmo i zarur. Mulkning muayyan shakliga o'tish pirovard maqsad bolib qolmasligi, balki mulk shaldi odamlarda yuksak axloq egalari b o'lishlariga xizmat qiladigan holatga o'tib olish yetakchi maylga aylanishiga asosiy e'tiborni qaratish, bu ruhni barqaror etish mafkuralarning asosiy vazifasiga aylanmo i darkor. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga xuddi shu masala b o'yicha hukumat vakolati berish zarurati paydo b o'lmoqda.

Odamning asosiy qadri mehnat va unga munosabat bilan belgilanadi. Jamiyat va davlat tomonidan odam mehnatiga beriladigan munosib baho adolatning amalda namoyon b o'lishi, axloqning barqaror tus olishi omilidir. Zero, ijtimoiy adolat t o'risidagi tasavvurlar shu baho bilan uzviy bo'langandir. Binobarin, davlat yoki davlat aralash mulkmi, yoxud xususiy mulkmi, bundan qafi nazar, ularning barchasida individlarning jismoniy va aqliy mehnatini adolat mezonlari asosida baholash va taqdirlash yetakchi maylga aylanishi uchun bu masalada qattiq nazorat b o'lmo i lozim. Toki, teng mehnat jamiyat a'zolariga nisbatan teng yashash imkoniyatini vujudga keltirishi ijtimoiy adolatni qaror toptirish shartiga aylansin.

Bunday tamoyilda yashashga o'tish oson ish emas, ammo u Noosfera davri talabi taqozosidir, Aqlning oqilona izga o'burish omilidir. Jamiyatdagi ijtimoiy mavqeidan foydalanib, ijtimoiy boyliklarni firibgarlik y o'li bilan zlashtirib olish imkoniyatiga ega b o'luvchi shaxslar davlat belgilagan qonunlar asosida mehnat qilayotgan halol-pok odamlardan yaxshiroq yashashlari ijtimoiy adolatsizlikning amalda namoyon b o'lishi sifatida qoralanishi zarur. Chunki bunday holat jamiyatning barqaror rivojlanish y o'lidagi bir t o'siq b o'lishi bilan birga

Aqlning ayriinsoniy tomonga o'ishidir va u odob-axloqning izdan

chlqarish o'sli hamdir. Gap teng 9 ^ . ^ f ^ , ^ t S £
odob-axloq maromlariga qafiy rioya eush ^ - * ' ^ ! - £ W
individlar qanday qiyofada zlarini ^ ^ . f ^ ^ ^
ijtimoiy-siyosiy munosabatlar va ma'naviy-axloqiy " ^ S ^ J J J ^

Jamiyallarning an'anaviy tuzulmasi P W ^ s r u s t i d a tanxan podsho
voki orezident s ngra davlat, jamiyat, odam tunb keldr. Ya m ijUmoiy
yoKi preziaeni, »v ugva_u , .> . , tendensiyasi yetakcm
bosimning asosiy yukm^ mehnat ahh ko tansh te W j

b ldi. Endilikda jamiyat strukturasi pmumdas! asta-sekm o zgarib umng
ustida odam va^ s ngra jamiyat, davlat va ^ ^ ^
manfaatlarini himoya qiluvchi omilga ^ ^ ^ ^ S S
b u piramida u s t k i ^ i ^ ^ ^ f f S S i S ^
^ Z ^ t ^ S l " J i J o r a k payib bormoqda.

Insonsnunoslikfaniga ijtimoiy ektiyoj. Noosfe» « T M ^ £ " *
nazariyalar, kategoriyalar, qonunlar ^ ^ ^ ^ M S S A
holda ijtimoiy hodisalarga boshqacha t r t d a ^ y ^ o s h ^ v l a r ^ « " g
taqozo etmoqda. Noosfera davn f a l i a f a « . ^ I J ^ J ^
tabiiyotshunoshk fanlari dalillanga tayamb olam va odamning payo
b lishi bifurkatsiya hodisasi tufayli jamryat zidan-o zi ^{snafianf}"

rivojlanishiga ham hal qiluvchi^ta sir o tkaza J ^ g ^ W f f i
t a d q i q o t o b y e k t i g a a y l a n g a m m d a h ^ ^ ^ ^ S , barcha
odamzot murosa bilan yashay ohsh yo llanm T M a o * P ' •
ziddiyatlarni kelishuv asosida hal qilsh «nabyototo l ^ * « ^ S
qoida^ar ishlab chiqishi J ^ J T f f i n ^ Z T n Z i n .
odamni yaxlit bir tur sfaUda o rgamshga ^{irauvne} ^ * morfologiyasi,
Natijada turli fanlar, jumladan ^ 1 0 ^ ' X ^ t o t g i y a v a

xususiyatini muayyan tarixiy davrda_{gl} amq jarmyat xususryau
rganish zarurati kun tartibida tunbdi.

Genetik dastur asosida z biologik ehtiyojlarni qondiradigan hayvonlarning xatti-harakatini rganib, ular fe'l-atvoridagi qonuniyatli aloqalarni anglash, shu asosda ma'lum bir vaziyatda aniq va ma'lum xatti-harakatlar qilishlarini oldindan aytish va bilish mumkin. Ammo Aql sohibi b lgan Odam faoliyati ma'lum bir vaziyatda qanday y nalistish olishini oldindan aytish mushkul. Odamning hamma faoliyatini aqllilik nishonasi deb b lmaydi, aksincha, unda aql bovar qilmaydigan buz unchilikka moyillikni har doim kutish mumkin. Holbuki, odamning barcha fe'l-atvori va faoliyati uning Aqli orqali belgilanadi.

Odam nafaqat Aql sohibi, balki yana u z ruhiy olami bilan ham boshqa mavjudotlardan tubdan farq qiladi. Ilm-fan uchun odamzot ruhiy olamini rganishdan murakkab hodisa b lmasa kerak. Binobarin, odamzot ruhiy olamini rganib, undan qanday qilib jamiyat ma'naviy olami paydo b lishini aniqlash muhimdir. Aql barobarida vujudga kelgan ruhiy olam biz ylagandan k ra ham chuqurroq mazmunga ega b lgan bifurkatsiya hodisasi natijasidir.

Odamzot Aql yordamida Olam va Koinot sirlarining ichiga toboxa kirib borishga harakat qilyapti. Bizgacha tgan mutafakkirlar Koinot pardasini k tarishga erishgandirlar. Ular inson ruhiy olamini rganish, uni boshqarish y lida ham katta meros qoldirganlar. Xususan dinlar, ayniqsa jahon dinlari odamzot ongini oldindan belgilangan maqsadlar sari y naltirishda katta tajribalar t plagan.

Biz odam ruhiy olamini munawar etishda fan bilan din, olimlar bilan ulamalar ittifoqi kerakligini anglab yetganimizcha y q. Bugina emas, fanlar bilan san'atni birlashtiradigan k prik yasab, odamzot ichki olamiga kirib borish vazifasini ham maqsad qilib q ygan emasmiz. Ammo dinlardagi tarixiy nuqson shuki, bir dinning bosh oyasi haqligiga z qavmlarini ishontirish, ular ruhiy olamini boshqara dUsh uchun boshqa barcha dinlarni yomon otliqqa chiqarish, ularga ixlos q yish "gunohi azim" ekanligini muntazam ravishda pisanda qilib borish kerakdir. Bu esa diniy zaminda turli ixtiloflar chiqishi, ular siyosiy tus olishi uchun tarixan bir turtki b lgan. Endilikda dinlardagi insonparvarlik oyalaridan yuz girmagan holatda, inson olamini qanday qilib olamiy koinot bilan q shib, makrokosm barpo etish haqida jiddiy tadqiqot ishlari olib borish kerak. Bunday tadqiqotlar boshlangan, masalan, imon inson ruhiy olamini poklash vositasi ekanligi, u ilm-fan, madaniy-ma'rifiy y llar bilan ham odam ongiga singishi, qalbini munawar etishi birinchi marta zzbekistonda ilmiy jihatdan asoslangan.

Odamlar halol-pok, olijanob, mahrumliklarga tayyor bo'lganliklari uchun aybdor emaslar. Ayni cho'da qiz anchiq, olirliklari uchun ham ularni koyib bo'lmaydi. Zero, ulardagi bu fazilat va qusurlar Homo Sapiens biologik taraqqiyoti va ularni boshqarib kelayotgan evolutsiya algoritmining zisi shunday. Gap shu algoritmni zgartirish haqida borishi zarur. Fizik olim N.Moisyeyev birinchi qadam sifatida "axloqiy imperativ"ni qaror toptirish uchun umumjahon ma'rifatparvarlik dasturi asosida yalpi umumiy harakatni vujudga keltirishni tavsiya etadi.

Jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashuvchi ommaviy harakatni vujudga keltirish. Odamzot va uning uyushmalari faoliyati tufayli yuzaga kelayotgan muammolarning barchasini birdaniga hal qilib bo'lmaydi. Ammo qiyinligi, murakkabligi uchun ularni hal etishdan yuz girish ham mumkin emas. Biz ko'p masalalarda nima qilishni bilmaymiz, biroq nima qilmaslik zarurligini anglaymiz. Jamiyatning barqaror rivojlanishi, inson kamoloti uchun tashvish bo'lib turgan narsalarni olib tashlashdan ish boshlash, ehtimol, tashvish bo'lar. Biosfera parametrlarini zgartirishning yalqiyas bo'ladigan chegarasidan tib ketadigan odamzot faolligi beqarorlik va tur unlikka olib kelishini anglab olishimiz muhimdir.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti huzurida "Murosa instituti" tashkil etib, tabiatda ham, jamiyatda ham yalqiyas bo'ladigan chegaralarni aniqlash uchun ilmiy-tadqiqot ishlari olib borib, bu institut ma'lumotlari bankini shakllantirish lozim. "Murosa instituti" nafaqat tabiatni ifloslantirishning oldini olish, shu bilan birga, ijtimoiy sohalaridagi muammolarni ham hal etish yo'llarini qidirib topishi lozim bo'ladi. Milliy, sinfiy, irqiy, diniy va boshqa negizlarda ehtimolda tutilgan ziddiyatlamini oldindan hal etish, Aql quvati ayriinsoniy yumushlarga burilib ketishining oldini olib qolish uchun ham tavsiyalar tayyorlashi zarur bo'ladi.

Birinchi navbatda xalqaro terrorizmga, davlat terrorizmiga qarshi qanday samarali kurash olib borish yo'llarini qidirish muhimdir. Astasekin qurollanish poygasiga barham berib, barcha ziddiyatlarni yon berish, murosaga kelish orqali hal etish yo'lidan borishni har tomonlama ra'batlantirish ma'qul bo'ladi. Tarafkashlik mafkurasi mavjud boigan sharoitda bunday insonparvarlik, ma'rifatparvarlik tadbirlarini amalga oshirish amrimahol. Shuning uchun ham milliy mafkuralar, Noosfera

davri talablaridan kelib chiqib, yangicha yondashuvlar asosida z ishlarini qayta k rib chiqishlari, aytish mumkinki, hayot-mamot masalasidir.

Xulosa: a) barqaror rivojlanish konsepsiyasi butun insoniyat faoliyatini yaratuvchilik tomonga o dirib yuborishi zarur; b) har bir odam z galarni zi kabi hurmatlash, qadrlash k nikmasiga ega b lgandagina u inson (jamiyatlashgan individ)ga aylanishi mumkin; d) Noosfera davri umumplanetar ong va yangicha tafakkur tarziga muhtoj b lib turibdi; e) odamzot ma'naviy-ruhiy olamini munavvar etish va Aqlni oqilona izga burib yuborish umumbashariy harakatini vujudga keltirish Noosfera davri talabidir; d) BMTga ba'zi masalalarda hukumat vakolati berish zarurati paydo b lmoqda; j) insonshunoslik faniga kuchli ijtimoiy ehtiyoj mavjud; z) jaholatga qarshi ma'rifat uchun kurashuvchilar ommaviy harakatini vujudga keltirish, barcha ziddiyatlarni murosali bilan hal etish y llarini qidirib topish Ona tabiatni muqarrar halokatdan saqlab qolish omili b lib turibdi.

Kalitslar: planetar ong, tetratil-svinets, barqarorlikning ikkmchi jihati, umumiy strategiya, demografiya, his-hayajonga berilish, z ravonlik, ijtimoiy muhit, kamformizm, tor egoistik qarashlar, jangari elementarizm, texnokratik qarashlar, miya ilang-pilanglari, xromosoma, manaviy-axloqiy muhit, yakkaxudochilik oyalari, sotsial adolat, piramida, Noosfera davri falsafasi, genetik dastur, ruhiy olam, "murosa instituti", qurollanish poygasi.

Takrorlasb uchun savollar

1. Barqaror taraqqiyot omillari nimalardan iborat?
2. Ruhiy hodisa deganda nimani tushunish kerak?
3. Endilikda ziddiyatlarni qanday usullarda hal etishga kirishish lozim?
4. V.I. Vernadskiy ta'limoti nimani anglatadi?
5. Odam va uning uyushmalari faoliyati endilikda qanday y nalistish olishi zarur?
6. Nega odamlar z aql-idrokklariga xilof ishlar bilan shu ullanishga majburlar?
7. Tabiat bilan jamiyat, jamiyat bilan odamzot rttasidagi ziddiyatlarni hal etish mumkinmi?

8. Odam-olam munosabatlariga texnokratik qarashlar qanday oqibatlarga olib kelmoqda?
9. Odamzot aqlini t la bunyodkorlik ishlariga burib yuborish mumkinmi?
10. Nega BMTga ba'zi masalalarda hukumat statusi berish zarurati paydo b lmoqda?
11. zining tarixiy ildizlaridan uzilib qolayotgan turmush tarzini yangi zanlarga burib yuborish mumkinmi?
12. Nega Noosfera davri falsafasini yaratish zaruriyati paydo b lmoqda?
13. Odamzot ruhiy olamini munawar etish imkoniyatlari bormi?

MUNDARIJA

Muqaddima.....	3
"Noosfera, geosiyosat va mafkura" taxsilining tadqiqot sohasi, predmeti va vazifalari.....	6
I b lim. Noosfera	
Noosfera - Tabiat taraqqiyotining yangi bosqichi.....	17
Xotira va uning genezisi.....	26
Evolutsiya va Aqlning yuzaga kelishi.....	33
Insonning bioijtimoiy mohiyati.....	40
Antropologik o'ylar: individ va shaxs, inson omili.....	45
Jamiyat va shaxs munosabatlari.....	50
Aql, "Sun'iy aql" va insoniyat istiqboli masalasi.....	56
Uchinchi va oxirgi imkoniyat.....	63
II b Iim. Geosiyosaf	
Geosiyosat, uning evolutsiyasi va shakllanishi.....	72
XX asr - "Mafkura asri" sifatida.....	80
Ikki qutbli dunyodan k p qutbli yaxlit dunyo sari.....	88
Ovr po integratsiyasi.....	93
Urush inson tabiatiga zid holat sifatida.....	95
Jahon siyosiy maydonida Markaziy Osiyo.....	104
III b Mm Mafkura	
Mafkura falsafiy y nalisthdagi fan sifatida.....	112
Noosfera davri va mafkuraviy jarayonlar.....	119
Mafkuraviy ijtimoiy institutlar va oyaviy immunitetni hosil etish muammosi.....	128
oyaviy ta'sir k rsatish vositalari, shakllari va uslublari.....	134
Noosfera va barqaror taraqqiyot strategiyasi.....	148

quv-uslubiy nashr

LKARIMOV

Noosfera: geosiyosat va mafkura
quv q llanma

Muharrir	N.Yusupova
Musahhah	Sh. Nazarova
Tex.muharrir	E.Demchenko
Kompyuter ustasi	M. Jumaboyeva

Kitob muqovasi "**Artlol**" dizayn markazida tayyorlandi

Bosishga 10.07.2008 yda ruxsat etildi.
Garnitura TimesUz95. Bichimi 60x841/16
Bosma tobo i 10,25. Shartli bosma tobo i 9,53.
Adadi 1000 nusxa. Buyurtma J& 161.
Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» nashriyot-matbaa markazida tayyorlandi.
«Yoshlar matbuoti» bosmaxonasida bosildi
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol k chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar
Nashr b limi: 278-36-89, marketingb limi: 128-78-43
Faks: 273-00-14, e-mail: vangiasravlodi@mail.ru